

OKOK ÉS OKOZAT

A HUMÁN TUDOMÁNYOK ALAPKÉRDÉSEI

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának könyvsorozata

Sorozatszerkesztő

Kertész András

10.

OKOK ÉS OKOZAT

A MAGYAR NYELV EREDETÉRŐL TÖRTÉNETI,
SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI ÉS FILOZÓFIAI MEGKÖZELÍTÉSBEN

Szerkesztette

Bakró-Nagy Marianne

Gondolat Kiadó
Budapest, 2018

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Szerzők, szerkesztő, 2018

*www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat*

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 886 4
ISSN 2560-0885

Tartalom

Bakró-Nagy Marianne	
Kérdések	
Előszó a kötet tanulmányaihoz	7
Johanna Laakso	
A (magyar) finnugrisztikának még mindig legitimálnia kell önmagát?	13
Békés Vera	
A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai	29
Ablonczy Balázs	
Néprokonság és néprokonítás a két világháború között	61
Sárközy Miklós	
A szittyá Zarathustrától a gudzsárokon keresztül az ind Jézusig	
Zajti Ferenc mint orientalista	77
Szilárdi Réka	
Feltalált hagyomány – használható múlt	
A nyelvtörténet és eredetmítosz polemikus reprezentációi	111
Krekó Péter	
Nagynak lenni múltunk által – mások ellenében	
A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok szociálpszichológiai háttere	139

6 ♦ TARTALOM

Honti László

Anyanyelvünk és népünk előéletéről fabrikált
tévtanok háttere

161

Róna-Tas András

Őstörténet és társadalmi tudat

169

Kérdések

Előszó a kötet tanulmányaihoz

A magyar nyelv eredetének, finnugor rokonságának kétségbe vonása meglehetősen múltira tekinthet vissza. Sokan és sokszor leírták már, hogy az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvekkel szemben a magyar inkább a hun vagy a baszk vagy a dravida vagy az egyiptomi vagy a sumer vagy az etruszk vagy a szittya vagy a kínai vagy az örmény vagy az indiai manipuri és munda nyelvvel vagy a japán nyelvvel vagy a turáni nyelvcsalád nyelveivel vagy legalább még fél tucát, más és más nyelvvel rokon, hogy az emberiség bölcsőjének tételezett őskontinens lakói is magyarok voltak, s hogy a finnugor rokonítás egyértelműen politikai okok következménye, mert vagy Habsburg, vagy szovjet ügynökök tevékenysége áll mögötte. Ezekhez társulnak azok a vélemények, amelyek azonosnak tekintve nyelv és nép eredetét, nem fogadják el a magyar népet finnugor eredetűnek, s ezzel olyan állítás ellen tiltakoznak, amelyet a tudomány soha nem fogalmazott meg. A kultúra bevonása e gondolati körbe azután már szinte automatikus, s ezzel egyenlőségjel kerül nyelv, nép és kultúra eredete közé. A régészet, az antropológia, az etnológia, a nyelvtudomány művelői, követve a saját tudományterületük kereteiben kidolgozott, többszörösen kipróbált és igazolt metodológiát, általános alapelveként szögezik le, hogy nyelv, nép és kultúra nem azonos kategóriák, s hogy népek nem csupán a nyelvüket cserélhetik fel, hanem kultúrájukat vagy génállományukat is, tehát eltérő dinamikájú és irányú, de örök változásban vannak. Mind e megfigyelések és állítások azonban mintha nem vonatkoznának a magyar nyelvre és népre mindazok számára, akik – az imént említett tudományterületek

fogalmait szabadon, meghatározások nélkül alkalmazva – azonos földrajzi területekhez próbálják kötni antropológiai, nyelvi és kulturális eredetünket. E nézetekben több, alapvetően azonos vonás is kirajzolódik, legmarkánsabban a következő. Mindazok, akikkel a magyart társítják, legyenek bár a változatos elképzelések szerint mások és mások, valamennyien magasabb presztízst képviselnek, mert ősibbek, mert dicsőségebb múltúak, mert többen voltak vagy vannak, nagyobb területeken éltek vagy élnek, kultúrájuk meghatározóbb hatást gyakorolt környezetükre vagy az emberiség történetére vagy kultúrájára általában és így tovább. Ha pedig ilyen népekkel vagy kultúrákkal vagyunk rokonok, akkor a magunk presztízse is jelentősebb, felértékelődik.

Kérdés azonban, vajon miért kényelmetlenek, elutasítandók mindazok a tények, amelyeket a tudomány itthon és külföldön a magyar nép és nyelv eredetéről eleddig felmutatott és igazolt. Miért lehetséges a tudományos tények figyelmen kívül hagyása hosszú-hosszú évtizedeken keresztül, ismétlődően, és mi hívja elő vagy táplálja a bizalmat olyan eszmékben, melyekben a tudományos gondolkodás működésének sokszor még csak a nyomai sem lelhetők fel? Azért vajon, mert e tudományos tények a mindennapi gondolkodás számára kevésbé rangos vagy tetszetős magyarázatokat kínálnak? És nem elégítik ki azt az elemi igényt – ami pedig minden emberi lény számára alapvetően fontos –, az azonosulást vagy annak még a lehetőségét sem egy olyan múlttal és elszármazással, ami büszkén vállalható? Büszkébben, mint a kevésbé kecsegtető tudományos tények sokasága, biztosítva ezzel egyfajta biztonságot is az identitás megfogalmazásához és vállalásához?

Nyilvánvaló, hogy az így felmerülő kérdésekre a nyelvészet, a régészet, az etnológia nem tud választ adni, mert kérdésfeltevései alapvetően mások, amennyiben nyelveket, genetikai állományokat vagy kultúrákat többek között nem értékítéletek mentén elemez, ír le. Azok a megközelítések azonban, amelyek arra kíváncsiak, hogy tudományos megállapításoktól való elfordulásokra mikor, milyen történelmi, társadalmi vagy politikai körülmények között kerülhet sor, s hogy milyenek azok a társadalom-

lélektani folyamatok, amelyek változó körülmények között is táplálják ezeket az ellentétes meggyőződéseket, már tudhatnak magyarázatokat kínálni e jelenségre. Ennek a könyvnek a tanulmányai különféle aspektusokból erre tesznek kísérletet.

2017 májusában, a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésének időszakában a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya tudományos ülést rendezett, melynek témája megegyezik e könyv témájával, s túlnyomórészt az ott elhangzott előadások átdolgozott változatait tartalmazza. A szerzők a nyelvészet, a filozófia, a történettudomány, az orientalisztika, a társadalompszichológia, a vallástudomány képviselői, olyanok, akik kutatásaik során ismételten szembesülnek a fent megfogalmazott kérdésekkel.

Johanna Laakso *A (magyar) finnugrisztikának még mindig legitimálnia kell önmagát?* című nyelvtudomány-történeti dolgozata először arra mutat rá, hogy a modern történeti-összehasonlító nyelvészet és az európai nemzetállamok és nemzeti nyelvek ideológiájának párhuzamos alakulása és fejlődése miként értelmezhetette át a nemzeti nyelvek történeti kutatásának eredményeit a „dicsőséges múlt” bizonyítékává. Másrészt pedig azt vizsgálja, vajon mi a felelőssége a kutatóknak általában és a nyelvészeknek különösen a nyelvre vonatkozó általános ismeretek elégtelen voltában.

Békés Vera nagyívű, *A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai* című tanulmánya a kötetben ismételten előkerülő fogalmat, a ’nyelvrokonság’-ot elemzi *tudománytörténeti*, illetve *filozófiai* szempontból, s lépésről lépésre vezet végig a 18. századtól azon a tudományszemléleti fordulatokban bővelkedő folyamaton, ami megváltoztatta a vallási és a tudományos magyarázatok egymáshoz való viszonyát. Megtanít arra, hogy a 19. század közepén még a ’rokonság’ fogalma miként szerepelt két, egymással összeegyeztethetetlen jelentésben, s hogy miként vált szükségessé a ’rokonság’-nak mint biológiai leszármazási relációnak és a ’nyelvrokonság’-nak mint kizárólag a nyelvre vonatkozó kapcsolatnak a határozott elkülönítése.

Ablonczy Balázs, amiként a dolgozat címe is mutatja – *Nép-rokonság és néprokonítás a két világháború között* – a magyarság

elődeinek keresésében kitüntetett gondolat, a turanizmus eszméjének tartalmát és hatását mutatja be a *történettudomány* és *esztétorténet* eszköztárával. Rávilágít arra, hogy a turanizmus az első világháború „előtt és alatt a diadalmas magyar imperializmus ideológiája volt, az összeomlás után a frusztráció és a nyugattól való elfordulás eszméje lett”, továbbá arra is, hogy a magyarországi tudományosság miként vélekedett minderről. Külön kitér a turanizmus kései időszakára s az 1945 utáni korszakra is.

Míg Ablonczy Balázs dolgozata áttekintés egy korszak sajátos eszméjéről, addig Sárközy Miklós adatgazdag, tényfeltáró munkája esettanulmány a *történész* és *orientalista* megközelítésében. *A szittyá Zarathustrától a gudzsárokon keresztül az ind Jézusig – Zajti Ferenc mint orientalista* egyetlen szereplő, Zajti Ferenc életének és tevékenységének elemzésén keresztül mutatja be egy a tudományos gondolkodásnak valamennyi elemében ellentmondó elképzelés mozgatórugóit, alakulását és minden erővel való fenntartását változó politikai körülmények között is.

Szilárdi Réka *Feltalált hagyomány – használható múlt. A nyelvtörténet és eredetmítosz polemikus reprezentációi* annak jár utána, hogy a magyar nemzeti múltra alternatív módon tekintő elképzelések, a történelem eseményeinek, szereplőinek, azok tetteinek, a nemzeti szimbólumok jelentéstartalmának átértelmezési folyamatai miként elemezhetők különféle elméleti keretekben. A kollektív emlékezet assmanni teóriájának, a hobsbawmi konstruált hagyomány fogalmának, valamint eltérő nacionalizmuselméleteknek a keretében interpretálja a nemzeti identitás alakulásának legjellemzőbb vonásait a *szociálpszichológia* paradigmáján belül.

Krekó Péter munkája zárja a kötet tanulmányait, aki *Nagynak lenni múltunk által – mások ellenében – A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok szociálpszichológiai háttere* címmel ugyancsak *társadalomlélektani* elemzést ad, de szempontja eltérő, amennyiben az áltudományos *politikai* mitológiák szociálpszichológiai hátterét térképezi fel. Definálja az összeesküvés-elméletet, érvel annak pszichológiai előnyei mellett, s egyfajta reakcióként, válaszként értelmezi azt az aktuálisan fennálló társadalmi konfliktusokra, gazdasági-politikai körülményekre vonatkoztatva.

A könyv két utolsó, rövidebb írása a konferencián elhangzott vitaindítók írott változatai. Honti László *Anyanyelvünk és népünk előéletéről fabrikált tévtanok háttere* című írásában bőséges példatárral illusztrálva azt hangsúlyozza, hogy mindazok, akiknek alternatív nyelvészeti vagy őstörténeti elképzeléseik vannak, valójában nem ismerik a tudomány tényeit, Róna-Tas András pedig *Őstörténet és társadalmi tudat* címmel, s szép hasonlatának prezentálása után tömören így fogalmazza meg a lényegét: „A nyelvünk finnugor rokonságát tagadóknak nem a nyelvészeti tényekkel van vitájuk, hanem azzal, hogy ez a finnugor nyelvrokonság szerintük az ősökktől elveszi a dicsőséget.”

Ismereteink szerint ez a kötet az első, amelyik a magyar nyelv eredetével kapcsolatos eltérő nézetek kapcsán egyrészt bemutatja, a kérdés miért mutat túl önmagán, másrészt pedig azt is, megértéséhez miért van szükség szélesebb társadalomtudományi diskurzusra.

A (magyar) finnugrisztikának még mindig legitimálnia kell önmagát?

1. Strange linguistics?

A finnugor rokonsághoz kapcsolódó tévhiteket nehéz lenne egy kis tanulmányban átfogóan elemezni. Mark Newbrook nyelvész és szkeptikus (a brit *Association for Skeptical Enquiry* aktivistája) az áltudományos nyelvészetről szóló, *Strange linguistics* című könyvében (Newbrook 2013) csak nagyon felületesen tekintette át azt a területet, ami csupán egy részét képezi az álnyelvészetnek.

A világ tele van áltudományos elképzelésekkel a nyelvről mint jelenségről is. Az emberi nyelv eredetéről érdekes áltudományos elméletek születtek már, akár olyan is, amely szerint a nyelvet földönkívüli lények hozták volna a világűrből. Furcsa viták folynak a xenoglossziáról vagy xenolaliáról (azaz arról, hogy valaki egyszer csak elkezdett érteni vagy beszélni valamilyen idegen, egzotikus nyelvet, azaz elkezdett „nyelveken szólni”), napvilágot látnak kabbalisztikus vagy numerológiai nyelvelemzések, áltudományos, de a „nyelvészetre” hivatkozó terápiák és technikák (például a *Neuro-Linguistic Programming*), stb. Továbbá nagyon érdekes Newbrook könyvében az olyan művelődéskutatók vagy filozófusok kritikája, akik sokat írnak a nyelvről, sőt magukat is nyelvészekként definiálják, miközben a nyelvről és a nyelvészetről enyhén szólván furcsa elképzeléseik vannak. (Ebből a szempontból vitatható például Jacques Derrida vagy Julia Kristeva munkássága; lásd például Itkonen [1998: 86–91, 111–116, 141–153] metsző kritikáját.)

Mindezeken túlmenően Newbrook könyve azért is dicséretet érdemel, mert szisztematikusan bevezeti a *maverick linguist* fogalmát. A *maverick linguist* az a nyelvész, aki nem feltétle-

nül „kókler” vagy „sarlatán”, de nem is „laikus”, nem tudatlan vagy műveletlen. Standard szakmai és tudományos képzettséggel rendelkezik, gyakran nyelvészeti profilú intézményekben tevékenykedik, és legalábbis látszólag megpróbálja betartani a tudományos kommunikáció szabályait – mindössze tudatosan kiszakította magát a *mainstream* szakmai konvenciókból. Newbrook egyik példája Merritt Ruhlen, a kései Greenberg-féle ’omnikomparativizmus’ egyik fő képviselője, aki felületes hasonlóságok alapján nagy megacsaládokba csoportosítja a világ nyelveit. Angela Marcantonio *maverick* voltát azonban Newbrook nem ismeri fel, s egy szkeptikus nyelvésztől nem egészen elvárható jó-hiszeműséggel azt állítja, éppen Marcantonióra hivatkozva, hogy a magyar nyelv finnugor származása nem biztos, *the matter is not certain*. (Marcantonio 2002-ben megjelent könyvének kritikájáról lásd például Aikio 2003, Bakró-Nagy 2005, de Smit 2003, Laakso 2004, Saarikivi 2004.)

A finnugor nyelvészet keretein belül vagy annak szomszédos területein Marcantonión kívül több *maverick* nyelvész is tevékenykedik. Ilyan *maverick* például Finnországban a nemrég elhunyt Kalevi Wiik (Wiik 2002) sajátos, ún. kontaktuselméletével, amely a nyelvek változását és keletkezését egy *ad absurdum* leegyszerűsített szubsztrátumhipotézissel, vulgo ’keveredéssel’ akarta megmagyarázni. (A Wiik könyve körül Finnországban folyt vitákat alaposan elemzi Tirkkonen 2012; tárgyilagos, de le-sújtó recenzió például Lindstedt 2004.) Szintén jó példa Simo Parpola, aki nemrég megjelent etimológiai szótárában (Parpola 2016) több mint 1200 uráli–sumer etimológiát tett közzé (a kritikáról lásd például Saarikivi 2016). Wiik és Parpola tudományos pályafutásuknak nagy részében még elismert tudósok voltak, alternatív, vitatott munkáik csak utolsó aktív éveik termését képezték (ezt a jelenséget egy kollégám nemrég *delirium emeritinek* nevezte). De vannak biztosan más magyarázatok is arra, hogy egy etablált tudósból miként és miért lesz *maverick*.

Nekem mint finnugristának az álnyelvészet történeti-összehasonlító részterületéhez már sokszor volt szerencsém, és ehhez képest meglepő, hogy Newbrook e könyvében nem nagyon

tesz kísérletet rendszeres elemzésére. Ami talán részint a történeti nyelvészet általános marginalizálódásával magyarázható, meg azzal is, hogy Newbrook valószínűleg csak az angol nyelvű szakirodalmat ismeri, holott tudvalevő, hogy a nemzeti nyelvek eredetéről és a nemzeti múltak alternatív értelmezéseiről szóló tanulmányok tipikusan nemzeti nyelven íródnak, úgyszólván belső használatra. A nem-mainstream nézeteket, miután szakmai körökben nem találtak visszhangra, olykor „tudomány-népszerűsítés” gyanánt próbálják eladni a nagyközönségnek. Idézek egy marketinglevélből, amelyet én is 15 évvel ezelőtt kaptam többszörös e-mail-listák révén: *„Kirja antaa kolmen tieteenalan (genetiikan, arkeologian ja kielentutkimuksen) viimeisimmät tiedot siitä, kuinka eurooppalaiset väestöt ensin saapuivat maanosaansa ja kuinka ne täällä asuessaan kehittyivät nykyisiksi. Ulkomailla suomalaisista elää edelleen myytti, jonka mukaan suomalaiset ovat lähes mongoleja; heidän väitetään saapuneen nykyisille asuinalueilleen Siperiasta. Totuus on kuitenkin toinen. Wiikin kirjassa asioille annetaan oikeammat selitykset.”* [A könyv (= Wiik 2002) három tudományág (genetika, régészet, nyelvészet) legfrissebb ismereteit foglalja magában, arról, hogy az európai népcsoportok hogyan érkeztek földrészünkre, és ideérkezésük után hogyan fejlődtek a mostani állapotokig. Külföldön még mindig él a mítosz, mely szerint a finnek majdnem mongolok; állítólag Szibériából érkeztek volna mai lakóhelyükre. Az igazság mégis más. Wiik könyve valószínűsőbb magyarázatokat nyújt.]

Az alternatív „eredetkutatás” nagy része tehát különféle nemzeti nyelveken folyik, és ezt a soknyelvű és óriási területet kívülről áttekinteni szinte lehetetlen. Santeri Junttila, bámulatos nyelvtudású fiatal finn kollégám már majdnem tíz éve egy kis Google-felmérést készített arról, hogy hányszor fordul elő az interneten különböző európai nyelveken az „X nemzet eredete” szerkezet (*a magyarok eredete, suomalaisten alkuperä* stb.). Az akkoriban készült lista élén a horvátok állnak, utánuk a magyarok és a finnek, majd a szerbek és a litvánok következnek. Bár a listán nyugat-európai nemzetek is szerepelnek (például a franciák, a baszkok és a németek), a rangsor elején mégis erősen dominál

a kelet-európai komponens. Amelyben nyelv-genealógiai tényezők mellett nyilván a politika és a történelem is jelentős szerepet játszhatott, különösen az olyan nemzetállamprojektek, amelyeknek a keletkezését a nemzeti romantika ihlette.

2. A nyelv és a nemzet története: nyelvében él a nemzet?

A modern történeti-összehasonlító nyelvészet fejlődésének legintenzívebb szakasza egybeesik az európai nemzeti romantika korszakával, a nemzetállam törekvésekkel (Hobsbawm híres kifejezésével élve az „invention of tradition” korszakával) és sok európai nemzeti nyelv emancipációjával. A nemzeti nyelv történetének kutatásából nemzeti ügy lett. A Reguly Antalnak fizetett ösztöndíjat így indokolta a Magyar Tudományos Akadémia (1842): „Nekünk nincsenek tengereink, ’s tengeren túli gyarmataink, melyekre tudományos expedíciókat küldhessünk [...] Eredetünk ’s nyelvrokonaink azon sarok, melly körül tehetünk és csak mi tehetünk felfedezéseket...” (Toldy 1850: XLVIII).

Ugyanakkor a 19. század folyamán fejlődtek az emberi fajok történetéről és vátozásáról szóló felfogások is. A nyelvrokonság alapján pedig kialakultak a nyelvileg rokon népek genetikai összetartozásáról szóló elképzelések és eszmék, mint például a pánszlávizmus, a pángermanizmus vagy a skandinávizmus. És természetesen már korán világos lett, hogy a távoli nyelvrokonságot nehéz biológiai rokonságként értelmezni. Nem csak a magyarok számára volt nehéz elfogadni a halzsíros atyafisággal való rokonságot. A korai indoeurópai kutatásokban is összeütközött az „indománia” (az indoeurópai nyelvrokonság felfedezését követően egy ideig eszményítették az indiai kultúra és társadalom magasabb rétegeinek „árja” örökségét) a későbbi fajtanokkal és a rasszizmussal. Az indoiráni eredetű ’árja’ fogalom és terminus változása később a náci fajelméletekig vezetett, és az árjakat a szőke északi fajjal kezdték azonosítani (Pereltsvaig–Lewis 2015: 22, 24).

A származás (a 'faj') és a nyelv azonosítása érdekében a biológiai tényeket kicsit ferdíteni kellett. Ha nyelvrokonaink fizikailag nagyon mások, akkor vagy kései és másodlagos, felületes vonásokról van szó, vagy keveredésről. És ha nem közeli rokon nyelvet beszélő népek hasonlítanak hozzánk, akkor azt valahogy el kell felejtetni, vagy el kell tagadni. Ez a játék Nyugaton még a náci ideológia bukása után is folytatódott, amikor a faj helyett az egyetlen kapaszkodót a nyelvrokonság jelentette és a hírhedt náci fajkutatás, koponyamérés és fajtipizálás helyett egyszerűen a nyelvrokonságon keresztül szemlélték az emberiség fizikai sokszínűségét. A hatvanas évekig, talán később is, az európai finnugorok sárga bőrszínű mongolokként szerepelhettek a nyugati tankönyvekben. Pereltsvaig és Lewis (2015: 30–31) szerint például a 1966-ban megjelent *World Book Atlas* a magyarokat a finnekkel és az észtekkel együtt „kaukáziai-mongol keverék” népekhez sorolja, a *Bartholomew's Advanced Atlas of Modern Geography* (1962) viszont azt állítja, hogy a finnek és az észtek „sárga bőrszínűk” miatt egyértelműen az „ázsiai vagy mongol” csoporthoz tartoznak.

Mindezt, persze, már régóta ismerjük. A lényeg az, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészet a 19. század folyamán nagyon differenciált és pontos, csaknem egzakt módszereket fejlesztett ki, amelyek segítségével valóban rekonstruálni lehetett a nyelv múlt állapotait. Ezeket a módszereket nem nagyon lehetett megkérdőjelezni, komoly szakmai körökben nem is szokás; a nyelvi változás rendszeres voltán alapuló történeti-összehasonlító módszer a mai napig érvényben van. Sőt, annak elhanyagolása vagy megtagadása az áltudományos „nyelvtörténetnek” talán a legjellemzőbb ismertetőjele. Ringe és Eska (2013: xiii) szavaival élve a hangváltozás rendszeres voltának megtagadása nemcsak túlzott óvatosságról vagy elavult elképzelésekről tanúskodik, hanem arról is, hogy az illető egyszerűen nem érti a tudomány haladásának mechanizmusát.

A probléma tehát nem a történeti nyelvészetben van, hanem abban, hogyan illeszthetjük össze a nyelv történetét a nép történetével. Márpedig összeilleszteni kellett ezt a két lényegében

nagyon különböző jelenséget, mert egyrészt a nemzeti romantika hagyománya a nyelvet a nemzeti identitás egyik legfontosabb összetevőjének tartotta (*nyelvében él a nemzet!*), másrészt a nyelvészek maguk is erre hivatkoztak munkájuk nemzeti jelentőségét és politikai legitimációját hangsúlyozandó. Mindebből a nem-nyelvész számára is könnyen adódott a következtetés, hogy a történeti nyelvészet fő feladata a dicsőséges múlt bizonyítása vagy megteremtése a nemzet számára.

Manapság azonban több, elvileg nagyon különböző, de gyakorlatilag hasonló hatású formában tér vissza az *ethnolinguistic assumption*, vagyis a nemzeti-etnikai identitás és a nyelv azonosítása. Motiválójá egyrészt az európai neonacionalizmus és a jobboldali populizmus, másrészt a kisebbségek emancipációjában is fontos szerepet játszó származásnyelv megmentése vagy visszahódítása és ezzel együtt a nyelv és az etnikai identitás közötti összefüggés hangsúlyozása. De az identitáspolitikai okok mellett fontos szerepet játszhatnak tudományos és tudománypolitikai tényezők is.

Pereltsvaig és Lewis *The Indo-European Controversy* című munkájából már idéztem. A könyv tulajdonképpen a nyelvészeti *scientism* ellen irányul: főleg a Quentin Atkinson és Russell D. Gray nevéhez fűződő modellt (például Bouckaert et al. 2012, Gray–Atkinson 2003, Atkinson–Gray 2006) veszi célba, amelyről az utóbbi években sokat írtak a sajtóban is. Atkinson és társai a természettudományokból (főleg a genetikából) átvett kvantitatív, matematikai módszerekkel próbálják vizsgálni nyelvek és nyelvcsaládok történeti-földrajzi elterjedését a hagyományos történeti nyelvészet kvalitatív módszereit mellőzve; természettudományi folyóiratokban publikálnak, és a természettudományokban talán jártasabb tudomány-népszerűsítő újságírók segítségével nagy médiavisszhangot is kapnak az utóbbi időkben.

Megjegyzendő, hogy itt nincs szó nyíltan politikai, rasszista vagy nacionalista motivációról. Az Atkinson-féle modell kritikája nem a politikai korrektségből vagy antirasszizmusból fakad, hiszen politikai ideológiák szempontjából Atkinsonék éppen a hagyományos kriptorasszista nacionalizmus ellenzőjét képviseli.

selik: nem valamilyen felsőbbrendű harcias népcsoportok dicsőséges honfoglaló hadjáratait írja le a modell, hanem azt, hogy az indoeurópai nyelvek elterjedése szavak vagy hangok mechanikus elterjedéséhez lenne köthető egy nyelvileg és etnikailag (kvázi) homogén környezetben. A fő probléma Pereltsvaig és Lewis szerint éppen ez: a nyelv és a 'nép' azonosítása. Mintha nem léteznének olyan jól ismert jelenségek, mint a vegyes házasságok vagy interkulturális kölcsönhatások egyéb hálózatai, mintha nem létezne az egész beszélőközösségeket átfogó többnyelvűség vagy masszív nyelvcsere. A modell egyszerűen abból indul ki, hogy minden egyes nyelvnek egyetlen, biológiaiilag értelmezhető populáció felel meg (Pereltsvaig–Lewis 2015: 46–47).

3. A finnugor és a magyar szempont

A probléma tehát a nyelv és az etnikai identitás viszonyának meg nem értése, illetve túlságos egyszerűsítése különböző (sőt egymással ellentétes!) okokból. És éppen a finnugrisztika az, amelyben nagyon érdekes és tanulságos változások figyelhetők meg az utóbbi évtizedekben. Egyrészt lassan, de biztosan halad előre a mai Észak-Oroszország elszlávosodásának, illetve a finnugor szubsztrátumoknak a kutatása. Tudjuk, hogy az orosz nyelv a mai Közép- és Észak-Oroszországban csak viszonylag későn terjedt el, hogy a helynevekben felismerhetően finnugor elemek fordulnak elő éppenséggel nagy és fontos tó-, folyó- vagy településnevekben is, ami arra utal, hogy nem cserélődött ki a lakosság, hanem inkább csak a nyelv változott. (Erről lásd például Nuorluoto 2006, Saarikivi 2006).

Másrészt a számi nyelvek előtörténetének kutatása fontos kérdéseket vetett fel a nyelvi-etnikai térkép rekonstruálását illetően. Már régóta tudjuk, hogy a számi és a finnségi nyelvek, bár messze vannak már a kölcsönös megérthetőségtől, mégis annyira közeli rokonságban állnak egymással, hogy a közös alapnyelv technikailag szinte problémamentesen rekonstruálható – ezt pedig nehéz azzal összeegyeztetni, hogy a finnségi és számi népcsoportok kö-

zött nagyon éles az etnikai-antropológiai határ. Továbbá tudjuk, hogy a mai Finnország nagy része még a középkorban, az ország középső-belső része egészen a 17. századig számi nyelvű volt, de a számi nyelv előtti, valószínűleg nem-finnugor szubsztrátum-nyelv (vagy nyelvek) nyomait is látni a finnországi helynevek régebbi rétegeiben. A legfrissebb kutatások (például Aikio 2012) arra utalnak, hogy az utóbbi két-három évezred alatt nagyon összetett etnikai, interkulturális kölcsönhatások és nyelvcsere-folyamatok mentek végbe, amelyeket rekonstruálni még nem nagyon tudunk. Ennek oka az, hogy a régészeti módszerekkel rekonstruált anyagi kultúrák vagy kultúraegyüttesek területei nem feltétlenül esnek egybe az akkori nyelvek vagy beszélőközösségek területeivel, tehát elvileg külön kellene rekonstruálnunk azt, ami a nyelvek közötti érintkezésekben történhetett. Egyelőre csak azt tudjuk, hogy egy intenzív nyelvi kontaktushelyzetben szinte bármi lehetséges: nyelvcsere vagy a nyelv megmaradása, kölcsön-szavak vagy szerkezetek intenzív átvétele szinte ugyanúgy, mint az idegen hatásokat tudatosan kizáró nyelvi viselkedés. Aikio (2012: 102) szavaival „a történeti nyelvészet és szociolingvisztika szintézisére nagy igény lenne, de csak az utóbbi évtizedekben kezdtünk el egy ilyen szintézis felé haladni”.

Ha most ezt a magyar nyelvtörténet kutatásával hasonlítjuk össze, rögtön látjuk, hogy van itt néhány alapvető különbség. Bár nagyon valószínű, hogy a magyar nyelv múltjában is hasonlóan összetett interetnikus kölcsönhatások, nyelvcserefolyamatok stb. történtek, ezek nem hathatnak a leszármazás menetére: az ősmagyar nyelvet beszélő közösség, miután elvált nyelvrokonaitól, átgázolt a sztyeppeövezeten, és valamikor, valahogy (a részletekről persze lehet vitatkozni) megérkezett a Kárpát-medencébe; tehát abból indulhatunk ki, hogy szinte mindig „létezett” egy könnyen körülhatárolható magyar nyelv. A mostani magyar nyelven belül nincsenek nagy különbségek a nyelvjárások között (talán a csángó nyelvjárások kivételével, de azokat egy átlagmagyar nem nagyon ismeri). A mai magyarok számára tehát ismeretlenek az olyan helyzetek, amilyenek a heterogénebb európai nyelvek esetében előfordulnak, amelyekben tehát tényleg nem mindig

világos a nyelvjárás és a nyelv közötti különbség. Azaz vannak olyan nyelvváltozatok mint a vőro nyelv Dél-Észtországban vagy az älvdali nyelv Svédországban, mely nyelvi változatok között és a sztenderd nyelv között már nincs kölcsönös érthetőség, de mégis a vőro „nyelvjárás” beszélői vagy az älvdaliak nemzeti-etnikai identitásuknál fogva észteknek, illetve svédeknek tartják magukat – tehát van különbség a nyelvi és az etnikai identitás között. Szintén fontos tényező, hogy a magyar nyelvnek nincsenek közeli rokon nyelvei. A nyelvrokonság fokozatait, mondjuk, egy német anyanyelvűnek könnyű megmagyarázni az alnémet, a holland, a fríz és az angol nyelv segítségével, vagy egy finn anyanyelvűnek az észti, a lív és a mordvin nyelv példáival. A magyarok számára viszont nem létezik egy „majdnem” magyar nyelv, amelyet „majdnem” meg lehetne érteni. Már ennek alapján is érthető, hogy az *ethnolinguistic assumption* fogalma mennyire természetesebbnek tűnhet magyar, mint finnségi vagy germán nyelvterületen. Tegyük hozzá még, hogy a magyarok esetében viszonylag hosszú a nemzeti identitásépítés és történetírás szakasza, már jóval a modern történeti nyelvészet vagy a modern kritikai történetírás kialakulása előtt kezdődött – de ezt a nyilvánvaló ténytet inkább a magyar történészeknek hagyom.

4. A nyelvtörténetet megérteni

Az áltudományos nyelvtörténettel és nyelvrokonítással kapcsolatban a történeti nyelvészekből mindig ugyanaz a panasztörki: hogy marginalizálódott a történeti nyelvészet, hogy a kívülállók nem ismerik a módszereit, és nem értik, mennyire (kvázi-)egzakt, (kvázi-)kemény tudományról van szó. Sajnos való igaz, hogy a 20. század második felében több nyelvészgeneráció nőtt úgy fel, hogy a történeti nyelvészet alapjait sem tanulták meg. Ezért lehetnek még mindig etablt nyelvészek, doktorok, professzorok, akik egyszerűen nem értik, hogy a nyelvtörténeti modellek, hangváltozások, családfák nem csupán szimbólumok vagy metaforák. A történeti nyelvészet nem csupán esetleges

konstrukciókból áll, amelyeknek célja mindössze annyi, hogy segítségükkel elegánsan megmagyarázhassuk a nyelvek közötti hasonlóságokat. A rekonstruált alapnyelv nemcsak egy a lehetséges elméleti konstrukciók közül, hanem valóban létező entitás volt: közös ős nélkül a rokonságot nem lehet megmagyarázni. Más kérdés, hogy erről a közös előzményről csupán egy egyszerűsített és erősen stilizált kép alkotható. Olyasfajta változás, hogy két nyelv eredetileg nem volt rokon, de később rokonná váltak, egyszerűen nem létezik. Ebből és a történeti-összehasonlító módszerből az is következik, hogy a családfamodell – akkor is, ha nem tud minden összefüggést ábrázolni, akkor is, ha rengeteg problémával terhes, és téves következtetésekre is csábít – voltaképpen nélkülözhetetlen. Ameddig létezik történeti-összehasonlító nyelvészet, addig felrajzolódnak a családfák is, s mindez szükségképpen következik magából a módszerből. És nagyon lehangoló, hogy ezt még szakképzett nyelvészek sem mindig értik, hogy vannak, akik képesek azt állítani, a családfamodellt csak valamilyen külső, másodlagos okok miatt kellett átvenni a biológiából vagy máshonnan, hogy azután ráragasztódjék a történeti nyelvészetre.

A legutóbbi nagy családfavitával a finnugrisztikában az ezredforduló táján szembesülhettünk, amikor a finn Kalevi Wiik, az észt Ago Künnap és még néhány dendrofób *maverick linguist* agresszívan propagálta a nyelvcseré-hipotéziseken alapuló alternatív „kontaktuselméleti” modellt. Ez a vita a finnugor nyelvészetben mára már nem aktuális (bár laikus körökben még mindig terjesztik – *bad grass never dies*). Tanulságos megfigyelni, hogy a Wiik-féle modellt nemcsak a régészet, hanem a genetika eredményeivel is alá akarták támasztani. A genetika napjainkban a természettudomány egyik zászlóshajója: vannak imponáló eredményei és gyakorlati alkalmazásai, és izgalmas képet mutat fel a múltból – csakúgy, mint a történeti nyelvészet, csak éppen nagyon másfajta módszerekkel. Éppen ezért olyan vonzó az ál-nyelvészek és *maverick* nyelvészek számára is.

A Wiik-féle modell a genetikával, a régészettel együtt múltbéli populációk kontaktusait és nyelvcserefolyamatait célozta meg-

indokolni. (Egyszerűen megvilágítva: a finnek azért ugyanolyan szőkék, mint a svédek, mert közösek az őseik, csak a svédek ősei átvettek egy indoeurópai [germán] nyelvet.) Újabban viszont már a genetikai kutatás kvantitatív módszereit alkalmazzák közvetlenül a nyelvre. Ennek a legrosszabb esete az, amikor egyszerűen szólistákat vesznek alapul elegendő forráskritika nélkül és a történeti nyelvészetben jól ismert tényeket figyelmen kívül hagyva. Igen tanulságos példa a korábban említett Atkinson-féle modell az indoeurópai nyelvek eredetéről, aminek kritikáját Pereltsvaig és Lewis (2015: 64) négy pontban foglalja össze:

1. Ha csak felszínes hasonlóságokból indulunk ki, vagyis a mai, statikus állapotokat hasonlítjuk össze, nem láthatjuk át, hogy a hasonlóság miként keletkezett, azaz nem láthatjuk meg a különbségeket a közösen megőrzött elemek és a közös vagy párhuzamos innovációk között.
2. Ha csak szavakat veszünk alapul, nem érhetjük tetten a szisztematikus, rendszeres fonológiai vagy morfológiai változásokat. (A szavak egyenként változnak, a hangrendszerben vagy az alaktanban azonban átfogó, szisztematikus jellegű változások zajlanak.)
3. A jövevényszavak, különösen a rokon nyelvekből kölcsönöztek azonosítása nem mindig egyértelmű, s ez kihat a rokonsági viszonyokról alkotott képre.
4. A matematikai modellek meglehetősen érzékenyek, azaz elegendő egy-két rosszul elemzett vagy helytelenül értelmezett etimológia, és megváltozhat a nyelvek egymáshoz való viszonya, az egész taxonómia. Minél kevesebb a rendelkezésre álló nyelvi anyag (az uráli nyelvek esetében csak pár száz valóban megbízható etimológiával számolhatunk), annál nagyobb a veszély.

Ez a kritika nemcsak az Atkinson-féle genetikai modellre, hanem sok másra is érvényes. Tulajdonképpen ugyanaz a probléma merül fel nemcsak a *maverick* nyelvészek esetében, hanem olyanokéban is, mint Angela Marcantonio, nem szólva a nagyszámú laikus nyelvészkedőről: nem értik a nyelv dinamikáját, a

nyelv dinamikus voltát, mert a nyelvet statikus adathalmazként tanulták meg szemlélni. És ezzel meg is éreztünk mondandóm utolsó pontjához: mit is jelent a nyelv.

5. A nyelv lényege

A nyelvészetben magához a nyelvhez mint a kutatás tárgyához nagyon sokféleképpen közelítettek már, de alapvetően két irányról beszélhetünk, az „autonóm” vagy „formális” és a „funkcionális”, vagy M. A. K. Halliday (1977) szavaival a „filozófiai-logikai” és „leíró-néprajzi” hagyományról. Az előbbi szerint a nyelvészet a spekulatív, elméleti filozófiával rokon tudomány, formalizálható és leírható a lehető legelegánsabb szabályokkal, a nyelvtannak főleg a logikához van köze, és maga a nyelv a kogníció egy részét képezi. Az utóbbi megközelítés a nyelvészetet inkább az antropológia, a különböző kultúrakutató tudományok részeként látja, a nyelv használatát és annak társadalmi funkcióit vizsgálja, és a nyelv szerkezetét is inkább a funkciók alapján magyarázza meg. Eszerint a nyelv maga nem az egyes beszélők fejében, hanem a beszélőközösségben az emberek közötti (inter)akciókban él és változik.

Mind a két irányzat már régóta jelen van az európai tudományban. (A történeti nyelvészetet pedig éppen az teszi olyan izgalmassá, hogy ott voltaképpen mind a két megközelítés alkalmazandó.) Az iskolai anyanyelv- és idegennyelv-oktatás is magán viseli mindkettőnek a nyomát. A formális hagyomány nemcsak a nyelvtanítást hatotta át, hanem azt is, ahogyan a nyelvtanról beszélünk és ahogyan szabályait megindokoljuk (például olyan kifejezésekkel élve, mint „logikus”). A másik tradíció viszont a retorikában és a filológiában él, a nyelvet általában, vagy az egyes nyelveket „kultúrtermékként” mutatva be („a francia nyelv a francia kultúra szerves része”), avagy a kommunikáció és a művészet (próza, költészet) eszközeként. És az iskolai nyelvtanítás e megközelítéseknél sajnos meg is áll. Mégpedig ismereteim szerint igen sok, talán minden európai országban.

Hogy miből lehet erre következtetni? Legalábbis abból, hogy a nem-nyelvészeknek mennyire furcsa és torz elképzeléseik vannak a nyelvről, amelyet általában csak leegyszerűsített és félrevezető metaforák segítségével közelítenek meg. A formális tradícióból annyit értenek, hogy a nyelv szabályrendszer, a „helyes” és „helytelen” fogalmai pedig a logika alapján érthetők meg: a helytelen azért helytelen, mert nem logikus. A valamennyi nyelvre jellemző változatosságot nehezen kezelik. Tapasztalataim szerint a laikusok nyelvhelyességi kérdéseiben nagyon gyakran esik szó arról, hogy ha valami kétféleképpen is kifejezhető, akkor az egyik opció a „helyes”, a másik a „helytelen”, de ha azt próbáljuk megmagyarázni, hogy mindkettő létezik a nyelvben, csak éppen stílustól vagy kontextustól függ, mikor melyiket használnánk, a legrosszabb esetben is zavarba jönnek. A nyelvnek a szabályrendszeren kívül természetesen szókincse, lexikona is van, csak hogy a rájuk vonatkozó kérdések leggyakrabban mindössze arra szorítkoznak, vajon létezik-e egyáltalán a szó: „a magyar nyelvben létezik-e olyan szó mint...”, a helytelen kifejezéseknek pedig egyszerűen „nem szabad létezniük” (*ain't ain't a word*). Azaz a nyelvnek nincs társadalmi dimenziója, a nyelvhelyességet, a nyelvi normát nem társadalmi megállapodás eredményének látják. Az ilyen nyelv nem változik, mert magától értetődően a lehető leglogikusabb rendszert képezi, azaz változása nem lehet más, mint „romlás” vagy „züllés”. Így válik érthetővé, hogy az ilyen laikusok számára miért oly vonzó a gondolat, mely szerint az ő anyanyelvük a legősből, a legeredetibb, egy olyan nyelv, amely egyáltalán nem változik.

A filozófiai-logikai szemléletet a legkönnyebb az anyanyelvre alkalmazni, mert itt introspektív következtetésre (is) szükség van. A másik tradíciót – a nyelv az emberek között létezik, kultúrtermékként, a kommunikáció eszközeként – pedig az idegen nyelvek oktatásában használják. És itt is a metaforák rabságába kerülünk. Ha a nyelv eszköz, akkor lehet hasznos vagy haszontalan, kapacitásunk azonban csak korlátozott mértékű elsajátítására alkalmas. Ráadásul csak bizonyos célokra használjuk: a francia nyelvet a francia kultúra fogyasztására vagy a franciákkal való

kommunikációra, a német nyelvet a német kultúra megértésére, és így tovább. A nyelv tehát szerves kapcsolatban áll a kultúrával, a világképpel. Ebből következnek az *ethnolinguistic assumption*, a Sapir–Whorf-féle hipotézis egyszerűsített és népszerű verziói (aki az *Érkezés* című science fiction filmet látta, tudja, miről beszélek), és az is, amelyről már volt szó, tudniillik a nyelv és a nép kritikátlan azonosítása. Mert hiszen a többnyelvűség lényege és normális volta többnyire érthetetlen jelenség. Mondanom se kell, hogy ebbe a felfogásba sem nagyon fér bele a nyelvi változás fogalma, legfeljebb a kulturális változással kapcsolatban.

Ha tényleg arról szeretnénk beszélni, hogy a nyelvtörténetről, nyelvrokonságról szóló tudománytalan elképzelések miért annyira népszerűek, akkor arról is beszélnünk kellene, hogy mit tanul és mit tud egy átlag állampolgár a nyelv működéséről. És itt találkoznak a magyar nyelv sajátosságai az általános, össz-európai oktatási hagyománnyal. Azt hiszem, mindenki számára érthető, hogy az evolúciót nem lehetne megmagyarázni egy nem-biológusnak, ha az illető nem tudja, hogy mik a gének, és miként működnek, vagy a naprendszer szerkezetét nagyon nehéz lenne megértetni laikusokkal, ha nem tudják, mit is jelent a gravitáció. A történeti nyelvészettel viszont az a helyzet, hogy már az alapfogalmak is ismeretlenek, a szokásos metaforák értelmezése pedig általában téves. Ami abból is fakadhat, e megszokott metaforák a nyelvi változás megértésében nem segítenek. Erről viszont nem csak a finnugrisztika tehet.

Hivatkozások

- Aikio, Ante 2003. [Marcantonio 2002 recenziója] *Word* 3: 401–412.
 Aikio, Ante [= Luobbal Sámmol Sámmol Ante] 2012. An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. In Grünthal, Riho – Kallio, Petri (eds.): *A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 266. Helsinki: Finno-Ugrian Society. 63–118.

- Atkinson, Quentin D. – Gray, Russell D. 2006. How old is the Indo-European language family? Illumination or more moths to the flame? In Forster, Peter – Renfrew, Colin (eds.): *Phylogenetic Methods and the Prehistory of Languages*. Cambridge, UK: McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge. 91–109.
- Bakró-Nagy, Marianne 2005. The responsibility of literati. *Lingua* 115: 1053–1062.
- Bouckaert, Remco – Lemey, Philippe – Dunn, Michael – Greenhill, Simon J. – Alekseyenko, Alexander V. – Drummond, Alexei J. – Gray, Russell D. – Suchard, Marc A. – Atkinson, Quentin D. 2012. Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family. *Science* 337: 957–960.
- de Smit, Merlijn 2003. [Marcantonio 2002 recenziója] *Linguistica Uralica* 39: 57–67.
- Gray, Russell D. – Atkinson, Quentin D. 2003. Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin. *Nature* 426: 435–439.
- Halliday, M. A. K. 1977. Ideas about language. *Occasional Papers* (Applied Linguistics Association of Australia) 1: 32–55. [Halliday, M. A. K. – Webster, Jonathan 2003. *On Language and Linguistics*. Collected Works of MAK Halliday 3. Edited by Jonathan Webster. Continuum.]
- Itkonen, Esa 1998. *Kirjoituksia kielitieteestä, filosofiasta, historiasta ja politiikasta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laakso, Johanna 2004. Sprachwissenschaftliche Spiegelfechterei. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 58: 296–307.
- Lindstedt, Jouko 2004. Imaginary Roots. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 58: 307–313.
- Marcantonio, Angela 2002. *The Uralic language family: Facts, myths, and statistics*. Publications of the Philological Society 35. Oxford–Boston: Blackwell.
- Newbrook, Mark 2013. *Strange linguistics: A skeptical linguist looks at non-mainstream ideas about language*. München: LINCOM Europa.
- Nuorluoto, Juhani (ed.) 2006. *The Slavization of the Russian North: Mechanisms and Chronology*. Slavica Helsingiensia 27. Helsinki: University of Helsinki.

- Parpola, Simo 2016. *Etymological Dictionary of the Sumerian Language I–II*. Publications of the Foundation for Finnish Assyriological Research 16. Winona Lake, IN: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Pereltsvaig, Asya – Lewis, Martin W. 2015. *The Indo-European Controversy: Facts and fallacies in historical linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ringe, Don – Eska, Joseph F. 2013. *Historical Linguistics. Towards a Twenty-First Century Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Saarikivi, Janne 2004. [Marcantonio 2002 recenziója] *Journal of Linguistics* 40/1: 187–191.
- Saarikivi, Janne 2006. *Substrata Uralica*. Dissertáció, Helsinki Egyetem. <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/suoma/vk/saarikivi/>
- Saarikivi, Janne 2016. Das Sumerische ist weiterhin eine isolierte Sprache. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 63: 324–337.
- Toldy Ferenc 1850. Reguly Antal s a finn-magyar kérdés. In *Reguly-Album*. Budapest: Reguly Társaság.
- Tirkkonen, Jani-Matti 2012. „Lopullinen totuus pohjoiseurooppalaisien alkuperästä”? Kalevi Wiik vallankumouksellisten edustajana juuret-kiistassa. Szakdolgozat, Kelet-Finnországi egyetem. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:uef-20120723>
- Wiik, Kalevi 2002. *Eurooppalaisten juuret*. Jyväskylä: Atena. [Magyarul: *Az európai népek eredete*. Ford. Kádár György. Nap Kiadó. 2008.]

A „nyelvrokonság” terminus fogalomtörténeti fordulatai¹

1. A magyar nyelv eredetének és rokonsági körének felderítésére irányuló kutatási program kitüntetett szerepet kapott az elmúlt másfél évszázad során. Eredményeit számon tartották és megvitatták az érdeklődők szélesebb táborában, s persze mindenek előtt a hazai nagyközönség tágabb köreiben is. S jóllehet, az újabb összehasonlító tudománytörténeti vizsgálódások nyomán felmerült néhány, korábban nem tárgyalt (sőt meg sem fogalmazott) szempont, miközben számos régi, általánosan elfogadott nézet alaptalannak bizonyult, e változásokkal együtt is elmondható, hogy a nyelvészek körén *belül* zajló szakmai viták az alapkérdésekben nyugvópontra jutottak. A szakmai közösségen *kívül* viszont – időről időre ma is – zajos visszhangot keltenek a finnugor nyelvrokonság tételét vitató, elutasító (jobbára amatőr szónyomozóktól származó) elméletek. Ezek többnyire együtt járnak a nyelvész szakma „nemzetietlen” (finnugrista) művelőit ostorozó különféle összeesküvés vádakkal. Ez utóbbi teóriákra a dolgozatom végén néhány megjegyzés erejéig kitérek majd, de az alább következő részekben kifejezetten csak a szakmai konszenzus létrejötte *előtti* időszakot vizsgálom.

A magyar nyelvtudomány történetének bemutatása során szinte mind a mai napig leggyakrabban azzal a túlságosan leegyszerűsített nézettel találkozhatunk, hogy a tudományos nézet és

¹ Jelen dolgozatom elsősorban a közelmúltban publikált tanulmányaim felhasználásával készült: Békés 2005, 2010, 2013, 2014, 2016a.

a tudománytalan ábrándozás között dúlól küzdelemben kezdetől fogva (egyedüli) *vízválasztónak* az számított, hogy valaki elfogadja vagy pedig tagadja a magyar nyelv finnugor eredetének és leszármazási rokonságának tételét. Már középiskolás korunkban megismertük és tényként fogadtuk el azt a narratívát, mely szerint az általános ellenséges érzülettel szemben csupán három bátor úttörő fölfedező akadt – Sajnovics János, Gyarmathi Sámuel és Reguly Antal –, akik merték kimondani az igazságot: hogy a magyar nyelv igenis a lappal és egyéb finnugor nyelvekkel áll rokonságban. Bátorságra e szerint pedig azért volt szükségük, mert a büszke magyarok elutasították a rangon aluli „halzsíros atyafiság” gondolatát, s helyette inkább valami előkelőbb rokonságot kívántak volna magukénak tudni. A mai kutatók közül azonban egyre többen vallják, hogy az iménti tudománytörténeti panoráma sok szempontból félrevezető, tudományfejlődés-történeti értelemben véve ideologikus, és végeredményben egy 19. század második feléből származó – tehát *utólagos* – *történeti* konstrukció *eredménye*. Annak kérdését ugyanis, hogy a múltban vajon ki volt valódi, avatott tudós, ki pedig pusztán dilettáns álmodozó, egészen az 1870-es évekig nem lehet és nem is szabad pusztán *egyetlen*, a maga kontextusából *kiragadott* kritérium alapján megítélni.² Mindaddig, amíg a vitázó feleknek nem sikerült (nem sikerülhetett) fogalmilag tisztázniuk, hogy mikor *mit is jelent pontosan és mit nem* a ’rokonság’ általános fogalma, addig nem lehetett tisztába tenni a ’nyelvrokonság’ terminus konkrét tartalmát sem, s a polemizáló felek folyamatosan elbeszéltek egymás mellett. Érdeemes ennek a tudományfilozófiai szakirodalomban *meaning variance* problémának nevezett jelenségnek a történeti-filozófiai hátterét némiképp megvilágítani.

A tudományfilozófiában hosszú ideig nemcsak azt tartották természetesnek, hogy külön lehet és külön is kell választani a tudomány működési feltételeit meghatározó külső, „externális” összetevőket annak belső, tartalmi, „internális” tényezőitől, ha-

² Lásd részletesebben kifejtve és példákkal alátámasztva Békés 1997: 174–206.

nem azt is, hogy a tudománytörténeti kutatások a tudományfilozófiai modellektől független területeken folynak. Azaz a tudományfilozófiának nem volt tárgya magának a tudományos gondolkodásnak a tényleges története.

Thomas Kuhn fellépésével az 1960–70-es években valami gyökeresen megváltozott. Kuhn klasszikussá vált paradigmaelméletének módszertani kiinduló pontja jól ismert: a tudományok valóságos története, ha többnek tekintjük anekdoták pusztá tárházánál, alapjában megváltoztathatja tudományképünket. Azt találhatjuk ugyanis – mondta példákkal szemléltetve Kuhn –, hogy a tudományok fejlődése nem egyenes vonalú, csupán a mai tudásunk felől, és csak bizonyos szemszögből visszatekintve mutatkozik annak. A kognitív érvényesség igényével fellépő intézményes tekintélyek minden korban a tudás olyan egységes rendszerének kimunkálásra törekedtek, melynek egyszerűsített formáit a tanulók képzésük során elsajátíthatják. Ezek az egyszerűsített formák többnyire kimondatlan előfeltevések és bevett módszertani „ragozási” minták, paradigmák módján működnek. A paradigmák teszik lehetővé, hogy tanulmányaink végzetével viszonylag gyorsan és határozottan képesek legyünk megkülönböztetni a helyes alkalmazást a hibástól. A 18. századi nagy hatású gondolkodó, Georg Christoph Lichtenberg (1742–1799) – akinek számtalan egyéb kezdeményezése mellett nem melleleg a 'paradigma' terminusnak a tudományfilozófia területére való kiterjesztését is köszönjük – annak idején így fogalmazott: „Aki még nem ura annyira egy tudománynak, hogy bármely ellene elkövetett vétséget ugyanúgy megérezzen, mint saját anyanyelvében egy nyelvtani hibát, annak még sok tanulnivalója van” (Lichtenberg 1995: [II. 191] 137). Azonban ezek a „meglehetősen közismert, jóllehet, nyomdafestéket sohasem látott igazságok” (Lichtenberg 1995: [B 291] 40) azt nem garantálják, hogy a belőlük kiinduló különböző elméletek egymással konzisztensek maradnak, és azt sem, hogy segítségükkel folyamatosan egyre közelebb kerülünk a megismerni vágyott feltétlen igazsághoz.

A tudományfilozófia radikális megújítói (elsősorban Thomas Kuhn és Paul Feyerabend) történeti esettanulmányok során

keresztül demonstrálták, hogy a tudományos tudás fejlődése se nem egyenes vonalú, se nem kumulatív. Csakis akkor láthatjuk folytonosnak és folyamatosan gyarapodónak, ha utólag, visszamenőleg jelöljük ki és állítjuk elő a hozzánk – mai nézeteinkhez – vezető egyenes utat. Vagyis: a győztes paradigma szemszögéből, és annak szelekciós szempontjai szerint, elfogultságra hajlamos krónikásként írjuk tudományágunk történetét, tekintet nélkül arra, hogy mikor milyen problémákat ítélték relevánsnak a mindenkori tudományos közösségek, és hogy milyen alternatív elméletek, illetve gyakorlatok versengtek az egykori porondon. A félreértések elkerülése végett Kuhn még azt is hozzáfűzte, hogy az ilyen, a valóságos múltat ignoráló, sőt kiiktató eljárás korántsem esetleges, és nem szubjektív okokból olyan, amilyen, hanem éppenséggel lényegi jellemzője egy alig több mint kétszáz éves hagyománynak, tudniillik: a modern – kézikönyveken és jegyzeteken alapuló – felsőfokú képzésnek. Ennek a mélységesen ahistorikus szemléletnek fontos edukációs szerepe van: a tanulók számára megkönnyíti tudományáguk alapjainak, valamint a tudományos közösség által szentesített látásmódnak az elsajátítását és bevett hagyományaira való ráhangolódást: „Ez az előadásmód mint pedagógiai eszköz, kifogástalan. Amikor azonban összekapcsolódik a tudományos irodalom általános történelmietlen szellemével és... esetenként célzatos hamisításokkal, akkor azt az erős, nyomasztóan meggyőző benyomást kelti, hogy a tudomány egyes felfedezések és feltalálások sorozatán át érte el jelenlegi állapotát, s miután fölhalmozódtak, ezek együtt alkotják a szakmai ismeretek modern együttesét” (Kuhn 2000: 145. skk.). Tudjuk ugyan, hogy Kuhn elsősorban a modern *természettudományos* képzésről beszélt, de jellemzése érvényesnek tűnik a nyelvtudomány tanoncainak képzésre is.

Az új típusú – a korabeli forrásokon és a viták dokumentumainak szakszerű rekonstrukcióján alapuló – tudománytörténeti kutatások minden tudományszakon belül rengeteg új, a szájhagyománynak ellentmondó ténnyel szembesültek, és – legalábbis a tudományfilozófia területén – ez elég alaposan átrajzolta tudományképünket. Az újfajta, történeti szemlélet számára észre-

vehetővé vált a tudományfejlődésnek nem is egy olyan fontos vonatkozása, amelyre a hagyományos historiográfusok legfeljebb csak mint mellékes körülményre tekintettek. A következőkben ezekre a körülményekre részletesebben is kitérek, mert úgy gondolom, hogy számbavételük hozzájárulhat a mai értelemben vett nyelvtudomány kiinduló problematikájának megértéséhez.

2. A *nyelvek* osztályozásának, hasonlításának, illetve *tényleges történeti-származási rokonsági* viszonyainak kérdésköre elég jól behatárolható – és talán meglepő, de viszonylag kései – történeti kezdetekkel bír. Másfelől tekintve, hosszú, metafizikai fordulatokban bővelkedő folyamat vezetett ahhoz, hogy az *egyes nyelvek* eredetére, illetve leszármazására és egymáshoz való viszonyára nézve a *mai* értelemben vett tudományos kérdéseinket egyáltalán föltehessük. Tudománytörténeti szempontból a nyelvrokonság-vizsgálatok kezdeteit a 18. század közepén bekövetkezett, ám régóta érlelődött radikális szemléleti változás előzte meg és tette lehetővé. Olyan fordulat, amely hatással volt a kor tudásrendszerének egészére, mert alapvetően változást hozott a vallási kereteken *belüli és e keretekre tekintet nélkül* megfogalmazható tudományos magyarázatok egymáshoz való viszonyában.

Az európai tudományosság történetében ebben a hosszú folyamatban kérdőjeleződött meg a vallási tekintély mint intézményesen kitüntetett legfőbb kognitív autoritás, mind az idáig föltétlen primátusa az egyre határozottabb tempóban intézményszerűsülő (természet)tudományos testületek tekintélyével szemben.³ Ez az átrendeződés tette lehetővé a tervszerű, rendszeres és módszeres természet- és társadalomkutatás egészen új formáinak megjelenését és kibontakozását. Ekkortól többé nem lehetett konkrét tudományos kérdésekben perdöntő érvként hivatkozni a kinyilatkoztatás jegyében megfogalmazott olyan doktrínákra, mint például a vízözön vagy Bábel a racionális érvekkel operá-

³Lásd részletesebben kifejtve Márkus 1992: 191, újabb kiadás 2017: 167.

ló tudományos tételekkel szemben.⁴ Úgy tűnik, hogy a szellemi erjedésben különösen fontos szerepet töltött be J. G. Herdernek az 1772-ben napvilágot látott *Értekezés a nyelv eredetéről* című munkája. Herder ebben a korai korszakának legfontosabb írásában mondta ki nevezetes tételét: „A nyelv az ember műve.” Ekéént egészen új megvilágításba helyezte a korszak nyelvvel kapcsolatos egyik kulcskérdését, a nyelv genezisének problémáját.

A kortárs gondolkodók számára a nyelvvel kapcsolatos metafizikai dilemma, a nyelv isteni eredetének igazolása (Süssmilch) vagy természeti – állati – eredetének bizonyítása (Rousseau, Condillac) volt. A nyelvet tehát vagy transzcendensnek, isteni eredetűnek tekintették, vagy pedig olyan organizmusnak, amely csupán természeti okoknak köszönheti a formáját, s amelynek eredete a természeti ember primitív, állati ösztöneire vezethető vissza. Az utóbbi Rousseau megfogalmazása, de Herder e tekintetben Condillac felfogásával is vitázott, mikor kimutatta, hogy az isteni eredet elvét védelmezők és a természeti eredet elkötelezettjei is osztoznak abban a közös előfeltevésben, hogy a nyelvet (beszédet) és a gondolkodást szét lehet választani úgy, hogy létezhet ész (reflexió, gondolkodás) nyelv nélkül, nyelv pedig ész (reflexió, gondolkodás) nélkül. Herder az *Értekezés*ben egy egészen új típusú megoldásra jutott. Egyszerre vetett el, mint hibás következtetést, minden eddigi megközelítést, tehát mind a nyelv isteni eredetéről szóló hipotézist, mind a nyelvnek a természeti, állati ösztönökből való levezetését, mind pedig az eredeti meg egyezésen alapuló teóriát. Mint írja: „Láthatjuk, ha egyszer elhibáztuk a nyelv genezisének lényeges pontját, mindkét oldalról tág tere nyílik a tévedésnek – akkor a nyelv egyszer oly ember feletti dolog, hogy Istennek kellett kitalálnia, máskor annyira nem

⁴ Így például a bazalt eredetére vonatkozó első geodéziai viták, az ún. „neptunista kontra vulkanista” viták során a 18. század második felében a kőzet üledékes származásának hívei már nem hivatkozhattak perdöntő érvként a Kinyilatkoztatásban leírt özönvízre: más, racionális magyarázatot kellett alkalmazniuk a vulkanistákkal folytatott elkeseredett vitában. Lásd erről Békés 2013: 40–52.

emberi, hogy minden állat kitalálhatná, ha nem sajnálná a fáradtságot. Az igazság célja csupán *egy* pont, s ha erre ráhelyezkedünk, minden irányban nyilvánvalóvá lesz, miért nem tud egyetlen állat sem nyelvet feltalálni, miért szükségtelen, hogy Isten találja fel a nyelvet, s hogy az ember emberi mivolta következtében fel tudja találni és fel is kell hogy találja a nyelvet” (Herder 1983: 225).⁵

Ismeretes, hogy a fiatal Herder imént idézett, az emberi nyelv eredetének és mibenlétének kérdésére fókuszáló vizsgálódásai jelentették az első, meghatározó lépéseket a német nyelvfilozófia („Sprachphilosophie”) mint önálló filozófiai diszciplína kidolgozásának útján (lásd részletesebben Kelemen 1990: 120–150). De ennél is többről van szó. A Herder által meghonosított szemléletmód jelentősen hozzájárult ahhoz is, hogy megváltozzék a kor *tudáseszménye*, azaz a tudás mibenlétéről és rendeltetéséről való gondolkodás maga is átalakuljon, radikálisan megújuljon. A fordulat azt jelentette, hogy a tudósok tudományos kérdésekben felhagytak egy korábban bevettnek számító érveléstípussal, az ún. *anagógiás* (lásd részletesebben Fónagy 1999: 289) érveléssel, nevezetesen hogy a természeti katasztrófákban vagy történelmi eseményekben (háborúban például) az isteni jutalmazó vagy büntető Gondviselés közvetlenül megnyilvánuló jeleire hivatkozzanak, vagy azokat keressék. Többé már nem lehetett intézményes úton (például az inkvizíció nyomásával) kötelezni őket arra, hogy tudományos tételeik megfogalmazásakor – vagy akár csak feltevéseikben – megmaradjanak a kinyilatkoztatás hit-tételei által megszabott keretek között.

Az eszmetörténészek arra jutottak, hogy ebben a hosszan érlelődő radikális fordulatban lényegi szerep jutott egy rendkívüli természeti katasztrófának, az 1755-ös, hatalmas tűzvesszel és szökőárral járó, vagy harmincezer ember halálát okozó lisztsaboni földrengésnek, ahol a bűnös város legbűnösebb vigalmi negyede viszonylag épen maradt, miközben kolostorok váltak a földdel egyenlővé. Ez a váratlan, a földrészünkön példátlan,

⁵ Herder 1772. A munkát, amely 1771-ben elnyerte az első díjat, 1772-ben adták ki.

egész Európát mind fizikai, mind pedig metafizikai értelemben megrázó természeti esemény igazi *katalizátorként* hatott a tudásra vonatkozó újkori gondolkodásban. Persze abban, hogy ezt a szerepet betöltse, egyéb tényezők is közreműködtek, mindenekelőtt a lendületesen fejlődő nyomtatott sajtó, amely lehetővé tette a hírek széles körű hozzáférését és gyors terjedését. A világot megrázó esemény olyan filozófusokat is számadásra készítetett, mint Voltaire vagy Kant. Voltaire a *Candide*-ban egész fejezetet szentel az eseménynek, és maró gúnnyal ostromozza az ország bölcseit: „a coimbrai egyetem ugyanis amellettt döntött, hogy pár ember lassú tűzön, nagy ceremóniával való megégetése mindenél csálhatatlanabb gyógyszer mindennemű földrengés ellen.”⁶ A földrengést követő években Kant több cikkben is foglalkozott a magyarázattal. Igazán azonban csak 1763-ban *Az egyetlen lehetséges érv, amellyel Isten létezése bizonyítható* című tanulmányban sikerült feloldania dilemmáit oly módon, hogy *új konceptuális keretek közé helyezte* az eredeti kérdéseket. „Sok olyan erő van a természetben – mondja –, amelyik képes az egyes embereket, államokat vagy az egész emberi nemet romlásba dönteni. Földrengések, forgószelek, tengerárok, üstökösök etc. ... Ám azon törvények körében, melyek szerint mindez megtörténik, *az emberi nem bűnei és morális romlottsága egyáltalán nem olyan természeti okok, amelyek ezzel összefüggésben lennének*. Egy város gázetteinek nincsen befolyásuk a Föld rejtett tűzére, s az első világ bujaságai nem tartoznak azon hatóokok közé, amelyek a maguk pályáját járó üstökösöket képesek lettek volna magukhoz lehúzni. S ha ilyesmi megtörténik, akkor azt természeti törvénynek tulajdonítjuk, amivel azt akarjuk mondani, hogy *az eset szerencsétlenség, nem pedig azt, hogy büntetés*, tehát az emberek morális magatartása nem lehet *oka* valamely természeti törvény szerint a földrengésnek, mivel az ok és az okozat között nincsen kapcsolat” (Kant 2003: 154 – kiemelés B. V.).

⁶Voltaire: *Candide avagy az optimizmus*. 6. fejezet, 1. bekezdés. Lásd erről bővebben Békés 2013: 46–47.

Kant lépése jelentős hozzájárulás a korszak *természetkutatási* programjainak filozófiai megalapozásához. Azzal, hogy átszabta a tények, események értelmezési keretét, egyben felmutatta a *plauzibilitás új struktúráját* is. A tudományos kutatásban a „jel-ek” vizsgálatát felváltja egy olyan, a természeti okozatok okait kereső vizsgálódás, amelynek magyarázataiban helyet kellett engednie olyan, ismerettani szempontból új típusú tényezőknek, mint a „véletlen esemény” és ilyen formán a „szerencsétlenség”.

Ez tehát az a forrongó szellemi környezet, „levegő”, amely értelmezési keretként szolgál a nyelvprobléma Herder által javasolt újszerű és radikális megoldásához. A pre-kritikai korszak Kantja nem véletlenül került itt a képbe, hiszen a fiatal Herder éppen ezekben a sorsdöntő években volt Kant közeli tanítványa a königsbergi egyetemen. „Kanttól, barátomtól és tanítómtól, akinek összes kedvenc véleményét nemcsak gyakran hallottam, s meg is beszéltem vele, hanem még álmaim is ívszám elküldte nekem...” – olvasható egyik, épp az *Értekezések* megjelenésének évében kelt levelében, melynek címettje a korszak neves fiziológusa, Johann Kaspar Lavater.⁷

Az új, alternatív – kauzális – magyarázattípus kutatáson és elemzésen alapult. Ebben az új értelmezési keretben módszeres vizsgálatnak lehetett alávetni a „magára hagyott embert”, illetve a „magára hagyott természet”. Itt már számolni lehetett, sőt számolni is kellett olyan tényezőkkel, melyek az isteni világmagyarázatból kimaradtak: Herder kifejezésével „a Föld két legnagyobb tirannusával, a Véletlennel és az Idővel”. Mindkét „tirannus” az egymástól független, de egymást esetlegesen keresztező oksági folyamatsorok hatására bekövetkező, nem pedig közvetlen isteni beavatkozásról tanúskodó (a Biblia által megjövendőlt) esemény.

A nyelv (nyelvek) eredetére irányuló korszerű tudományos kutatás szemléletmódját igen sokáig, még a 18. század közepéig is erősen behatárolta a „Bábel-doktrína” (A Szentírás szövege,

⁷Idézi Rathmann János 1983: 499.

Mózes I.11.). A nyelvek sokféleségével szembesülve nem képezhette vita (sőt még reflexió) tárgyát sem az a tétel, mely szerint a Nyelvet (az egyetlen) Ádám közvetlenül Teremtőtől kapta, majd hogy ezt az egyetlen közös ősi nyelvet az Úr Babel tornyának építésekor összezavarta, így büntetve az első ember magukról és kiszabott helyükről megfélelmező utódait. Jelen szempontunkból legalább ilyen fontos kimondani, hogy ezek a radikális tézisek a filozófiai következményeiken túl utat nyitottak az egészen új típusú tudományos (nyelvtudományi) vizsgálódások számára is.

A fiatal Herder radikalizmusa – aki a nyelv eredetéről szóló tanának kifejtésekor már tudatosan és határozottan elszakadt a bevett Babel-tantételtől – nem a semmiből jött. Alapgondolata *válasz* volt, mégpedig jutalmat elnyerő felelet a berlini akadémia pályakérdésére, arra tudniillik, hogy a „magukra hagyott emberek” csupán természetes képességeikkel feltalálhatták-e a nyelvet. Herder tételeken leszőgezte, hogy a nyelv elválaszthatatlan a gondolkodástól, és viszont: a gondolkodás elválaszthatatlan a nyelvtől, és mindkettő kölcsönhatásban áll az emberi társadalom egész fejlődéstörténetével. A nyelvek maguk is változnak, a nyelveknek *történetük* van. Ilyenformán kell érteni azt – mondja Herder –, hogy a nyelv az ember műve. Ezzel a fordulattal mintegy *átkeresztelte* a hagyományos nyelvproblematikát, és megteremtette a történelmi nyelvelmélet újfajta filozófiai alapjait. Felfogása alapján történeti eredetük szerint a nyelvek *különbözhetnek* egymástól, de lehetnek éppenséggel eredetileg „*azon egyek*” is. Vagyis tehát a mai nyelvben nem *kell* a Babel előtti, Ádám-féle eredeti közös (héber/arámi/kaldeus) nyelv nyomait kutatni (vagy megtalálni vélni). Ellenkezőleg, a bibliai tantételtől *függetlenül*, konkrét és módszeres vizsgálatok útján lehet és kell majd a tanulmányozott kérdésekben állást foglalni. Ez a feladat pedig az új szemléletű történeti nyelvtudomány művelőire várt. És bár kortársai meglehetősen bírálattal illették Herder tanulmányát, sőt ő maga sem volt munkájával egészen elégedett, s a továbbiakban meg-megújuló kísérleteket tett koncepciójának bővebb és alaposabb kifejtésére, mégis, az ebben a korai műben sorakozó gondolatok korszakal-

kotónak bizonyultak. Alapvető hatást gyakoroltak egyebek közt Wilhelm von Humboldtnak, Heymann Steinhalthnak és követőinek nyelvfilozófiájára, tudományos szemléletére. Az sem véletlen, hogy az amerikai újhumboldtiánus nyelvtudomány meghatározó alakja, Edward Sapir doktori disszertációját Herder e munkája elemzésének szentelte (Sapir 1907: 109–142).

A közelmúltban az ELTE forrástörténeti konferenciáján felvetődött, hogy Herdernek ez a korai műve Magyarországon mekkora hatással lehetett például Révai vagy Teleki József nyelvtudományos törekvéseire. A válasz további kutatásokat igényel, mert több szempontból sem egészen magától értetődő, hiszen Herder nem tartozott a hivatalosan elfogadott szerzők közé, ráadásul a neki tulajdonított „jóslat” miatt nem volt népszerű a magyar tudományos gondolkodók körében. De például Verseggy *Magyar grammatikájának* polemikus bevezetőjében a magyar nyelv eredetéről szóló vitákkal kapcsolatban perdöntő tekintélyként hivatkozik Herdernek e korai munkájára, amikor a nagy népvándorlásoknak vagy „a’ hódítás, a’ békesség, a’ barátkozás vagy a’ tökéletes megvegyülés” lett a vége, „mellyeknek alkalmazásával a’ nyelvek is megvegyültek. A’ költözködéseknek a’ nyelvekre nézve hasonló következtetések voltak, mellyekre itt a’ Tanító Urakat különösebben megemlékeztetni, nagyon szükségesnek tartom azért, mivel a’ nyelveknek előéletéről, és megvegyüléséről külömbféle Magyar Íróknak különös vélekedéseik vannak. Az egyik azt tartja, hogy valamennyi nyelvek egyetlen egy régiből származtak, ’s kevés híjja, hogy valamennyieknek reguláit ennek az egy réginek reguláihoz szabni ne kívánja. De az illy vékony dongájú, és már most a’ Filozofiának törvényszéke előtt nevetséges állításra könnyen meg tud az felelni, *a’ ki csak Herdernek kis munkáját Zwei Preischriften I. Abhandlung über den Ursprung’ der Sprache közelebbrül ösmeri*” (Verseggy 1821: 10).

Herder pályaművének radikális tételei, és hozzá az a körülmény, hogy egy ilyen (radikális, sőt nem sokkal korábban még minden bizonnyal *eretneknek* is minősülő) dolgozat egyáltalán díjnyertes lehetett a berlini akadémia pályázatán, jól mutatja, hogy az 1760-as évek végére immár végbement az a hosszú ideje

érlelődő szellemi fordulat, amely során a legfőbb kognitív autoritások hierarchiája átrendeződött, és szabaddá vált az út az új típusú természet- és társadalomtudományok kibontakozása és fejlődése számára.

3. A következő hosszabb rész szándéka szerint arra szolgál, hogy világosabban lássuk a magyar nyelv eredetére és történetére vonatkozó feltételezések közötti különbségek elvi-metafizikai alapjait.

Talán nem teljesen közismert, hogy a magyarság és a magyar nyelv eredetének kérdése már az 1700-as évek közepén is divatos társalgási téma volt Európa-szerte, és nem csak a magyarok körében. A tudománytörténeti források között külön említést érdemel Halmágyi István Göttingenben 1752–1753 között keletkezett naplója (Halmágyi 1906).

A hírneves egyetemen egy Bethlen fiú kísérőjeként diákoskodó Halmágyi ugyanis a korszak nem kisebb tudósaival diskurált ottléte alatt, elég rendszeresen, mint a nagy tekintélyű Albrecht von Haller⁸ professzorral, az egyetem svájci származású rektorával, illetve a tudós professzor és zseniális feltaláló Segner János Andrással⁹ (aki mintegy húsz évet töltött az egyetemen, utóbb mint a fizika tanszék vezetője). Tudni kell, hogy az ilyen tanórán kívüli rendszeres konzultációk professzorok és diákok között, társalgások egy pohár bor mellett szerves részét alkották magának a göttingeni komplex programnak (Békés 2010: 23–40).

⁸ Albrecht von Haller (Bern, 1708–Bern, 1777) természettudós, botanikus, orvos-anatómus-kutató, a modern kísérleti fiziológia megalapítója, mindezek mellett ünnepeelt költő és filozófus is volt, akinek a nevéhez egybek között fontos anatómiai felfedezések fűződnek.

⁹ Segner János András (Pozsony, 1704–Halle, 1777) az első magyarországi származású matematikus, fizikus, orvos, akit az egyetemes matematikátörténet is számon tart. Korának elismert tudósa, sokoldalú feltaláló (egyebek között a róla elnevezett kerék megalkotója), nagy hatású szervező és pedagógus, négy tudományos akadémia (Berlin, Göttingen, London, Szentpétervár) megbecsült tagja, húsz éven át volt a göttingeni egyetem tanszékvezető tanára.

Haller gyakran látta vendégül a magyar diákokat. Halmágyi egy ilyen, 1752. április 26-án vele folytatott beszélgetésről feljegyezte, hogy különféle témákról társalogtak, mint például a szépen fejlődő (idővel világhírűvé vált) egyetemi botanikus kert állapota, a szabadkőművesek, a filozófia állása, *illetve a magyarok eredete* (Halmágyi 1906: 483). A naplóból kiderül, hogy mintegy húsz évvel Sajnovics előtt már a magyar nyelv eredetének elméleti kérdéseit mint *kurrens tudományos témát* boncolgatják. Az idézett naplóból kiderül, hogy Segner és Halmágyi a következő hónapokban, tehát 1753 márciusában és áprilisában is folytatták beszélgetéseiket a magyarság eredetének megállapításában alkalmazható tudományos módszerekről. Segner felhívta Halmágyi figyelmét mindazokra a kommentárokra és könyvekre, melyek, mint mondta, a témában komolyan számításba vehetők. Így például az 1737-ben kibocsátott *Commentariorum Academiae Petropolitanae tomum IX-um* – itt szerepelnek a később nevezetessé vált feljegyzések a magyarok vándorlásairól (Constantinus [a.C.55] és Leo Philosophus [a.C.893]). Megtárgyalják „Philipus Strahlenberg 1730-ban kijött munkáját”,¹⁰ a finnugor kutatás egyik legalapvetőbb forrását – megemlékezve a svéd hányattatott sorsáról, tizenkét éves szibériai száműzetéséről stb. Segner szerint: „Legprobabilisebb opinio, hogy a magyarok jötteken ex Tartaria trans mare Caspium sita, a közönséges calendariumbeli relatio vagyis kronika azzal megegyez, mert a Tanais vizen túl vagyon. Praeterea inter acta Petropolitana videre est, hogy rudera cujusdam arcis ad fluvium Cuma, holott a Bivára folyó vize velészakad. Innen vagyon, hogy oly homályban légyen origines Hunnicae, mivel azok írástudatlanok lévén és oly félre való urat-

¹⁰ Philipp Johann von Strahlenberg (1676–1747) svéd katonatiszt, utazó, aki 1709-ben orosz fogságba esett, majd kényszerűségből vált tudóssá, amikor utazása során jegyzeteket készített az Orosz Birodalomról: *Descriptio Imperii Russici – Stockholm, 1730*. Az orosz föld nemzetiségeiről, köztük számos finnugor népről szóló munkája fontos korai alpmű, mint-hogy először mutatta ki szóegyeztetésekkel, hogy a mordvin, cseremis, zürjén–votják és vogul–osztják nyelvek és népek a magyar és finn rokonai.

lan helyeken lakván, hová idegeneknek menni nem bátorságos, teljességgel obliteralódott azon időnek circumstanciája és mivel a görögökkel, míg a török el nem nyomta is őket, volt nagyobb commerciumok, ha a görögök nem írtanak volna rólok, annyit sem tudnánk” (Halmágyi 1906: 564).

Halmágyi István naplójának Hallerrel és Segnerrel folytatott beszélgetését rögzítő részletei igen fontos dokumentumok arra nézve, hogy a tudósok Göttingenben már az 1750-es években is egyre fokozódó érdeklődéssel figyelték és elemezték a nyelvek hasonlóságáról, rokonságáról szóló, köztük a magyarság, illetve a magyar nyelv eredetével kapcsolatos elméleteket, és ismerték az idevonatkozó nemzetközi munkákat is. A napló feljegyzései közül csak néhányat idézve is láthatjuk, hogy amikor az 1770–1790-es években a magyar tudósok (Beregszászi, Sajnovics, Gyarmathi) megkezdik a magyar nyelv eredetével és rokonságával kapcsolatos kutatásuk eredményeinek rendszeres kifejtését, akkor már egy évtizedek óta folyó nemzetközi tudományos vitába kapcsolódhattak be. Ez a kérdés ugyanis nemcsak az eszmélkedő nemzeti önismeret számára volt lényeges, hanem éppen ennyire fontos része volt egy jóval átfogóbb kutatási tervnek, a tágabb értelemben vett *Historia Naturalis* programnak, amely a Föld népeinek, nyelveinek, szokásainak és történeti vándorlásainak feltérképezését tűzte ki célul. Ennek a több európai uralkodóház által szponzorált megaprojektnek vált szerves részévé a nemzetek és nemzeti nyelvek viszonyrendszerének feltárási programja.

A finnugor nyelvtudomány kifejlődésében a korai kezdetektől fogva nagy szerepe volt a Halmágyi kapcsán már említett göttingai komplex, átfogó természetkutatási programnak (Békés 1997: 50–75). A göttingai tudósok a maguk személyében is folyamatosan érdeklődtek a magyarság eredetének és nyelvének kérdései iránt. S nemcsak általában bátorították a kutatásokat, hanem hathatósan támogatták is a felfedezőutakat, a könyvkiadásokat és az új eredmények terjesztését. A magyarság és a magyar nyelv eredetének kérdése a Bábel-doktrínától való függetlenedést követő időkben már eminens témának számított a programban, hiszen egy olyan nyelvet beszélő nemzetet kellett a népek nagy

térképén elhelyezni, amelynek nem voltak ismereteseek korai írásos vagy régészeti emlékei, s ennek híján osztályba sorolásuk valami más, újfajta rekonstrukciós módszert igényelt. Ez a tény akkor is fennáll, ha a finnugor elméletet elfogadók táborá – mai szemmel nézve – közel sem volt olyan egységes, hogy egyetlen kumulatív fejlődésvonalba lehetne történetüket rendezni. Az is tény, hogy a hangsúlyok *máshová* estek a rokonítás–nyelvhasznalás kérdésében, mint majd száz évvel később, mondjuk, az „ugor–török háború” idején. Itt a hasonlítás a megállapítható vonások feltérképezését és tipológiai rendszerbe foglalását értették elsősorban. A göttingeni iskola Historia Naturalis programja mégis döntő hatást gyakorolt a finnugor nyelvhasznalás elméleti megközelítésére és metodológiai elveinek kimunkálására. A program által inspirált magyar tudósok ezen a ponton érték el először lényeges, az egyetemes tudomány számára is érvényes áttörést. Túlléptek a szókincs pusztá összegyűjtésének fázisán, s tisztán nyelvi-nyelvhasznalási rekonstrukciós módszereket alkalmaztak több-kevesebb sikerrel. Így elmondható például Beregszászi Nagy Pálról, a Göttingeni Tudós Társaság tagjáról, akit a Sajnovics-féle lapp–magyar elmélet nagy ellenfeleként tartottunk számon, hogy – amint ez már könyve bevezetőjéből kiderül – nem egyszerűen figyelmen kívül hagyta a szakértők (Schlözer) intelmeit, hanem *a tárgyat érintő*, Göttingenben *évtizedek óta folyó tudományos vitában egy másik álláspontra helyezkedett*: göttingeni tanárainak teóriái közül Schlözerével szemben inkább Johann Gottfried Eichhorn elméletével rokonszenvezett (Beregszászi 1796: v–vi). (Eichhorn a maga magyar–ujgur elméletével Kőrösi Csoma Sándorra is alapvető hatást gyakorolt.) S hogy itt egy, az európai nyelvtudósok között valóban *már jó ideje folyó tudományos vitáról van szó*, azt a fentiekén túl tudni lehet onnan is, hogy például Sajnovics Jánost Hell Miksa kifejezetten azzal a céllal hívta magával lappföldi csillagászati útjára (a Vénusz-megfigyelés gigaprojekt keretében), hogy – magyar anyanyelvű lévén – egy már „Európa szerte elterjedt vélemény helyességéről való meggyőződés” tisztázódjék a segítségével (Sajnovics 1771, Szij 1994: 138–147).

Sajnovics, Gyarmathi, Beregszászi – és ebből a szempontból idevehetjük az első tibeti szótárat megalkotó Kőrösi Csoma Sándort is – új eredményeikkel maguk is hozzájárultak a természet-kutatói programhoz: részben azzal, hogy segítettek eltüntetni a fehér foltokat, de még inkább azzal, hogy metodológiai modellt dolgoztak ki, melyet a többi diszciplína a maga területére áthozva érvényesíthetett.

Látnunk kell azt is, hogy milyen mély (paradigmatikus) szakadék választja el a nyelvtudomány történetében azokat, akik hisznek az Egyetlen Nyelv – Ádám Istentől kapott és Bábelnél összezavart ősi nyelve – rekonstruálhatóságában, azoktól, akik Herderrel együtt megengedik több, egymástól független eredetű – történetileg szerteágazó vonalakon visszafejthető – ősi nyelv (nyelvek) „feltalálásának” elvi lehetőségét, utat nyitva ezzel a nemsokára fellépő történeti-összehasonlító vizsgálódások első nagy projektjei számára. Hell Miksának például a kínai–magyar rokonság elmélete mellett szóló érvei – Sajnovics tolmácsolásában a *Demonstratio* fejezetei közé illesztve – így hangzanak: „S noha távolról sem az én feladatom e nyelv őseredetét nyomozni s azt hiszem, senki sem várja ezt el tőlem, mégis, úgy vélem, hálás lesz az olvasó, ha tárgyamtól kissé eltérően, előadom, amit a minap közölt velem levélben T. HELL atya, kiemelkedő tehetségéhez méltón és a dolgok egymáshoz illesztésében való nagy jártasságával, nem kevésbé éleselméjű, mint finom módon ki-gondolva. Azon a véleményen van: a kínaiak az ősei vagy minden ázsiai népnek, sőt a magyaroknak is, vagy legalábbis az ázsiai nyelvnek, azaz: a magyarok legősibb dialektusát a kínai dialektusokban kell keresni.”¹¹

Nem feladatunk a mai nézőpontból visszatekintve bírálatot gyakorolni az azonosítás sikeres vagy sikertelen voltát illetően. Ami itt fontos: az 1760-as évek végén, amikor a jezsuita Hell (és vele Sajnovics) is a kínairól mint nagyon ősi nyelvről beszél,

¹¹ Sajnovics 1770/1994. D47. 52. (A D jelzés és az azt követő szám az *Demonstratio* főszövegének eredeti számozását, míg az utóbbi szám az 1994-es magyar fordításban szereplő oldalszámot jelöli.)

és a kínaiakról úgy szól, mint lehetséges őseiről minden ázsiai népnek, akkor érvelésében *már semmi módon nem játszik szerepet a Bábel-doktrína*, amely néhány évtizeddel korábban még meghatározta az őseredetre irányuló nyomozás elvi kereteit. Sajnovics a *Demonstratió*ban azt is hangsúlyozza, hogy törekvésében nem pusztán tudományos öncél, hanem nemzeti érdek is vezérel. Szenczi Molnár Albert *Grammatikájának* előszavából idézi, aki bevallotta a magyar nyelv eredetével kapcsolatos tanácstalanságát: „Ha valaki azt kérdezné tőlem, melyik nyelvből ered a magyar? vagy melyikkel rokon? bevallanám, nem tudom. Látom ugyanis, hogy akik manapság több nyelvű thesaurusokat adnak ki, és *minden nyelvet eredete és rokonsága szerint osztályoznak*, a magyar nyelv kérdését mindig nyitva hagyják. Az bizonyos, hogy nyelvünk semmiféle rokonságban sincs az európai nyelvekkel. De vajon Ázsia szkíták lakta peremén léteznek-e a mi hun nyelvünkön beszélő népek? ezt éppoly kevésbé tudom, mint a legjáratlanabbak.”¹² „Eddig a magyar MOLNÁR!”¹³ – teszi hozzá Sajnovics, majd így folytatja: – Hanem azt hiszem, ezentúl más-képp írnak majd honfitársaim erről a dologról! Úgy vélem, különösen azok változtatják majd meg véleményüket, akik azt hitték, hogy nyelvünk csupán Magyarországon és Erdélyben él, és a mindennapi élet bizonyos körülményeiből nyelvünk elhalását és kipusztulását jóslták, vagy legalábbis úgy tűnik, hogy jóslták. De még ha valami elkerülhetetlen sorcsapás folytán nyelvünk a mi hazánkban teljesen kihalna, mégis fennmarad majd Svédországban, Moszkóvíában, Tatárországban, Észtországban és Norvégiában, s nemcsak fennmarad, de gazdagon virágzik is majd, ha a nyelvművelés néhány év alatt tett bámulatos előrehaladásából következtethetünk a további fejlődésre. S azt hiszem: most vagy soha! itt az idő, hogy mi magyarok nekilássunk anya-

¹² Sajnovics 1770/1994. D131. 115.

¹³ Lásd a *Demonstratio* magyar kiadásának névmutatóját (C. Vladár 134, 136); MOLNÁR: Szenczi Molnár Albert (1575–1634) református író, nyelvész; itt említett művei: *Dictionarium Ungarico-Latinum...* (Nürnberg 1604) és *Novae Grammaticae Ungaricae ... libri duo* (Hannover 1610).

nyelvünk művelésének, és mind a köznapi használatban, mind a nyomtatott könyvekben egyaránt halhatatlanná tegyük: bízom abban, hogy helyesli ezt minden igaz szívű ember, ha megérti, mivel tartozik ki-ki a hazájának.”¹⁴

A tudománytörténeti rekonstrukció során itt új problémába ütközünk. A gondolkodás történetében nem ritka az a jelenség, hogy korábban nem ismert vagy reflexió alá nem vont tárgyak, jelenségek megragadásához módszertani, illetve fogalmi újításokat kellett találni és elfogadtatni. Ezek a kezdemények többnyire komoly vitákat kiváltó, hosszan elhúzódó folyamatok, amelyek rendszerint nem maradtak meg egy-egy tudomány határain belül. Sajnovics alapvető művének címében (*Demonstratio, Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*) az „idem esse” („azonegy”, „azonos”) kifejezés szerepel. A nyelvek összehasonlításának vonatkozásában ez idő tájt még nem született megegyezés az ’azonos’ és a ’nem-azonos’ közötti, *köztes, relatív* fogalmak egységes használatában, mint amelyek alkalmasak kifejezni az egymáshoz valamilyen fontos tekintetben „hasonló” vagy egymással „tokon” tulajdonságokat hordozó entitások viszonyait. Feltételezhető, hogy az ’idem esse’, ’azonos’, ’azonegy’, ’egyező’ terminus mögötti fogalom nem egyezik Arisztotelésznek az azonosság logikai törvényében szereplő fogalmával, és ezzel a matematikus képzettségű Sajnovics maga is tisztában van. Ő nagyon is pontos meghatározásokra törekszik, amikor kísérletet tesz arra, hogy megmagyarázza, miként kell értelmezni a lapp és magyar nyelvek ’azonosság’ terminust, mit jelent egyik alfejezetének para-

¹⁴ Sajnovics 1770/1994. D131. 115. Érdekes a szövegben szereplő utalás a magyar nyelv kihalásáról szóló jóslatra: „a mindennapi élet bizonyos körülményeiből nyelvünk elhalását és kipusztulását jósolták, vagy legalábbis úgy tűnik, hogy jósolták [...]” Tegyük hozzá, nem valószínű, hogy Herderre utal a szöveg, hiszen az ő hírhedte vált „jóslata” évekkel később látott napvilágot, lásd Békés 2014: 123. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy a rokon nélkülinek feltételezett magyar nyelv kihalásáról szóló jóslatot Herder csak, mintegy mellékesen átvette, és beillesztette történetfilozófiai gondolatmenetébe. Vö. Hermán 2004. És vegyük észre, hogy Sajnovics maga is bizonytalan a jóslat tényleges létezését illetően.

doxonnak tűnő címe: „A magyar és a lapp nyelv azonos lehet anélkül is, hogy a beszélők kölcsönösen megérténék egymást.” Kiindulópontja, hogy a nyelvek a hosszú századok során változnak, átalakulnak. Hozzáteszi: „S ha ez így van, nyilván más nyelve volt a régi magyaroknak, mint a maiaknak, és nyilvánvaló, hogy az ősök nyelve megváltozott és átalakult. Mindezeket előre bocsátva, hogy némelyek kérdésére válaszoljak, őszintén bevallom: nem értettem meg a finnmarkiai lappok beszédét. Éppúgy nem értettem volna a magyart sem, ha valakit ebben az ősi, az imént idézett dialektusban hallottam volna beszélni. Ezért az a szóbeszéd, ami széltejben-hosszában elterjedt Koppenhága városában, tudniillik, hogy én megértettem a lappokat, és beszélgettem velük, nem igaz. [...] S ha valaki azt akarná kihozni a válasszomból: tehát a lapp nyelv a magyartól eltér és különbözik! azt gondolnám, elhamarkodottan ítélni.”

Itt a következőben Sajnovics *logikai* érvet használ: „Ámbár az, ha a beszélők kölcsönösen megértik egymást, nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy különböző népek nyelve megegyezik, *másfelől ingatag és mit sem érő bizonyíték, ha azt mondod: Különböző népek egymást nem értik meg, tehát ezeknek a nyelve különböző és eltérő.*”¹⁵ Mint a fordító, C. Vladár Zsuzsa rámutat: a bírálók érvelése szerint lehetetlen és érthetetlen dolog a két külön nyelvet „idem”-nek titulálni. De ha végigolvassuk akár csupán a fejezetcímeket, kitűnik: az „idem” jelölte azonosság nem a jelenre, hanem a múltra értendő, vagyis mindig feltételezhető egy olyan korábbi állapot, amelyből a szóban forgó dialektusok egyaránt származnak. Az „idem” tehát „eiusdem originis”, amint az expressis verbis áll a Sajnovics idézte szerzők műveiben is” (C. Vladár 1994: 123). Ekkortájt a nyelvészeti gondolkodásban természetes és magától értetődő dolognak tartják, hogy a nyelvek akármilyen értelemben vett egyezése, hasonlósága és közös eredete kölcsönösen feltételezi egymást. Így például Christian Gannander (1741–1790) is azt hangsúlyozza nevezetes *Grammatica*

¹⁵ Sajnovics 1770/1994. D8. 26. (Kiemelés – B. V.)

Lapponicájában – abban a munkában, amely mind Sajnovicsnak, mind Gyarmathinak fontos forrásul szolgált –, hogy „[a nyelvek] *megegyeznek*, mivel egyfelől erednek. Merem állítani, hogy a finn és az észti nyelv a lappal megegyezik, és a lappból származnak, miként az meg a héberből. Hiszen nem csupán grammatikai jellemzőikben, de igen sok szavukban is hasonlítanak.”¹⁶

S hogy ebben a korszakban mennyire nem tisztázódtak még sem a mai értelemben vett nyelvhasználati szempontok, sem pedig a terminusok egységes használatának kritériumai, arra szintén C. Vladár Zsuzsa idéz szemléletes példákat: „A francia enciklopédisták szerint a francia nehezen származtatható a latinból, mivel szerintük a két nyelv szerkezeti eltérései igen nagyok. Ehelyett egy már eltűnt szubsztrátumnyelvet tartottak a francia ősenek, ami a latin szókincset magába szívta volna. Hasonlóan később a szanszkrit és a hindi közt is tagadták egyesek a rokonságot, noha a szókincsük szinte teljesen megegyezik” (C. Vladár 2001: 187). Mindazonáltal ez a „*történeti eredetüket tekintve azonos*” jelentésű ’idem’ terminus használata mindvégig problematikus maradt. Láttuk, Ganander nem is ezt, hanem a ’convenire’, ’megegyezik’ terminust alkalmazta.

4. Mintegy harminc évvel később Gyarmathi Sámuel Göttingában közzétette *Affinitas – A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel* című munkáját. Ezzel a nyelvtudományi irodalomban megjelent a kor természettudományos gondolkodásmódjának, mondhatni, kulcsfogalma,¹⁷ az ’affinitás’. Tudjuk ma már, hogy könyvének ezt a címet Gyarmathi

¹⁶ „[...] conveniunt, quia hinc ortae sunt. Affirmare ausim [értsd: Fennicam et Aesthonicam] in Lapponica convenire & huic, sicut haec Hebraeae origines suas debere. Nam non modo accidentibus Grammaticalibus, sed etiam vocibus per plurimos [...] concordant.” (Ganander 1743: ajánlás utáni lapszámozatlan előszó 2. lapján; a magyar fordítás C. Vladár Zsuzsa munkája.) Lásd még C. Vladár 2001: 187.

¹⁷ Az általánosított affinitásfogalom szerepéről a tudományokban lásd Lenoir 1981: 171. Vö. Békés 1997: 191.

mathi utólag, és pedig Lichtenberg sugallatára csatolta a szövegéhez (C. Vladár 2001: 184). Megfelelőnek tartotta ugyanis „*a nyelvek között megállapítható rokonság*” fogalmát a kémiában már nagyon elterjedt ’affinitás’ (vegyrokonság) analógiájára bevezetni. Hogy mekkora szerepe volt August Schlözernek és egyáltalán Göttingának abban, hogy Gyarmathi a finnugor rokonság elmélete felé fordult, abban a tudománytörténet-írók megegyeznek, s csak a részletkérdésekről folynak viták. Annak a ténynek azonban csak az utóbbi évtizedekben kezdtünk jelentőséget tulajdonítani, hogy Gyarmathinak Schlözeren kívül más tudós barátai és támogatói is voltak, például a bibliai hermeneutikát megalapozó J. D. Michaelis, az antropológus és összehasonlító anatómus J. F. Blumenbach, az akkor már Jénába költözött idős Büttner, Gatterer és mindenekelőtt Lichtenberg. Az *Affinitas* kiadatásában, valamint abban, hogy Gyarmathit a Göttingai Tudós Társaság levelező tagjává választották, Lichtenberg működött a legtevékenyebben közre, akinek Gyarmathi éveken át tanítványa, barátja, majd levelezőpartnere volt. Ezek a kapcsolatok már önmagukban is megmagyarázzák azt a tényt, hogy Gyarmathi miért a Göttingai Tudós Társaságnak nyújtotta be elbírálásra az *Affinitást*, s nem Schlözernek, aki nem volt a társaság tagja. Ezek a kapcsolati adatok közismertek, de sokáig csak anekdota szintjén idézték őket (Gulya 1993, Futaky 1991, Kesztyűs 1991, Lőrinczi 2000: 262, C. Vladár 2001: 187). A rokonság, vérrokonság, atyafiság, nyelvrokonság fogalmának lassú tisztázódási folyamatáról szólva viszont jelentősége van annak, hogy az ’affinitás’ *a 18. sz. végi göttingeni kontextusban a ’rokonnak lenni’* („Verwandtschaft”, „atyafiság”) logikai értelemben *mást jelent*, és más viszonyra vonatkozik, mint a Sajnovics értelmében vett ’azonosnak lenni’. Fontos ezt világossá tenni, hiszen évszázados félreértések forrása volt, hogy az ’affinitás’ értelmében rokonnak („vegyrokonnak”) lenni nem feltétlenül jelenti azt, hogy az összehasonlított nyelvek leszármazási értelemben szükségképpen rokonságban (’Sippe’) állnak egymással. Vagyis ebben az értelemben a ’rokonnak lenni’ (lényegi rokon vonásokkal rendelkezni) nem azonos a ’rokonságban állni egymással’ relációval, jöllehet a két rokonságfogalom

alkalmanként természetesen egybeesik (Békés 1997: 191–201). Az 'affinitás' értelemben vett hasonlóság olyan viszonyfogalom, amely a például Beregszászi Nagy Pál és mások 'Aenlichkeit'-fogalmánál lényegibb, belső, strukturális összefüggést jelöl, de nem jelent szigorúan vett azonosságot. Láttuk, hogy a matematikus Sajnovics a rendelkezésére álló megfelelően kidolgozott fogalom híján a tényleges leszármazási rokonsági viszonyt, a közös eredetet kívánta az 'azonos' minősítéssel megjelölni. Ezzel szemben Gyarmathi a nyelvtudományi összehasonlításakor az 'affinitást' – az „atyafiságot” – a rokonságot, a feltárt belső alkati egyezések „szellemi rokonvonások” alapján, elsősorban *tipológiai* értelemben tekinti. Nála a hangsúly a közös („rokon”) *szerkezeti vonásokon*, nem pedig a közös származáson van. Ebben a szemléletben a ténylegesen közös történeti eredet, vagyis a leszármazás értelmében vett rokonság az affinitásnak csak az *egyik speciális* fajtáját, alesetét jelenti. Nem véletlen, hogy amint ismeretes, a nagy tekintélyű Ludwig Schlözer, mindamellett, hogy Sajnovics munkáját nagy elismeréssel fogadta, kritikájában azt is hozzáfűzte – híven a göttingai programhoz –, hogy az „azonos” (*idem esse*) helyett szerencsésebb lett volna „hasonló”-t, „rokon-t” mondani. S az is érthető, hogy Beregszászi – Sajnoviccsal ellentétben – az 'Aenlichkeit' értelemben végezte a különböző nyelvek hasonlítását, ezt viszont Schlözer, talán nem is elsősorban tartalmi, hanem metodológiai szempontból találta elégtelennek. E megközelítések mögött feltárható módszertani különbségek és mindannyiuk viszonya a göttingai paradigmához tudomásom szerint mindeddig homályban maradtak. S annak ellenére, hogy ezek az eltérések egyáltalán nem ismeretlenek, a nyelvtudomány történetírói szinte a mai napig valamely teljesítmény tudományosságának megítélésekor a finnugor gondolat elismerését vagy elutasítását tekintették vízvázasztónak. Pedig a 18. század végén – legalábbis a göttingai paradigma hatókörében – nem a finnugorság kérdésében való állásfoglalás döntött egy munka vagy egy egész munkásság minősítésekor.

5. A leszármazási értelemben vett 'rokonság'-fogalom megújult, darwinianus modellje csak a 19. század második felében, és akkor is csak lassan kezdett tért nyerni. Németországban, tudjuk, August Schleichernek volt döntő szerepe abban, hogy a nyelvutományban e többfajta rokonságfogalmat sikerült elkülöníteni, s ezt a lépést Schleicher *terminusváltással* ('Sprachsippe') is hangsúlyozta. Egyáltalán nem véletlen, hogy ugyanebben a kontextusban jelenik meg a 'nyelvtörzs', a 'nyelvcsalád', 'nyelvek szétválása' és a nevezetes leszármazási családfa ábra (Schleicher 1863).

Talán nem érdektelen még egy kitérőt tenni, és felidézni, hogy Darwin, akinek a rokonságfogalom modernkori koncepciójának kidolgozását köszönheti az egyetemes tudomány, hogyan is közeledett ehhez a fogalomhoz. „[H]acsak túlságosan nem tévedek – írta *A fajok eredetében* –, ...a természetes rendszer a módosulással járó leszármazáson alapszik; ... azok a jellegvonások, amelyek a természettudósok véleménye szerint két vagy több faj valódi rokonságára vallanak, egy közös őstől öröklődtek át, és így minden igazi osztályozás genealógiai; ... a leszármazás közössége az a rejtett kapocs, amelyet a természetbúvárok öntudatlanul kerestek, nem pedig a teremtésnek valami ismeretlen terve vagy általános tételek kijelentése, avagy a többé-kevésbé hasonló tárgyak egybefoglalása vagy szétválasztása” (Darwin 1859/1955: 514). Különösen figyelemre méltó, hogy Darwin a maga elméletének kifejtésében éppen a történeti-összehasonlító nyelvészet aktuális eredményeire támaszkodik. „Nem fog ártani, ha az osztályzásnak ezt az értelmezését a különböző nyelvek példájával világítjuk meg. Ha ismernénk az emberiség teljes családfáját, az emberfajták genealógiai elrendezése nyújtana számunkra a különféle, ma már világszerte használt nyelvek legjobb osztályzását; és ha besorolhatnánk az osztályzásba minden holt nyelvet és az átmeneti és lassan változó nyelvjárásokat is, akkor ez volna az egyedüli lehetséges elrendezés. De megtörténhetett, hogy valamely régi nyelv csak igen kevésbé változott, és csak kevés új nyelv kialakulásához vezetett, míg más nyelvek nagymértékben változtak, a különböző közös eredetű emberfajták elterjedésének, elszigetelődésének és műveltségi állapotának következté-

ben, és így számos új nyelvjárás és nyelv kialakulásához vezettek. Az egy-többől eredt nyelvek különböző eltérési fokát egymásnak alárendelt csoportokkal kellene kifejeznünk; de a megfelelő, sőt úgyszólván az egyetlen lehetséges elrendezés mindig genealógiai lenne; és ez így is lenne természetes, mert a holt és élő nyelveket a legszorosabb rokonsági kapcsolatok révén fűzné egymáshoz, és beszámolna minden egyes nyelv fejlődéséről és eredetéről” (Darwin 1859/1955: 516).

Magyarországon azonban egészen az 1880-as évekig a terminusoknak ez a világos és pontos szétválasztása nem történt meg, s a ’rokonság’ terminus az 1850–1860-as évek nyelvészeti vitái során általában két, egymással inkommenzurábilis jelentésben szerepelt, anélkül hogy a problémát felismerték volna.

Ahhoz, hogy a vita valóban a mai értelemben vett ’nyelv-rokonsági’ kérdésekről szóljon, a konkrét viszonyok tisztázása érdekében, előzetesen egyetértésre kellett jutni több fontos tárgyi, illetve módszertani kritériumot illetően. Hármat említek ezek közül: 1. a ’rokonság’ (Sippe) fogalom, mint leszármazási reláció, csak Darwin, illetve a nyelvtudományban August Schleicher munkássága nyomán vált jól definiált fogalomká, világosan elkülönítve a korábban alkalmazott ’hasonlóság’ (’Aenlichkeit’ vs. ’Verwandschaft’ = ’affinitas’) általánosabb értelmében vett fogalmától, 2. a ’nyelv-rokonság’ (’Sprachsippe’) fogalmát határozottan el kellett különíteni a biológiai származási kapcsolat értelmében vett ’vér-rokonság’ fogalomtól, 3. komolyan számolni kellett a történelem során bekövetkező ’nyelvcserék’ előfordulásával, vagyis annak lehetőségével, hogy a vándorlások során egész népek eshettek át, akár több ízben is, nyelvváltáson.¹⁸

Minthogy mindezek, a ’nyelv-rokonság’ fogalmának alapjait érintő tisztázódási folyamatok csak az 1850–1880-as évek között mentek végbe mind az egyetemes, mind pedig a magyar nyelvtudományban, ennél fogva a korábbi időszakban a magyar–finn-ugor nyelv-rokonság tételének elfogadása vagy el nem fogadása

¹⁸ Lásd a legutóbbi szakirodalomból Sándor 2011, 2014.

*semmiképpen sem tölthette be azt a vízvázlasztó szerepet, amelyet az utólag megrajzolt egyenes és folytonos fejlődési vonal mítoszának fenntartása érdekében sokáig neki tulajdonítottak. Akkor sem, ha a finnugor rokonság (nyelvrokonság) körüli heves magyarországi vitákat, kiváltképpen az 1850-es éveket követő évtizedekben erősen átfűtötték a közvetlen politikai-ideológiai indulatok.*¹⁹

Nagyon leegyszerűsítve elmondható, hogy ebben az időszakban a finnugor származás tételének elutasítása igen gyakran – bár le kell szögezni, hogy korántsem mindig – összekapcsolódott a nemzeti függetlenség iránti elkötelezettség gondolatával. Másfelől azt is érdemes megjegyezni, hogy „a finnugor-elméletet totálisan elutasító közhangulattal szemben az igazságért kiálló, nagy lelki bátorságról tanúbizonyságot tett kevés számú úttörő...” históriáját a feltárt történeti tények nem támasztják alá. A „néhány fáklya a sötét éjszakában...” toposz nem melleleg a legtöbb 19. századi tudományág szájhagyományában, sőt kanonizált történetében is megtalálható.²⁰ Tudományfilozófiai szemszögből nézve a jelenség nem más, mint egy születőben lévő autonóm tudományt szolgáló, utólag teremtett, igazi *eredetmítosz*. Mint ilyen, fontos kohéziós szerepet játszott a történeti-összehasonlító iskola megszerveződésében, megerősödésében, és egészen az 1960-as évekig segítette azt mindenkori tudományos rivalisaival szembeni dominanciájának megőrzésében.

¹⁹ Több tanulmányban is érveltem amellett, hogy az „ugor–török háború” volt a magyar nyelvtudomány első paradigmán *belüli* iskolák között zajló (nem pedig egymással összemérhetetlen paradigmák közötti) tudományos vitája. Lásd legrészeletesebben, hivatkozásokkal Békés 1997: 174–206.

²⁰ Legutóbb egy rövid írásomban a matematika magyar terminusainak döntő többségét megalkotó Dugonics András munkásságának kontextusa kapcsán igyekeztem felhívni a figyelmet egy utólag konstruált hasonló mítoszra, mely szerint a Bolyaiak, mint két magányos fárosz a sötétségben küszködtek a magyarországi matematika sötét állapota okán (Békés 2016b).

Nem szabad összemosni tehát a 19. század második fele előtt keletkezett nézetek rokonságfogalmát ('affinitás'/'Verwandschaft') és (leegyszerűsítve): a családfamodellt használó történeti összehasonlító nyelvtudomány rokonságfogalmát ('Sippe'), mert ezek – tudományfilozófiai értelemben – összemérhetetlenek. Valóságos, sőt klasszikus *meaning-variance* jelenséggel állunk szemben, ahol a vitatkozó felek kezdettől és mindvégig két malomban őrlnek.

Viszont egyúttal azt is hangsúlyozni kell, hogy a 19. század második felében támadt és ma újra felvirágzó „az Igazi Óshazát” kereső, a finnugor nyelvrokonságot visszautasító teóriák már tudva-tudatlanul a *modern* leszármazási rokonságfogalmat ('Sippe') használják, miközben elvetik vagy éppenséggel nem is ismerik a történeti összehasonlító nyelvtudomány bevett taxonómiáját, módszereit (például a történeti etimológia eljárásait) és főként eredményeit. Az esetek többségében a nyelvrokonság fogalmát sem választják külön a vérrokonság fogalmától, sőt úgy tartják, hogy e kétfajta rokonság elválaszthatatlan. E modern kori para-tudományos törekvéseket már csak azért sem tekintjük relevánsnak a rokonságfogalom történeti változásainak rekonstruálásakor, mert valójában nem vezetnek be új fogalmat, és nem tisztázzák a terminusok jelentését sem. Az ő esetükben és velük szemben a nyelvészek tudományos közössége joggal mondja ki – anélkül, hogy kitérnénk a tartalmi értékelésre –, hogy tudniillik a finnugor nyelvrokonság tételének elfogadása vagy elutasítása *valóban vízválasztóként*: a tudomány és a paratudomány közötti vízválasztóként működik. Ezen a tényen nem változtat az sem, hogy a mindmáig a magyarság tudatában élő szkíta, hun stb. hagyományok természetének feltárására egy új (nem-para) tudományág is született, amely komplex vizsgálódásának fókuszába magát a *hunhagyomány* néven összefoglalt tradíciót állítja.²¹

²¹ Lásd erről Domokos 1990, Róna-Tas 1991, legújabban pedig igen részletesen Sándor Klára kitűnő monográfiáját (Sándor 2011).

6. Amiről ebben a dolgozatban a nyelvrokonság fogalomtörténeti fordulatai kapcsán szólni szerettem volna, az kifejezetten a nyelvtudomány 18. század közepétől a 19. század közepéig egy alig több mint *százéves történeti szakaszára* vonatkozik. Arra az időszakra, amely során először kezdték módszeresen vizsgálni, egymással összevetni és rendszerezni „a magára hagyott emberiség” változásoknak alávetett nyelveit, köztük a magyar nyelvét is. Igyekeztem megmutatni, hogy a nyelvtudomány történetének hagyományos önképe időről időre felülvizsgálatra szorul. Hiszen a 18. század második felének felvilágosult tudósai nem feltétlenül ugyanazt tekintették fontosnak és kikutatandónak, amit a 19. század második felében a tőlük elhatárolódni kívánó modern utódaik. Az általuk alkalmazott terminusok jelentése, illetve a mögöttük rejlő fogalomrendszer is gyökeresen különbözött a későbbi tudományos szisztéma terminusaitól és fogalmaitól.

A mai tudománytörténeti rekonstrukciók során, a korabeli forrásokat elemezve, már megvan a kellő távlatunk, hogy egyetértsünk Thomas Kuhn jellemzésével, amivel nemcsak a természettudományos, hanem általában a modernkori tudományos *beállítódást* illette. Minthogy a kötelező tananyagban „nincs helye a szépművészeti múzeumhoz vagy a klasszikus műveket tartalmazó könyvtárhoz hasonló intézményeknek, ezért a tudós néha alapjában hamisan fogja fel tudományága múltját. Az alkotómunka más területein tevékenykedőknél inkább hajlamos arra, hogy tudománya történetét a jelenlegi magas szinthez vezető, egyenes vonalú eseménysornak, egyszóval fejlődésnek lássa. Nincs más lehetőség számára, amíg a pályán marad” (Kuhn 2000: 172). Épp ezért a legutóbbi időkig úgy tűnhetett, hogy minden tudományos munkásságnak szükségszerű velejárója egy jellegzetes ambivalens attitűd: „A történelmi tény lebecsülése mélyen és valószínűleg funkcionálisan átjárta a tudósok ideológiáját, pedig egyébként ugyanezek a tudósok másfajta tényszerű részleteket tartanak a legfőbb értékeknek.” Ez az ellentmondásos attitűd Kuhn alapján azzal magyarázható, hogy „a tudományoknak – mint más szellemi foglalkozásoknak – valójában szükségük van hőseikre, és igenis megőrzik nevüket. A tudósok azonban

nagyon is képesek elfelejteni vagy meghamisítani a hősök műveit. Ennek következtében a tudósok állandóan arra törekednek, hogy a tudomány történetét egyenes vonalú vagy összegző folyamatsnak tekintsék, s gyakran még a saját kutatására visszatekintő tudóst is befolyásolja ez a hajlam” (Kuhn 2000: 145).

A tudományfilozófia és a tudománytörténet integrálódási folyamata az 1960–70-es években kezdődött, és ahogy Kuhn jósolta, az új típusú tudománytörténeti rekonstrukciók eredményei az elmúlt fél évszázadban nagyon is átformálták a tudomány természetéről alkotott fölfogásunkat. Manapság már egyetlen kutató sem fogadhatja tudományágának hagyományos történeti narratíváit azzal a gyanútlan naivitással, amellyel elődei teheték. Ennek az illúzióvesztésnek ára van. Tudományáguk történetét nem láthatják többet olyan egyenes vonalú töretlen fejlődésnek, ahol a Kezdet bátor hősei, a sötétség erőivel (sőt túlerőivel) szembeállva őrizték és célba juttatták az igazság fáklýalángját... Viszont a történeti múlt újfajta szemlélete új perspektívát is nyújt. Ehhez vigasztalást és útmutatást nyerhetünk Feyerabend biztató szavaiból: „A régi eszmék tudatlan félresöprése... nemcsak a tudomány történetét hamisítja meg, de veszélyes magára a kutatásra is, mert bármennyire hemzsegyen is a hibáktól, minden eszmében ott rejlik valami, ami jövővel terhes, és ami új föltételek között a kutatás ösztökéjének bizonyulhat” (Feyerabend 2002: 95).

Hivatkozások

- Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk.
- Békés Vera 2005. Die Rolle der Göttinger Schule bei der Entstehung der finnougriischen Sprachwissenschaft. Nach dem Göttinger Tagebuch von István Halmágyi aus den Jahren 1752–1753. In Fischer, Holger (szerk.): *Wissenschaftsbeziehungen und ihr Beitrag zur Modernisierung: das deutsch-ungarische Beispiel*. München: Oldenbourg. 127–145.
- Békés Vera 2010. A göttingai paradigma. In Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest: Gondolat. 23–40.

- Békés Vera 2013. Néhány filozófiai szempont a 'neptunista-vulkanista' avagy 'neptunista-plutonista' vita tudománytörténet értelmezéséhez. In Gurka Dezső (szerk.): *Formációk és metamorfózisok: A geológia, a filozófia és az irodalom kölcsönhatásai a 18–19. században*. Budapest: Gondolat. 40–52.
- Békés Vera 2014. „A nyelv az ember műve”: Herder filozófiai tételének jelentősége és hatása a kortárs nyelvtudomány fejlődésére. In Korompay Klára – Stemler Ágnes – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II*. Tanulmánykötet. Budapest: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 123–136.
- Békés Vera 2016a. A 'nyelvrokonság' terminus fogalomtörténeti fordulatai a 18. századi magyar nyelvtudomány történetében. In Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, fáj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. Budapest: MTA BTK. 263–284.
- Békés Vera 2016b. Adalékok Dugonics András matematikapedagógiai munkásságának értelmezéséhez. In Gurka Dezső (szerk.): *Matézés, mechanika, metafizika. A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*. Budapest: Gondolat. (Másodközlés: Érintő, a Bolyai János Matematikai Társulat elektronikus matematikai lapja <http://www.ematlap.hu/index.php/interju-portre-2017-09/531-bekes-vera-dugonics-andras>)
- Beregszászi Nagy Pál 1796. *Ueber die Aenlichkeit der ungarischen Sprache mit den Morgenländischen*. Leipzig.
- C. Vladár Zsuzsa 1994. A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In Sajnovics János 1771 *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest: ELTE. 117–126.
- C. Vladár Zsuzsa 2001. Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* 97: 184–191.
- Darwin, Charles 1859/1955. *A fajok eredete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Domokos Péter 1990. *Szkitiától Lappóniáig – A nyelvrokonság és az őstörténet kérdésének visszhangja irodalmunkban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Feyerabend, Paul 2002. *A módszer ellen*. Budapest: Atlantisz.

- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Futaky István 1991. A magyar nyelv a Göttingische Gelehrte Anzeigen 18. és 19. századi recenzióinak tükrében. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 180–185.
- Ganander, Henrik 1743. *Grammatica lapponica*. Holmia.
- Gulya János 1993. Sajnovics, Gyarmathi, Körösi Csoma és Göttinga. In Békési Imre – Jankovics József – Kósa László – Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft. 1287–1294.
- Halmágyi István 1906. *Halmágyi István naplói 1752–53, 1762–69 és iratai 1669–1785*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala.
- Herder, Johann Gottfried 1772. Über den Ursprung der Sprache. In Suphan, Bernhard (Hrsg.): *Herders Sämmtliche Werke*. 33 Bände. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung 1877–1913.
- Herder, Johann Gottfried 1983. Értekezés. In Rathmann János (szerk.): *Johann Gottfried Herder: Értekezések, levelek*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Hermán M. János 2004. Herder életműve és magyarországi hatása. *Zempléni Múzsza* 4/1(13): 5–16.
- Kant, Immanuel 2003. *Prekritikai írások*. Budapest: Osiris–Gond–Cura Alapítvány.
- Kelemen János 1990. *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kesztyűs Tibor 1991. Schlözer és a finnugor nyelvtudomány. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 357–363.
- Kuhn, Thomas 2000. *A tudományos forradalmak szerkezete 2*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lenoir, Timothy 1981. The Göttingen School and the Development of Transcendental Naturphilosophy in the Romantic Era. *Studies in the History of Biology* 5: 111–205.
- Lichtenberg, Georg Christoph 1995. *Aforizmák*. Budapest: T-Twins.
- Lőrinczi Réka 2000. Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 261–272.

- Márkus György 1992. Tudományképünk változásai. In Márkus György: *Kultúra és modernitás*. Budapest: T-Twins. (Újabb kiadás: *Kultúra, tudomány, társadalom*. Budapest: Atlantisz.)
- Rathmann János 1983. Utószó. In: *Johann Gottfried Herder: Értekezések, levelek*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Róna-Tas András 1991. Nyelvtörténet és őstörténet. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 561–567.
- Sajnovics János 1771. *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest: ELTE. 1994.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Budapest: Typotex.
- Sándor Klára 2014. *Határtalan nyelv*. Bicske: Szak Kiadó.
- Sapir, Edward 1907. Herder's „Ursprung der Sprache”. *Modern Philology* 5/1: 109–142.
- Schleicher, August 1863. *Die Darwin'sche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar: Herman Börlau.
- Szűcs Enikő 1994. A Demonstratio helye a két jezsuita tudós kutatási terveiben. In Sajnovics János 1771 *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest: ELTE. 138–147.
- Versegly Ferenc 1821. *Magyar grammatika avagy nyelvtudomány*. Buda.

Néprokonság és néprokonítás a két világháború között

1. Bevezetés

A magyar keleti gondolat, a turanizmus 1918, de különösen 1920, a trianoni békeszerződés aláírása után sajátos átváltozáson ment keresztül. Míg a háború előtt és alatt a diadalmas magyar imperializmus ideológiája volt, az összeomlás után a frusztráció és a Nyugattól való elfordulás eszméje lett.¹ Az 1910-ben alakult Turáni Társaság a háború alatt koronaszázezrekre rúgó kormányzati támogatások felett rendelkezett, irodáit beköltöztették az Országház épületébe, expedíciókat, ösztöndíjakciókat indított, évi tíz alkalommal adhatta ki lapját, a *Turánt*, és személyiségeit ott találjuk az olyan nagy jelentőségű alapítások mögött, mint a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (az első külföldi magyar intézet). A háború után a politikai és a gazdasági elit tagjai, csakúgy, mint az orientalisták nagy része elhagyta a társaságot, és vagy visszavonult, vagy létrehozta a Kőrösi Csoma Társaságot. A radikális turanisták pedig életre hívták a Magyarországi Turán Szövetséget, Cholnoky Jenőnek, a kolozsvári, majd budapesti egyetem földrajzprofesszorának nagyvezérsége alatt.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a kormányzat miként igyekezett kiválogatni a turanizmusból a számára – a külpolitikai mozgástér jelentős szűkítése nélkül – hasznos elemeket, és a néprokonsági eszme felkarolásával hogyan adott lendületet a magyar–finn és a magyar–észti kapcsolatoknak, és ezt a kormányzati elvárást miként építette be programjába a Turáni Társaság. Egy-

¹ Mondandómat részletesebben kifejtem itt: Ablonczy 2016.

úttal azt is igyekszem bemutatni, hogy az átjárás a turanizmus és a (nem is annyira) radikális pánfinnugrizmus között egyáltalán nem volt lehetetlen, a két eszmeáramlat közötti határok meg lehetőszen porózusak voltak.

2. Két oldal

1936-ban, az utolsó két háború közötti utolsó finnugor kongresszus fénypontja volt Tallinnban az a pillanat, amikor a résztvevők közösen elénekelték a Bán Aladár által írt *Turáni himnusz*t, amelyet J. Jürgenson zenésített meg. Aprócska diplomáciai malőr volt, hogy a himnusz finnül már az „Uráliak himnusza” nevet kapta, és első soraiban, amelyek eredetileg így hangoztak:

*Az Altáj s Urál tövétől,
évezredek sötét öléből
népraj kelt útra egykoron
át ismeretlen tájakon²*

a finn fordító, Otto Manninen az „Altáj” szót kihagyta, úgy-hogy az első sorba be kellett szuszakolni „A zord Urál kopár tövétől” verssort. Az incidens szépen mutatta, hogy a turanizmus megítélése mennyire aszimmetrikus Magyarországon és a rokon népeknél. A finn közvélemény, sőt a néprokonság mellett harcosan kiálló körök ekkor már hallani sem akartak az Altájról, és akárcsak utalásról sem a közép-ázsiai népekkel, japánokkal vagy törökökkel fenntartott közös eredetre. A korszakban a politikai mainstreamből kiszoruló, habár kulturális befolyásukat megőrző török turanisták kisebbsége volt csak hajlandó a magyarokat testvérnek elfogadni, de finnekről és japánokról elképzeléseikben szó sem lehetett. A magyar turanizmus tehát meglehetősen egyedül maradt abban, hogy egyesítse mindezeket az elképzeléseket

² Bán 1936: 41.

– és ehhez túl gyengének is bizonyult. Bár a radikálisabb turanisták időnként előálltak olyan törekvésekkel, hogy új, „turáni” típusú külpolitikára (magyar–finn–török–japán szövetségi rendszerre) lenne szükség, a Dísz téri külügyminisztérium prioritásait azonban nem ezek a követelések határozták meg.³ A magyar diplomácia elsődleges törekvése 1920 után a magyar külpolitika hagyományos nyugati orientációjának megfelelő kapcsolatok helyreállítása volt. A „turáni” országok közül Bulgária volt az, ahol Magyarország az 1920-as évek elején követséget nyitott. Tallinn (akkori német nevén Reval) követte Szófiát 1923-ban: a hely nem elsősorban a néprokonság miatt vált fontossá, hanem mert kiemelten fontos helyszíne volt a hadifogolykérdésben folytatott magyar–szovjet tárgyalásoknak – különös tekintettel arra, hogy Magyarország csak jó tíz évvel később vette fel a diplomáciai kapcsolatot a kommunista nagyhatalommal. A tallinni missziót költöztették át 1928-ban Helsinkibe, de Budapestre csak 1933-ban érkezett meg az első, állandóan itt állomásozó finn követ. És csak 1939-ben nyílt meg első önálló észt képviselő Budapestén (addig a varsói követet akkreditálták Budapestre is), de a húszas évek elejétől létezett észt tiszteletbeli konzulátus, amelyet sokáig Zsilinszky Gábor, a politikus Endre öccse vezetett.⁴ Ezek voltak tehát azok a diplomáciai keretek, amelyek meghatározták a rokonnak tekintett országok és Magyarország viszonyrendszerét.

Magyarország finnországi megítélését az is nehezítette, hogy az országnak sok esetben politikai okokból nem volt jó imázsa. A baloldali politikai erők, illetve a liberálisok és agráriusok fenntartással viszonyultak a magyar rendszerhez annak konzervatív, reakciós volta miatt; hiányolták a demokráciát és a szociális gondolkodást, nehezményezték a megcsontosodott magyarországi viszonyokat. A jobboldaliak elnézőbben viselkedtek, de az ő Magyarország-képük sok esetben idealizált volt, egyszerűsített,

³ MNL OL, P 2256, személyi fondtöredékek, 6. doboz, 36. t. Gálosy Árpád iratai, 7–8. f. keltezetlen programtöredék (véltetően az 1920-as évek elejéről).

⁴ Ezekről lásd Egy 2010: 65–73.

romantizáló és a „néprokonság”, illetve a „háborús fegyverbarátság” optikáján keresztül vizsgálta tárgyát (Gombos 2006: 215–220). Magyar–finn viszonylatban tanulságos, érvényes Karl Gustaf Idman Budapestre akkreditált finn követ 1922-es megjegyzése: *„Magyarországon nagyobb figyelmet szentelnek népeink rokonságának, mint nálunk”* (Vares 1998: 60). Még akkor is, ha a későbbiekben ez a viszony, megítélés jelentősen változott, nem utolsósorban az olyan látványos, nemzetek közötti akcióknak köszönhetően, mint a finnugor kultúrkongresszusok mozgalma, az ösztöndíjakciók vagy társasutazások.

Idman budapesti követi posztról való távozása (a posztot Koppenhágából látta el) után Eemil Setälä (1864–1935) lett Magyarországra is kinevezve, aki a néprokonsági eszme régi harcosának számított, s már az előző század végén rendszeres vendég volt Budapesten. A politikus tiszteletbeli tagja is lett a Turáni Társaságnak a húszas évek végén.⁵ A finn politikus rendszeres levelezésben állt nemcsak a magyar tudományos világ finnugor szimpátiájú részével, de a turáni mozgalom elkötelezettebb és radikálisabb tagjaival is.⁶ Setälä utóda, Onni Talas 1934 és 1940 között volt budapesti finn követ: a néprokonsági alkalmak rendszeres résztvevője, a társasági körökben is népszerű diplomata, aki ráadásul Budapesten nősült – emlékéét a nógrádi Bujákon ma köztér őrzi, emlékezéssel gyakori tartózkodásaira. Bár a harmincas években a finn követek rendszeres látogatói voltak a Turáni Társaság rendezvényeinek, de sem belőlük, sem a Budapestre látogató számos finn értelmiségiből nem lehetett a néprokonsági mozgalmon túlmenő állásfoglalást kihúzni. És ez nem változott a háborús „fegyverbarátság” időszakában sem: legfennebb a finnugor népek felszabadításáról és a Nagy-Finnország határai-ról szóló szövegek lettek erősebbek, de sem a finn közvélemény,

⁵ MNL OL, Mikrofilmtár, X 9062, Eemil Setälä levelezése, 31135. tekercs, Pekár Gyula levele Eemil Setälének. Budapest, 1929. december 3.

⁶ Uo., 31134–31135. tekercs: ebben bőséggel találunk leveleket Baráthosi Balogh Benedektől, Dessewffy Istvántól, sőt a magyar–munda-maori néprokonságot alátámasztani próbáló Hevesy Vilmostól is.

sem a politika nem lett megengedőbb a túl széles néprokonsággal kapcsolatban. Edwin Linkomies, a finn parlament alelnöke, későbbi finn miniszterelnök 1943-as budapesti látogatásán például mintha teljesen süket lett volna magyar tárgyalópartnereinek utalásaira. Linkomies megköszönte a téli háborúban nyújtott magyar segítséget, és kiemelte a bolsevizmus elleni közös küzdelem jelentőségét, a két nép közös szabadságvágyát, de egy centivel sem volt hajlandó továbblépni. A Horthyról egyébként pozitív benyomásokat szerző későbbi miniszterelnök némileg megütközve hallgatta a kormányzó fejtegetéseit arról, hogy a háború után Magyarországra telepített és magyar lányokat feleségül vevő finn férfiakkal kell a magyarság vérét felfrissíteni – ami a korban nem ritka pánfinnugrista fantáziák egyike volt.⁷

A magyar–észti viszony egy fokkal kedvezőbb volt a turanisták szempontjából: főleg a húszas évek elején az orosz és a balti német kulturális hegemoniától való szabadulás összefüggésében volt bizonyos nyitottság a néprokonságon túlmenő deklarációkra. Az észti államban ugyanakkor volt készség arra, hogy értelmiségi utánpótlásában támaszkodjon a „nagyobb testvér” értelmiségi elitjére, így taníthatott hosszú éveken át Tartuban Csekey István jogakadémiai tanár, később egyetemi professzor, Haltenberger Mihály földrajztudós és pályázott ugyanide például Turchányi Tihamér, a turáni mozgalom radikálisainak egyik főalakja. És Jakó Géza keramikustól kezdve Vásárhelyi Zoltán karnagyig egy sor fontos magyar értelmiségi élt hosszabb-rövidebb ideig Észtországban, nem is szólva a lektorokról (mint például Virányi Elemér), akik közül többen is fontos szerepet

⁷ A látogatásról lásd Turtola 1996: 136. Vö. „Szabadság és függetlenség nélkül minden földi lét értelmetlen” – Szinyei Merse kultuszminiszter és Linkomies finn professzor pohárköszöntője. *Pesti Hírlap*, 1943. január 20. 3. Hogy a magyar fél mit képzelt a beszéd mögé, arra jó példa az alábbi cikk: Kállay Miklós miniszterelnök előszava a finn miniszterelnök budapesti előadásához. *Pesti Hírlap*, 1943. május 1. 5. (Ebben szó esik szláv imperializmus elleni évszázados küzdelemről és a „rokoni fajták” benső érzései által meghatározott boldogabb jövődőről.)

játszottak a turanizmus és a néprokonság szervezeteiben. Hogy a magyar–észt testvériséget ápoló értelmiségiek fejében sem választódott szét a turanizmus, azt jól jelezte a tallinni tiszteletbeli alkonzulnak Bán Aladárhoz, a Kalevipoeg fordítójához írott levele 1927-ből: *„mint ahogy ezt ismételten kifejezésre juttatták a jó észtek, bennem látták a magyar és a turáni ügy apostolát és nem őbenne. [Jungerth-Arnóthy Mihály követben, akire az alkonzul panaszkodott – A. B.] Más az én helyemben már rég félredobott minden turanizmust, de engem nem befolyásolhat, mert hiszek a turanizmusban”*.⁸

A rokon népek iránti figyelembe még az is belefért, hogy az IBUSZ vagy a Budapesti Központi Gyógy- és Üdülőhelyi Bizottság észt nyelvű prospektusokkal népszerűsítette a magyar fővárost. A *Turán* hasábjain több mint 1500 néprokonsági témájú cikk jelent meg 1913 és 1944 között, és az 1925-ben elindított Magyar Rádió csaknem 60 tematikus előadást szentelt Finnországnak és Észtországnak, és több mint 70 filmhíradóban jelenítették meg az északi országokkal ápoltság magyar kapcsolatokat.⁹ Észtország szovjet megszállása után a mozgalom jeleseinben még az is felmerült, hogy az észt értelmiség jelentős csoportjait, főleg orvosokat telepítsenek Magyarországra, mert az indoklás szerint így több legyet is lehetett volna ütni egy csapásra: a rokon népek képviselői nyilván hamar megtanulnának magyarul, enyhítenék az országban (nem utolsósorban a zsidótörvények miatt kialakult) szakemberhiányt, és orosz tudásuk révén például hamarabb tudnának bekapcsolódni a kárpátaljai régió egészségügyi ellátásába.¹⁰ A terv ugyan csak újabb adalék a térrel és szűkebben véve

⁸ MNL OL P 1384, Turáni Társaság iratai, 7. doboz, 1927-es pallium, Laky Dezső tallinni tiszteletbeli alkonzul levele Bán Aladárnak, Tallinn, 1927. november 27.

⁹ Egey–Szj 2002, valamint Egey 2010: 140–190.

¹⁰ MNL OL K 28, a Miniszterelnökség II., Kisebbségi Osztályának iratai, 205. doboz, 389. t. a Magyar–Észt Társaság iratai-pallium: 1941-A-18204 sz., Jeney Endre memoranduma a Magyar–Észt Társaság elnökéhez, Petri Pálhoz, Debrecen, 1941. március 17.

a telepítéssel kapcsolatos ideák, illetve a néprokonság kapcsolatahoz, de megint csak mutatja, hogy mérséklet és néprokonsági eszme nem feltétlenül járt kéz a kézben.

3. Rokonok, ünnepek

A turáni mozgalomban kezdettől benne volt a finnugor opció: elég csak arra gondolni, hogy a költő, folklorista Vikár Béla adta a Turáni Társaság nevét, amikor egy jelentős csoport a „Magyar Ázsia Társaság” elnevezés mellett állt ki, és ő volt a *Turán* szerkesztője is 1917-ben.¹¹ (Adalék a tudományos viták morfológiájához, hogy a *Kalevala* fordítója – ellentétben a Turáni Társaság más tagjaival – az első világháború alatt egyáltalán nem volt elzárkózó a sumér hipotézissel kapcsolatban, legalábbis vitára, illetve kutatásra érdemesnek tartotta azt [Varga 2017: 204].¹²) És a társaság legaktívabb tagjai közé tartozott az Akseli Gallen-Kallelával haláláig szoros kapcsolatot tartó Toroczkai Wigand Ede építész, Bán Aladár, a *Turán* szerkesztője. Illetve gyakorlatilag minden, a két háború közötti tartui és helsinki magyar lektor, volt közülük olyan, aki elég magas stallumot kapott a Turáni Társaságban: Virányi Elemér a szervezet főtítkára lett 1937 után, és se szeri se száma azoknak a műfordítóknak, tanároknak, egyetemi oktatóknak vagy akár orvosoknak, akik a néprokonsági eszme elkötelezett híveiként voltak aktívak a Turáni Társaságban. A harmincas évek végétől közülük többen sokrétűbbé tették tevékenységüket, és részt vettek a Magyar–Finn és a Magyar–Észt Társaság létrehozásában is.

A néprokonsági eszme, azaz a finn és észt nemzettel fenntartott, kitüntetett kulturális kapcsolatok ápolása a két háború között sokban támaszkodott a döntési pozícióban lévő politikusok személyes preferenciáira. Teleki Pálnak mint a Turáni Társaság első elnökének nyilván voltak személyes elfogultságai a finnek

¹¹ *Budapesti Hírlap*, 1910. november 27. 16. ol.

¹² Vikár Béla Munkácsi Bernátnak, Budapest, 1917. január 8.

és észtek irányában, de 1924-es részvétele a tallinni finnugor kultúrkongresszuson és egészen Lappföldre tartó útja végleg eljegyezte őt a finnugor szimpátiákkal. Innen eredeztethető szerepvállalása a finnugor kongresszusok szervezésében vagy éppen második miniszterelnöksége alatt a Finnország megsegítésére titokban toborzott magyar légiónak a téli háború idején (Ab-lonczy 2005: 253–255, Halmesvirta 2014: 66–89). Egy útitár-sának, a néprokonsági, turanista mozgalom régi harcosának leve-lében így jelent meg Teleki lelkesedése: „Ha gróf Teleky hazatér, akkor megalapítjuk a már annyira kíváncsú Heimoklubot (talán más névvel), mert napról napra mind több finn és észtek érkeznek hozzánk, s nincs semmi szervezet, amely segítségükre lenne.”¹³

Teleki 1928 júniusára Budapestre hívta a kongresszust, ame-lyen csaknem 1100 finn és észtek meghívott vett részt, akik négy szekcióban tanácskoztak a közösnek tekinthető témákról. (Jólle-het Teleki az egész kongresszus elnapolásán gondolkodott, ami-kor a finn sajtó egy része a frankhamisításban való érintettségét kezdte boncolgatni.¹⁴) A magyar előadók és résztvevők között számos, a Turáni Társasághoz tartozó értelmiségi vett részt, sőt Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke például az irodalmi szek-ció elnöke volt. A kongresszus alkalmából *Finnek, észtek – a ma-gyarok északi testvértársai* címmel reprezentatív kötet is megjelent Teleki előszavával, szerkesztésében és részben fényképeivel. A kö-tetben Teleki tanítványi-munkatársi körén túl felvonult a hazai turanista értelmiség finnugor eszme iránt fogékony része is: a már említett személyek mellett Felvinczi Takács Zoltán, Faragó József gimnáziumi tanár, Weöres Gyula helsinki magyar lektor. Az Akseli Gallen-Kallela képével díszített kötet előszavában Te-leki egyértelműen hitet tett egyfajta szűkebb rokonság mellett: „Szavak és nyelvtani szerkezetek bizonyítják, hogy egy fának ágai vagynak. Évezredek után újra egymásra találtunk, testvér és testvér

¹³ MNL OL X 9062, 31134. telercs, Ispánovits Sándor levele Eemil Setälének, Budapest, 1924. augusztus 5.

¹⁴ Uo. 31135. telercs, Teleki Pál levele Eemil Setälének, Budapest, 1926. május 6.

egymásra ismertek. És ma a nyelvészet bizonyosságai mellett egész világukat közelállónak érezzük magunkhoz [...]” (Teleki 1928: 5).

A soron következő kongresszusokra Helsinkiben (1931) és Tallinnban (1936) került sor. 1941-ben ismét Budapest lett volna a soros, de azt a világháború és Észtország szovjet megszállása már elsodorta.

Úgy tűnik, Klebelsberg Kuno Finnország iránti elkötelezettségét szintén egy északi út alapozta meg: 1930-ban meglátogatta Finn- és Észtországot. Az út mérlegét egy *Pesti Napló*-ba írt cikkben vontta meg. Ebben az írásban – miközben meg-megjelenik a kultuszminiszterre jellemző patetikus romantizált hang (tapasztalata szerint az észt és finn háztartásokban is meghatottan hallgatják a rádió által sugárzott magyar cigányzenét) – a történeti bevezetés után két fontos megállapítást is tett. Egyfelől leszögezte: „*A pánszlávizmust és pángermánizmust, újabban az angol-szász gondolatot és a spanyol délamerikai pániberizmust politikusok találták ki. Ezzel szöges ellentétben a finnugor nyelvrokonságot tudósok fedezték fel*” – amivel nyilvánvalóan a politikától akarta távolítani az egész eszmét. Másrészt egyből az összpontosítás irányába mozdította el ezzel kapcsolatos gondolatait: „*A budapesti, debreceni, dorpat, helsingforsi, pécsi és szegedi egyetemek a nyelvtudomány, a néprajz és a közös őstörténet terén közösen megállapított nagy terv és munkamegosztás szerint fognak kutatni és hogy e kutatások vezetésére Észtországon, Finnországon és Magyarországon egy-egy nemzeti bizottságot szervezünk, amelynek megbízottaiból testvér nemzetközi tanács alakul. Így a nyelvtudomány, a néprajz és a közös őstörténet terén a hét finnugor egyetem, mint szervezett munkaközösség jelenik meg a világ tudományossága előtt*” (Klebelsberg 1930: 3). Bár a remélt koncentráció ebben a formájában nem született meg, de a finnugor nemzeti bizottság létrejött és folyamatosan működött a harmincas–negyvenes években, előbb Gombocz Zoltán, majd később Zsirai Miklós (szintén a Turáni Társaság tagja!) vezetése alatt. Klebelsberg együttműködési megállapodást is kötött a tartui egyetemmel, ennek köszönhetően indult be a két ország finnugrisztikáját meghatározó diákcsera, amely muníciót adott az 1945 beérkező tudósnemzedéknek (Pomozi 2003: 21–22).

Ugyancsak a finnországi út következménye volt, hogy a magyar iskolákban bevezették a finnugor néprokonsági napot: minden októberben iskolai ünnepséggel illett emlékezni az összetartozás tudatára. Az első ünnepségre a Wesselényi utcai polgári fiúiskolában került sor 1930 őszén, Ispánovits Sándor igazgató, a turáni mozgalom egyik ismert alakja szervezésében.

Hóman Bálint hasonló északi élményéről nem tudni (kezdeti szándéka ellenére nem tudott részt venni az 1936-os tallinni kultúrkongresszuson), de az ő minisztersége alatt élénkültek fel a diákcserek, kötötték meg 1937-ben a magyar–finn és a magyar–észt egyezményt. A magyar–észt kulturális, illetve a vele szövegszerűen megegyező magyar–finn szellemi együttműködésről szóló egyezmény indoklásában ugyan hangsúlyozta a két nép (a magyar–észt, illetve a magyar–finn vonatkozásban) évezredes kapcsolatát, az újraközelítés igényét, de kényszerűen került a turanizmusra vagy annak szervezeteire való utalást. Diákcseret, ösztöndíjprogramot, a néprokonsági nap állandósítását ígérte, s felsorolta a közelmúlt kapcsolattörténetének legfrissebb eseményeit Reguly Antal működésétől a finnugor kultúrkongresszusokig és a tartui egyetem magyar tanszékéig. A törvénybe iktatott egyezmény a parlamentben semmilyen vitát nem váltott ki. Hóman, aki ugyan társelnöke volt a Turáni Társaságnak (bár ott soha semmilyen érdemi tevékenységet nem fejtett ki), már a korban is a radikálisabb turanisták támadásainak kereszttüzében állt, részben németnek tekintett származása, részben a magyar őstörténettel kapcsolatos nézetei miatt.¹⁵ „Szakítanom kellett a csupa fikciókra alapított eddigi történelemgyártással (Hóman, Németh Gyula és társai) – s végre rá kellett térni a néptörténeti realitásokra” – írta historikusi működéséről 1944-ben a turanistákkal

¹⁵ Csuday Jenő valóságos hadjáratot viselt ellene, nemcsak a turanista sajtóban, de például Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában, az *Előőr*sben is. Vö. Csuday 1937. És általánosságban könyvét, amelyben Szekfű mellett Hómannak is bőven kijut az egészen paranoiás támadásokból: Csuday 1932.

korábban szorosan együttműködő, roppant kalandos életű Mézsáros Gyula.¹⁶

A nagypolitika elvárásait érzékelve a Turáni Társaság finoman áthangolta mondanivalóját: a társaság előbb 1928-ban elhagyta a Magyar Keleti Kultúrközpont nevet, majd elnevezése 1931-től Magyar Néprokonsági Egyesület lett, s munkájában a finn, észt, bolgár, török „vonalra” helyezték a hangsúlyt. A szubvenciókért és az irányítás elfogadásáért cserébe a Turáni Társaságnak széles körű jogosítványai lettek, nagyjából fix állami támogatása (a harmincas évek második felében évi 4000 pengő, és a kultuszminisztérium által rendelkezésre bocsátott tisztviselők), valamint privilegizált helye a magyar egyesületi életben. Még ha történtek is kísérletek a társaság integrálására egy nagyobb, egyesületközi együttműködésre, ezeket a Turáni Társaság mindig elhárította, és kényesen ügyelt a magyar–finn vagy magyar–észt egyesületekkel szemben a saját, „első az egyenlők közt” szerepére.¹⁷

A néprokonsági munkának még számtalan ága-boga volt, az evangélikus lelkésztalálkozóktól a diákcseréken át a tankönyvek revíziójáig, ami számos esetben komoly kormányzati és intézményi támogatást élvezett a korszakban. Sajátos módon tehát a Horthy-korszak Magyarországá, amely sokak szemében a jobboldali, „nemzeti-keresztény” magyar állam ideáltipikus esete, éppenséggel egy olyan, később „nemzetietlennek” bélyegzett eszmét támogatott erőteljesen, mint a finnugor néprokonság.

¹⁶ OSZK Kézirattára, Fond 170: Bendefy László levelezése, L–M, Mézsáros Gyula levele Bendefy Lászlónak, Újvidék, 1944. február 6.

¹⁷ Ezt tételelesen is megfogalmazta Paikert Alajos, a Társaság veteránja és korábbi ügyvezető elnöke 1939 elején: MNL OL K 28, 211. dob. 412. t. 1939-L-16086. sz. 519–526. f. Jegyzőkönyv a Turáni Társaság és a néprokonsági egyesületek közös, parlamentben tartott értekezletéről, Budapest, 1939. február 17.

4. Hadak útja

A második világháború „oroszellenes turáni keresztes hadjáratként” való beállítása tehát nem okozott különösebb problémát a néprokonsági mozgalom radikálisainak. A finn, észt, tatár (és remények szerint japán, majd bolgár) szövetségben küzdő seregek az ő elképzelésükben az oroszok által évszázadok óta jogtalanul bitorolt tér újrendezéséért és a finnugor, turáni népek szabadságáért küzdöttek. Ahogy Virányi Elemér megfogalmazta 1941 nyarán *A finnugor népek élettére* című könyvében: *„Az orosz nép, illetve vezetői, képtelenek voltak, bármilyen formájú kormányzati rendszert is követtek, megoldani e térség rendezésével kapcsolatos feladataikat. Új erőket kell tehát keresni, azokat amelyek e kérdések sikerültebb megoldására minden valószínűség szerint alkalmasabbak lesznek. Így a Volga–Ural vidékén élő s megújhódásra készülő finnugor néptörzsek fiainak lesz nemes feladata a jövőben, hogy közreműködjenek e térségnek nemcsak szabatos és adatszerű feltérképezésében, de művelődési, gazdasági, társadalmi és politikai rendjének új és tartós érvényű felépítésében is”* (Virányi 1941: 199).

Hogy ez az „újrendezett tér” miképpen nézzen ki, arra a mozgalom egyik radikálisának, a volt főispánnak és országgyűlési képviselőnek, Kecskeméthy Pethes Lászlónak voltak ideái: a Helsink, majd Szentpétervár központtal működő erdei birodalom, „Suomi Magna” az Urál bércein a japán protektorátus alá kerülő Szibériával lenne határos, az oroszokat teljesen kiszorítva az akkori Szovjetunió északi területeiről.¹⁸ És hasonlóan látnoki, bár ennyire sem precíz terveket még számosan kifejtettek a radikális turanizmus köréből.

Míg a Turáni Társaságban bűvópatakként (elsősorban Paikert Alajos, Pogrányi Nagy Félix – később Badiny Jós Ferenc egyik emigrációs mentora – és a turáni szatellitszervezetekben felbukkanó debreceni vallástörténész, Varga Zsigmond révén) fel-feltűnt a sumér néprokonság eszméje, de éppenséggel soha nem

¹⁸ Pethes tervét idézi Nagy 1942: 102. A radikális pánfinnugrizmusról lásd még Szij 1998: 145–152.

jutott igazán nagy szerephez 1945 előtt. Ahhoz, hogy a magyar–sumér néprokonítás erőre kaphasson, szükség volt a magyar tudomány intézményrendszerének 1945, de főleg 1948 utáni kommunista gleichschaltolására, a szakmai viták elfojtására, ami után az egyetem és az Akadémia falain belül jól-rosszul megragadt, „kollaboráns” finnugor nyelvészet elleni fellépés egyúttal a politikai ellenállás jelszavaival operálhatott. Sémái pedig jól beilleszthetők voltak a magyar eredet elleni „Habsburg–zsidó–kommunista” összeesküvés mítoszába. Elsősorban Bobula Ida iskolateremtő egyénisége kellett az emigrációban ahhoz, hogy összekösse a turanizmus és sumér–magyar néprokonság közti szálakat, és útjára indítson egy máig nagy sikerű hagyományt.

A magyar turanizmus kései (1937 utáni) időszaka azért is tűnik hallatlanul izgalmasnak a külső megfigyelő számára, mert egyszerre vannak jelen a mozgalomban a radikális pánfinnugrizmus képviselői (Virányi, Bán és társaik), illetve az 1945 utáni, alternatív néprokonításokat megfogalmazó személyiségek (Gosztonyi Kálmán, akinek francia nyelven kiadott sumér etimológiáját ma is sokszor idézik; Forrai Sándor rováírás-kutató vagy Zsuffa Sándor katonatiszt, aki a hatvanas években elsőként fogalmazta meg a Trefort-féle „finnugor árulás” tézisért), valamint olyan személyiségek, akik 1945 után a saját diszciplínájuk meghatározó alakjai lesznek (mint a Hopp Ferenc Múzeum legendás könyvtárosa, Kovács György, a bolgár nyelvkönyvet és szótárt író Bödey József vagy a sámánkutató Diószegi Vilmos). És a fejlemények azt mutatták, hogy ezek az utak sokféle irányba ágazhattak el. Később, részben az emigrációban, részben 1990 után itthon újra megjelentek ezek a gondolatok, és szokatlan erővel fogalmazták újra a magyar önképpel és őstörténettel kapcsolatos eredetpolitikai vitákat.

Hivatkozások

- Ablonczy Balázs 2005. *Teleki Pál*. Budapest, Osiris.
- Ablonczy Balázs 2016. *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa.
- Bán Aladár 1936. Urálik himnusza. *Turán* 19: 29–43.
- Csuday Jenő 1932. *Nemzeti történetírásunk téves útjai*. Budapest: Szalay Sándor Könyvnyomdája.
- Csuday Jenő 1937. Atilla – Hóman Bálint. *Turáni Roham* 1937. november 14.
- Egey Emese 2010. *A két világháború közötti magyar–finn–észti kapcsolatok. Társasági, diplomáciai, katonai együttműködés*. Specimina Fenica 15. Szombathely: Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola.
- Egey Emese – Szij Enikő (szerk.) 2002. *A Turán című folyóirat 1913, 1917–1918, 1921–1944 finnugor mutatója*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Gombos József 2006. *Stúdiumból politikum. Magyarország-kép a világháborúk közötti Finnországban 1919–1939*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Halmesvirta, Anssi 2014. *Kedves rokonok. Magyarország és Finnország 1920–1945*. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút.
- Klebelsberg Kuno 1930. Testvérnépek hazájában. *Pesti Napló* 1930. június 1.
- Nagy Iván 1942. Nagy-Finnország. *Északi rokonaink* 6: 98–102.
- Pomozi Péter 2003. A tartui egyetem és Magyarország. *Zempléni Múzsák* 3: 16–28.
- Szij Enikő 1998. Pánfinnugor és antifinnugor elméletek, mozgalmak. In Domokos Péter – Csepregi Márta (szerk.): *125 éves a budapesti Finnugor Tanszék. Jubileumi kötet*. Urálistizikai tanulmányok 9. Budapest: ELTE Finnugor Tanszék. 145–152.
- Teleki Pál 1928. Ajánlás. In Teleki Pál (szerk.): *Finnek, észtek – A magyarok északi testvérnépei*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Turtola, Matti 1996. Linkomies, Horthy and Mannerheim. Some aspects of Linkomies's „state visit” to Hungary in January 1943. *Hungarologische Beiträge* 7: 133–136.

- Vares, Vesa 1998. A romantikus távoli rokon. Finnország és Magyarország kapcsolatai, illetve a finnek Magyarország-képe a két világháború között. *Iskolakultúra* 8/5: 56–66.
- Varga P. Ildikó (szerk.) 2017. *Vikár Béla levelei. „Finnország egyik leg-lelkesebb diplomatája itt több mint 50 éven keresztül”*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Virányi Elemér 1941. *A finn-ugor népek élettere*. Budapest: Stádium.

A szittyá Zarathustrától a gudzsárokon keresztül az ind Jézusig

Zajti Ferenc mint orientalista

1. Bevezetés

„Immár bizonyos tény, hogy még az árjak (mitanni-, méd-, ós-perzsa települők) előtt, India őstelepülői a turáni skythák, Kr. e. 2500-tól kezdve a mai magyar hon területéről Indiába került skythák voltak azok a népek, akik megalkották India tulajdonképeni ősi kultúráját India nagyszerű építészetét és India hatalmas vallásos megmozdulásait. Buddha, Zarathustra és Krishna, a maguk faja szerint ezekhez a turániakhoz tartozóak. Turáni volt az elgondolás alapeszméje, – építészetének, művészetének, irodalmának és filozófiájának gazdag megjelenítési formája, – s ugyanúgy vallásos elmélyüléséhez szükséges lelkiisége is a magyarral rokon-fajták bensőséges lényének a kitermelődése” (Zajti 1939: 73).

Jelen tanulmányunknak nem célja pálcát törni egy ember felett. Nem célja, hogy Zajti Ferenc személyét, festőművészi életművét, emberi karakterét vagy politikai nézeteit kritizálja, mivel ez meghaladja e sorok írójának kompetenciáját, esztétikai ismereteit és etikai korlátait. Esszénkkel két célt tűzünk ki: egyfelől megvizsgáljuk Zajti Ferencnek orientalisztikai tárgyú írásait, és ezek alapján véleményt mondunk róla, mérleget vonunk Zajti Ferenc tudományos dolgozatainak színvonaláról, a szerző keleti nyelvek terén szerzett ismereteiről, orientalisztikai munkásságáról és tudományos következtetéseiről. Másfelől magyarázatot keresünk nézeteinek eredeteire, szellemi gyökereire. *Sine ira et studio*. Jelen sorok szerzője tisztában van vele, hogy megállapításai vélhetően nem váltanak ki osztatlan lelkesedést Zajti Ferenc mai

híveiből, de népszerűsége okán szükségét éreztük Kelet-kutatói életműve értékelésének, mert ilyen tárgyú teljes körű vizsgálatra eddig nem került sor a magyar nyelvű szakirodalomban.

Zajti Ferenc életének így csupán egy részét ragadjuk ki, ami azonban mégis számos fontos kérdésre adhat választ. Zajti tevékenysége esetében csak és kizárólag tudományos munkásságának máig fellelhető elemeit tudjuk vizsgálni, személyiségének sajátos jegyeit szándékosan nem minősítjük, és nem célunk az érzelmen alapuló ítélkezés sem. Ugyanakkor a hűvös akadémizmus olykor valóban irritáló stílusának átvétele sem célunk, hiszen nem lehet és nem is szabad valaki életművét sommásan megítélni, azaz az életművet minden körülmény figyelembevételével higgadtan és körültekintően kell értelmezni. Írásunk erre vállalkozik Zajti Ferenc Kelet-kutatói életműve esetében. Nem lesz egyszerű feladat, ám a dolog mégsem lehetetlen.

2. Zajti Ferenc orientalisztikai képzettsége

Zajti Ferenc 1886-ban született a kelet-magyarországi Újfehértón. Vallásos magyar református családba született, apja az újfehértói Szunyogh-birtok ispánja volt. A rendelkezésre álló szűkös adatok szerint az ifjú Zajti előbb Iglón végezte tanulmányait, később pedig a debreceni Református Kollégiumban érettségizett. Ebből a korai periódusából sajnos semmilyen adattal nem rendelkezünk későbbi pályafutását befolyásoló, formáló nézeteiről. Személyes jegyzetei, levelei, olvasmányélményei, értékválasztásai sem ismeretesek. Érettségi után Budapesten, majd Münchenben festőművésznak tanult Hollósy Simon iskolájában, de alig egy év múltán ismét Budapesten találjuk, és ezt követően Bosznay Istvánnál és Kubinyi Sándornál folytatott kizárólag festészeti tanulmányokat, összesen mintegy hat évig.¹ 1910 utánra datálha-

¹ Zajti Ferenc fiatal éveiről viszonylag kevés hiteles adat áll rendelkezésre, ezek főleg rövidebb életrajzokból származnak, s inkább online formátumban férhetők hozzá. Lásd Pápai Szabó 2012, Rigó Krisztina é. n.

tó Zajti Ferenc művészi-alkotói kapcsolata Csontváry Kosztka Tivadarral, aki őt „szellemi utódának” tekintette több modern visszaemlékezés szerint. Zajti 1907-től a Budapesti Városházán tisztviselőként kapott állást. Csupán homályos utalást találni arra is, hogy talán már 1910-ben volt egy törökországi utazása és esetleg kiállítása is, de ennek bizonyítékait nem látjuk elégségeseknek. Zajti Ferenc valamikor az első világháború körül beiratkozott a Debreceni Egyetem Református Hittudományi Karára, ahol református teológusi diplomát szerzett 1918 körül. Debrecenben a teológián minden valószínűség szerint kapcsolatba került Varga Zsigmonddal, a kor nagy műveltségű teológusával, aki műveiben nem feltétlenül utasított el egyes alternatív östörténeti nézeteket.

Egy az interneten keringő életrajz szerint Zajti 1905-től kezdett magyar östörténettel, „a szkíta-magyar rokonsággal foglalkozni”. Hogy ez pontosan mit jelent, nem tudjuk, de az előbbiek fényében Zajti kizárólag autodidakta módon képezhette magát, hiszen a róla szóló munkákban nincs nyoma semmilyen szisztematikus keleti nyelvi vagy hasonló tanulmánynak. Ebben az összefüggésben különösen fontos kérdésként merül fel Zajti nyelvismerete: vajon a műveiben később indológiai, hebraisztikai, iranisztikai és altajisztikai témákat rendszeresen érintő Zajti milyen holt és modern nyelveken olvasott? Jelen ismereteink szerint angolul és németül bizonyosan jól beszélt, mert tolmácként vagy levelezésében viszonylag rendszeresen használta e nyelveket, az angolt különösen. Emellett valószínű, hogy tudhatott valamennyire latinul, ógörögül és héberül is, hiszen elsajátításukra mind gimnáziumi, mind pedig az első világháború körül megkezdett debreceni református teológiai tanulmányai során bőven nyílt lehetősége, s kötelező is volt számára.

Mindezekén túl azonban nincs nyoma annak, hogy Zajti Ferenc az indiai, iráni, török nyelveket vagy ókori keleti ékírásos irodalmak nyelveit egyetemi szinten vagy autodidakta módon valaha is tanulmányozta volna. Sem ő maga, sem hivatalos dokumentumok nem utalnak ilyen nyelvi tanulmányokra. Pedig budapesti köztisztviselőként és pestújhelyi lakosként erre bőven lett

volna lehetősége, hiszen a korban (1919 előtt) a budapesti egyetemen a magyarországi tudományosság olyan jeles keletkutató tudósai mint Mahler Ede (1857–1945) egyiptológus, Kúnos Ignác (1860–1945) és Németh Gyula (1890–1976) turkológusok, Kégl Sándor iranista (1862–1920, aki mellesleg szanszkritul is jól tudott) és Schmidt József (1868–1933) indológus oktattak óegyiptomit, akkádot, perzsát, szanszkritot, hindit, különböző török nyelveket, hogy csak legfontosabb korabeli aktív orientalistáinkat említsük. Zajti Ferenc, bár lakhelyén könnyen elsajátíthatott volna későbbi munkássága fényében meglehetősen fontos keleti nyelveket, sem ott, sem a budapesti egyetemen, sem a török és arab nyelvoktatást szintén kínáló Keleti Kereskedelmi Akadémián (a korban Germanus Gyula [1884–1979] munkahelyén) nem bukkan fel neve hallgatóként. Persze, autodidakta tanulmányokat még így is folytathatott volna, a korban ez sem volt éppen ritkaság, ám épp Zajti művei, bennük az idegen szavak átírása, a sokféle nyelvi forrás kezelése arról árulkodik, hogy bizony soha nem tanult szanszkritul, avesztaiul, újindül, perzsául, sem pedig semmilyen más keleti nyelven. Sem ekkor, sem később.

3. Zajti Ferenc és a Horthy-korszak magyar turanizmusa

Amilyen átlagos és relatíve szürke volt Zajti Ferenc életpályája 1918 előtt, épp annyira látványosan kezdett csillaga emelkedni 1918 után. Bár rejtélyes okokból katonai szolgálatra egyáltalán nem hívták be az első világháború alatt (katonai szolgálatot gátló fizikális betegségéről ugyanis egyáltalán nem tudunk), aktívan kivette szerepét a Monarchia összeomlása utáni zavaros időszakban, és a tragikus események, elsősorban a Trianon okozta megrázkódtatás és társadalmi sokk hatása kellő lehetőséget kínált számára a színre lépésre.

Az addig csak szűkebb művészkörökben ismert Zajti Ferenc hiperaktív társadalmi és amatőr őstörténészi szerepet 1919 után

kezdeti játszani. Művészi pályafutása továbbra sem szünetelt, a korabeli budapesti művészvilággal való kapcsolatai igen szorosak maradtak, de 1919 és 1946 között sokkal inkább amatőr őstörténészként, önjelölt orientalistaként és a magyar turanista mozgalom radikális szárnyának vezéralakjaként tevékenykedett, semmint festőművészként (Pápai Szabó 2012). Beszédes, hogy ismereteink szerint nem volt jelentős kiállítása 1919 és 1946 között. Egy az őt magasztaló visszaemlékezés szerint az első világháború alatt menhelyeket létesített a fővárosban, ahol őstörténeti jellegű amatőr előadásokat kezdett tartani, bár a tematikáknak viszonylag kevés nyoma maradt meg. Ezekben az években kultúrszervező tevékenységbe is kezd, és saját, alább ismertetendő nézeteinek a közzététele érdekében megalapítja a *Népszerű Teológiai Tanfolyam* című sorozatot és újságot (Pápai Szabó 2012).

Zajti tevékenységét a magyar turanisták között egyértelműen a radikális csoportba sorolhatjuk. Fő célja a trianoni trauma után csak nagyon lassan magához térő magyar társadalom Kelet felé fordítása volt, egyben a trianoni revízió összekapcsolása a kibontakozó, keleten új rokonságot kutató turanizmussal. A húszas évek derekától ott találjuk a trianoni revíziót nyíltan felvető Lord Rothermere körül csoportosuló értelmiségiek között. Mégis, Zajti – bár folyamatosan álmodozott, hiszen írásai alapján rendíthetetlen idealistának tűnik – inkább a magyar őstörténet általa hitelesnek vélt alternatívájának kimunkálásán és népszerűsítésén dolgozott a húszas években az aktív politizálás helyett. A nagy Zajti-féle alternatíva pedig nem volt más, mint India és a magyar-fehér hun-gudzsár rokonság teóriája. Saját bevallása szerint meg volt győződve arról, hogy a magyarságnak rokonai élnek Indiában, melynek alapját a késő ókorban és a kora középkorban India egyes részeit uraló fehér hun dinasztia és a magyar-ság hun elődeinek közössége képezte.

Zajti vélhetően hosszabb ideje levelezett indiai értelmiségiekkel, melynek részletei azonban csak igen hézagosan ismertek. Tevékenységének intenzitása azonban látványosan megemelkedett, amikor 1925-ben sikerült meghívnia Magyarországra Jivanji Jamshedji Modi párszi (indiai zoroasztrianus) főpapot, ismert

és termékeny kutatót, számos angol nyelvű publikáció szerzőjét, egyben a Mumbai Egyetem professzorát. Amint az korábbi írásokból is ismert, Zajtinak sikerült elintéznie, hogy Modi a Magyar Tudományos Akadémián előadást tarthasson Horthy Miklós kormányzó jelenlétében, népes (ezerhatszáz fős) hallgatóság előtt. Hogy pontosan ki és hogyan hívta meg Modit (vagy esetleg maga Modi ejtette útba Magyarországot Zajtitól függetlenül), nem teljesen világos. A Zajtit tisztelő Aradi Éva szerint maga Horthy Miklós kormányzó lett volna a meghívó fél, mely információt azért némi tartózkodással kell fogadnunk (Aradi 2012).

Zajti szemében igen jelentős fegyvertény volt a valóban nemzetközi ismertségnek örvendő indiai zoroasztriánus főpap és tudományos kutató budapesti előadása, amelyről maga Zajti későbbi, *Magyar évezredek* című könyvében is megemlékezik: „Amikor igen tiszteletreméltó vendégünket, az indiai parszik nagynevű tudósát, Jivanji Modi professzort szerencsénk lehetett Akadémiánk falai között üdvözölhetni (1925 aug.) – egyúttal hálánkat fejezzük ki iránta, a magyarság keletre szakadt ősi testvérnépe képviselőjének, aki szomorúságunk napjaiban meglátogatott bennünket, és »napkelet új bölcséként« odahelyezte kincseit az újjászületendő magyarság bölcsője elé, mint népe ajándékát és pedig a parszi ősvallásnak és az indiai őstörténelemnek az ősi skytha-hun-magyarokéval való azonosságnak a tudatát. Modi professzor a magyarságnak ahhoz a régi és erősebb eleméhez szólt, akikben ma is tántoríthatatlanul él az a tudat, amit »hun-magyar-azonosság«-i tudatnak nevezünk. Ő ugyanis ezen az alapon áll, ennek tudja és tartja a magyart, – az ősi Hunok Európába szakadt ivadékának” (Zajti 1939: 271–272).

Mindehhez pedig az alábbi rövid, de sokatmondó, a „hivatalos tudományt” erősen kritikusan szemlélő megjegyzést fűzte: „Éppen ezért a nép érzületének felzúdulása követte mindig azokat a tudományos keretben nyújtott okoskodásokat, amelyek révén a magyar nép gondolatvilágát akarták megfosztani eme legértékesebb kincsétől” (Zajti 1939: 271–272). Ennek kapcsán azonban érdemes megjegyezni, hogy Modinak Zajtitól fentebb idézett gon-

dolatai meglehetősen hasonlítanak a budapesti látogatása alatt őt folyamatosan kísérgető Zajti eszméire, aki egy pillanatig sem vesz-tette szem elől neves vendégét. Későbbi esetek alapján nem zárha-tó ki (bár nem is bizonyítható), hogy esetleg tett megjegyzéseket Modi előtt, mit és hogyan kellene a megjelent fényes plénum előtt mondania a nagyobb siker érdekében. Egyben Modiban mint nemzetközileg elismert tekintélyben fontos szövetségest is találha-tott, aki hajlandó volt erősen tudományellenes, részben elitellenes, populista és egyben radikális turanista szemléletről árulkodó, ké-sőbb itt bemutatandó őstörténeti nézeteit nyilvánosan is támogat-ni. Az, hogy Modi a magyar turanistáknak jelentős gesztusokat tett, vagy hogy Zajti gondolatai köszönnek vissza Modi szavai-ban, nem maradt visszhangtalanul a korabeli tudományos életben sem. Schmidt József, a kor ismert indológusa a sajtóban megje-lent cikkek alapján vitriolos kritikát jelentetett meg a Budapesten elhangzott előadásokról, melynek egy rövid, de velős részlete így szól: „Így például az az állítás, hogy »a Zendavesztá hún termék«. Hogy micsoda borzalmas képtelenség ez, az már a Sáhname Ard-sászp-mondájából is kitűnik. Mert hiszen itt Ardsászp »a vén bo-lond« »hazugságai és ostobaságai« között az első helyen sorolja föl a prófétának eme kijelentését: »Láttam a paradicsomban az Urat, aki ezt az egész Zendavesztát írta«. Hogyan sorozhatna egy hún király egy hún terméket »hazugságok és ostobaságok« közé? – És hogyan lehet Zoroaszter »fehér hún«? – az iráni nevű Zarathustra. Aki – ha élt valaha – jóval több, mint ezer évvel élt a fehér húnok legelső fellépése (5. sz.) előtt! És hogyan lehetnek a húnok és ma-gyarok és párszúk testvérek? – mikor ... Eh, szabad erre reflek-tálni?» (Schmidt 1926: 5). Schmidt kritikájának középpontjában Zarathustra, a zoroasztrianizmus megalapítójának „turánosítása” áll, amely révén Zajti és köre az említett próféta irániságával szem-ben annak „turániságát”, vagyis végső soron a magyarsággal való rokonságát akarta bizonygatni. Belátható, hogy Schmidt helyesen és precízen mutatott rá a nyilvánvaló és elég kemény tudományos csúsztatásra.

Az is ismert, hogy Zajti közbenjárására az indiai tudóst Hor-thy Miklós a Magyar Érdemkereszttel tüntette ki, és Zajti egy

évvel később megjelentette Modi budapesti előadását magyarul is az alábbi címmel: *A hunokról, akik meghódították Indiát. Mi volt a hunok vallása?* Ezt követően a húszas évek derekán Zajti Aveszta-Könyvtár címmel könyvsorozatot indított, melyben mind turanista munkák (Modi munkái, Zajti saját írásai), mind pedig orientalista művek is megjelentek (Goldziher és Stein Aurél egyes művei).

Zajti, úgy látszik, továbbra is kapcsolatban maradt Modival, ugyanis – Aradi Éva szerint – Mumbaiban, a Káma Intézetben, a jól ismert zoroasztriánus kutatóközpontban őriznek Modinak ajándékozott Zajti-relikviákat. Ezekkel kapcsolatban, mivel nincs módunk ellenőrizni az állítások hitelességét, hadd idézzük magát Aradi Évát, aki egy évvel ezelőtti előadásában utalt a Modinak küldött Zajti-ajándékokra, köztük egy állítólagos rovásírásos botpárra és Zajti magyar–hun–indiai–etruszk kapcsolatokat feszegető levelére, melyet Aradi részben idéz: „Miután áttanulmányoztam Modi hunokról szóló írásait, a könyvtárosnő kivett az üvegajtós vitrinből egy fehér selyembe csomagolt, féltve őrzött csomagot. A selyem csomagban két, kb. félméteres bükkfa bot került elő, melynek minden oldalára rovásírásos szöveg volt vésvé. Sajnos nem engedték lefényképezni, de nem is nagyon látszott volna, mivel a vésetek nem voltak mélyek [...] Szerencsémre a selyemcsomagban volt egy nyomtatott magyar szöveg, Zajti Ferenc írása, nyilván ez szerepelt a két faboton is. A szép botokat egész biztosan Zajti készítette 1925-ben Modi részére, s azt ő hazahozva Bombayba, elhelyezte a könyvtár üveges szekrényébe. Az indiaiak kérték, fordítsam le a magyar szöveget, amit örömmel megtettem. A szöveg a következő volt: »*A magyarok vallása egyszerű, tűz-isteniségük jelképe messze Ázsiába ér el. Őseik alkották a baktriai és a pártus birodalmakat, megtalálhatjuk őket Közép- és Dél-Ázsiában, a régi Irán és Turán területén, az ősi nyugat-ázsiai nép és mítosz fészkeiben. De a baktriai pártus dinasztiákon túl az Indusnál is birodalmat alkottak. Cosmas Indicopleustes már Nyugat Indiát a fehér hunok országának írja, és azt a Pandzsábon is túlinak tartja. Mindezek által ismét árja és hindu elemekkel kerültünk szoros kapcsolatba*«

(Ipolyi Arnold: »*Magyar mythologia*«, Zajti Ferenc kiadásában, 1929, Budapest)».² Zajti állítólag még közölte a magyar rovásírás betűit és azt a magyar–etruszk rovásírás ábécéjével hozta kapcsolatba.

Zajti indiai kapcsolatai azonban tovább erősödtek, amikor 1928-ban Magyarországra hívta meg Rabindranath Tagorét (1861–1941), a nagy indiai költőt, aki mintegy hat hétig tartózkodott nálunk. Tanulmányunknak nem célja, hogy részletesen tárgyalja Tagore és Zajti kapcsolatát, ezt Bangha Imre indológus már megtette néhány éve több tanulmányában is. Így pusztán azokat a megállapításokat idézem fel, melyeket Bangha említett írásaiban. Bangha utal rá, hogy Zajti mások mellett már az 1920-as évek elejétől levélkapcsolatban állt az indiai költővel. Szerinte Zajti a Bécsből vonattal érkező Tagorét az első pillanatoktól kíséri, és tolmácsaként tevékenykedik. Olykor azonban ez a kíséret kifejezetten erőszakosnak és rámenősenk bizonyult, s súrlódásoktól sem volt mentes. Zajti folyamatosan az általa kedvelt magyar–indiai rokonság ötletével, valamint a hun–magyar kapcsolatokkal traktálta az európai utazáson részt vevő fáradt és idősebb Tagorét, akinek egy idő után esetleg fárasztóvá válhatott Zajti nyüzsgálása. A lerázhatatlan, agilis Zajti hatása talán érzékelhető Tagore egyes mondataiban is a „magyar–indiai rokonságról”, mint például itt: „Messze keletről jött nép a magyar, amely itt telepedett le Európa közepén és messze keletről jövök én is. Talán ugyanonnan, ahonnan egykor vándorútra indultak őseik. Én úgy érzem, rokonok közé jövök” (Zajti 1939: 6; Bangha 2011: 252). Bangha maga is utal egy másik, angol nyelvű írásában arra, hogy Zajti olykor szabályosan túszul ejtette Tagorét, ami a költőnek kezdett terhevé válni.

² Az eredeti Modi-tanulmány címe ez volt Aradi szerint: *Early History of the Huns and their inwards in India and Persia*. In *The Journal Of The Bombay Branch Of The Royal Asiatic Society* (J. B. B. R. A.), Bombay 1916. Modi budapesti látogatásáról Zajti a *Turán* című ismert turanista kiadvány oldalain is beszámolt röviden (Zajti 1925: 55).

Bangha úgy sejtí, hogy Zajti agilitásának valódi célja egy indiai meghívás kieszközlése lett volna, de Tagore végül a fiatal és jól képzett orientalistát, Germanus Gyulát választotta és hívta meg Indiába a fontoskodó és Tagorének folyamatosan hízelgő Zajti Ferenc helyett.³ Ezzel együtt 1928 decemberében Zajtinak mégis sikerült eljutnia Indiába – jelentős anyagi áldozatok árán, ahol nagy sajtóvisszhangot kiváltó utat tett. Ha Tagore nem támogatta is, a korábban bemutatott Moditól valóban kapott tudományos támogatást, akivel Indiában találkozott is. Mumbaion kívül elsősorban Rádzasztánban és Gudzsarátnban járt, ahol a fehér hunok leszámazottainak tartott rádzsputokban, illetve az ún. „gudzsár hunokban” vélte megtalálni a magyarság rokonait. Nyelvészeti gyűjtéseit azonban a nyelvtudomány nem igazolta, vélekedései meglehetősen egyszerű alapokon, elsősorban a Zajti által rokonnak kikiáltott magyar népcsoport nyelvének és a magyar nyelv egyes szavainak vélelmezett hangalaki hasonlóságán, valamint egy jó adag meseszerű, többnyire Zajti képzeletében létező történeten alapultak. Emellett járt gazdag zoroasztriánus közösségekben is, számos festményt is készített, találkozott Mahatma Gandhival, és tervbe vette egy mumbai Collegium Hungaricum megalapítását is későbbi kutatások céljából. Mindezek mellett tervezte egy Turán–Irán Testvériség Múzeuma megalapítását is Mumbaiban, melyet közeli barátja, Medgyaszay István, a neves építész tervezett volna. Végül 1929 márciusában tért vissza Magyarországra. Eredményeiről és Indiából hozott valóban gazdag néprajzi és iparművészeti gyűjtéseiről a budapesti Iparművészeti Múzeumban rendezett kiállítást megérkezését követően, a néprajzi szempontból értékes indiai Zajti-gyűjtemény fennmaradt része ma a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeumban található.⁴

³ Zajti halovány hatása talán mérhető Baktay Ervin egyik levelében is, amikor megemlékezik a Tagoréval való indiai találkozásáról. Itt Tagore felidézi magyarországi emlékeit, s ezek között említi, hogy tudja, „a magyar nép őstörzse Ázsiából származott” (Baktay 2017: 143).

⁴ Rövid összefoglaló a Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum oldalán Zajti hagyatékáról, amelyhez a múzeum sajnos mára már nem elérhető linkje is csatlakozik: <https://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/zajti.html>.

Zajti indiai élményei és saját eredményei zajos propagálása mellett a Magyar–Indiai Társaság alapítója és egyben alelnöke is lett 1930 elején (Ablonczy 2016: 138–139). A korabeli magyar turanista mozgalmak széttagoltságáról szemléletes képet nyújtó Ablonczy Balázs Zajtit egyértelműen a radikális turanisták közé sorolja. Az 1918 előtt még viszonylag egységes, részben még tudományos támogatást is élvező, kulturális-politikai turanizmus Magyarországot a Kelet nyugati, előretolt bástyájának tekintette, és ebben egyetértett a korabeli magyar polgári liberális és konzervatív elit is. Budapest lesz az új Szamarkand és Magyarország a Monarchia új központja, mely elsősorban a Balkánt igyekszik turáni alapon befolyása alá vonni.

A történelmi Magyarország széthullása, az igazságtalan trianoni békeszerződés a magyar turanizmus szélirányát is jelentősen megváltoztatta. A turanizmus az Európa által „elárult” magyarság fájdalmára épített, és a magyar államot feldaraboló Európa elleni kulturális és részben politikai ideológiává vált. Az 1920 utáni magyar turanizmus ugyanakkor több ágra is szakadt. Az orientalista tudományos elit többé nem kívánta támogatni az egyre inkább ideologikus elemeket hangsúlyozó, érzelmi és nem racionális elemeket preferáló turanista eszmerendszert, így Kelet-kutató tudósaink ekkortól a Kőrösi Csoma Társaságban tömörültek. Miközben maguk a turanisták is mérsékelt és radikális szárnyra estek szét. Mérsékelt águk, a Parlamentben irodával rendelkező Turáni Társaság továbbra is élvezte a Horthy-rendszer intézményes támogatását, radikális szárnyuk viszont egyre inkább jobbra tolódott, és egyre fantasztikusabb elemeket szőtt bele amúgy sem egyszerű ideológiai és történeti ideáiba.⁵ Véleményünk szerint a Magyar–Indiai Társaság Zajti vezetésével a radikális turanisták csoportjához tartozott. Mindezt az is alátámasztja, hogy a Társaság, neve ellenére, sokkal inkább köteleződik el a turanizmus eszméjének támogatása, valamint Zajti saját fejlesztésű magyar–indiai rokonságának propagálása mellett, és

⁵ A Horthy-kor szövevényes és meglehetősen összetett turanista áramlataihoz lásd Ablonczy 2016: 87–194.

kevésbé törekedett a valódi magyar–indiai kulturális kapcsolatok erősítésére, ahogy az a Társaság egy jegyzőkönyvéből is kiviláglik: „A Társaság minden egyes tagja magán és nyilvános helyen magyarázza meg a Társaság célját, mely nem az indo-árjakkal való kapcsolat felvétele, hanem az Indiában lakó turáni rokonokkal való érintkezés” (Ablonczy 2016: 139).

Az így-úgy létrejött Magyar–Indiai Társaság vezetősége leginkább Zajti művész- és elvbarátaiból állt, mint például az előbb említett Medgyaszay Istvánból, emellett tagja volt Varga Zsigmond debreceni református teológiai tanár, Zajti korábbi mestere, Paikert Alajos a magyar turanisták doyenje és Mokcsay István volt főispán, a Nemzetgyűlés turanista csoportjának befolyásos figurája is. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Baktay Ervin (1890–1963), a kor meghatározó magyar indológusa elhatárolódott a Magyar–Indiai Társaságtól, és Zajti ismételt kérésére sem vállalt szerepet vezetőségében, mert tudományos ismeretei alapján egyáltalán nem osztotta Zajti turanista és érzelmi alapokon nyugvó felfogását a magyar–indiai rokonságról: „Alapos tanulmányokon nyugvó felfogásom bizonyos, Indiára vonatkozó dolgokban olyannyira ellentétben áll a Társaság felfogásával, amely kétségkívül azonos az övével [ti. Zajtiéval], hogy ez idő szerint nem látok lehetőséget arra, hogy a Társasággal eredményesen és meggyőződéses lelkesedéssel együtt munkálkodhassam.”⁶

A Magyar–Indiai Társaság jelentőségét hiba lenne felnagyítani, eltúlozni, hiszen az már 1937-ben feloszlott. A Társaság hanyatlása talán nem független attól, hogy Zajti az 1930-as évek elején India helyett Törökország és a török turanisták felé kezdett kacsingatni. Joggal, hiszen úgy érezhette, a magyar–indiai rokonság számára egyértelmű tézisért sikeresen bizonyította turáni alapokon, és épp ideje volt felmelegíteni a magyar–török múlt közös elemeit. Amint korábban említettük, talán már 1910 előtt

⁶ Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy valamelyest Baktay is eljátszott az indiai–magyar kapcsolatok gondolatával, amikor egy a rádzsputokról szóló levelében megjegyzi, hogy a szerinte magyar bakákra és huszárokra hasonlító katonás rádzsputok őseibe „szkíta vér vegyült” (Baktay 2017: 84).

kiállított török földön, tehát voltak-lehettek művészi és turanista kapcsolatai 1930-at megelőzően. 1930 és 1932 között több alkalommal is vendégeskedett Ankarában, és a kor olyan befolyásos török turanistái találkoztak vele, mint Juszeif Akcsura és Zija Gökalp, Zajti pedig az erősen turanista befolyásos *Türk Tarih Kurumu* (Török Történeti Társaság) tizenkét fős elnökségében is helyet kapott.⁷ Korabeli török beszámolók szerint törökországi konferenciákon is ismertette magyarul már jól ismert nézeteit a magyar–hun–indiai rokonságról (így például 1932-ben). Mindezekon túl indiai mintákat követve igyekezett a török politikai elit kegyeit is keresni – a már jól ismert turanista elvek mentén. Bizonyított tény, hogy több alkalommal is találkozott Kemál Atatürkkal, a Török Köztársaság alapítójával. Egy török honlap szerint egy alkalommal, amikor Atatürk a magyar–török testvériségről beszélt magyar vendége előtt, Zajti az Atatürk előtt térdre borult, és a török elnök kezét kezdte csókolgatni.⁸ Ezek mellett egy turáni lexikon elkészítésében is részt vállalt, melyből egy Zajti iránt pozitívan elfogult cikk szerint hatszáz oldal készült el. A lexikon ismeretének hiányában nem vállalkozhatunk megítélésre és Zajti szerepének megvizsgálására. Az is kérdés, hogy Zajti, akit az Atatürk professzornak nevezett (jóllehet sosem tanított egyetemen, és nem volt professzori címe) mennyire tudott törököül, és mennyire állt kapcsolatban magyar turkológusokkal. A korábbi adatok fényében azt gyanítjuk, hogy vagy nem, vagy csak igen szerény mértékben tudhatott törököül, és nem ismeretek kapcsolatai Németh Gyulával, Rásonyi Lászlóval vagy Fekete Lajossal, a kor vezető magyar turkológusaival sem. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ahogyan a magyar indológusok, úgy vélhetően a magyar turkológusok sem oszthatták minden tekintetben Zajti

⁷ Zajti törökországi tevékenységéhez az alábbi török nyelvű Zajti-barát online összefoglaló nyújt részletes adatokat: <http://mustafakemalim.com/macar-halkinin-turk-kokenli-oldugunu-tespit-edem-zajti-ferenc/> (letöltve 2017. november 18.), emellett lásd még Dávid–Oláh 2012: 189–190.

⁸ <http://mustafakemalim.com/macar-halkinin-turk-kokenli-oldugunu-tespit-edem-zajti-ferenc/> (letöltve 2017. november 18.).

őstörténeti és törökséggel kapcsolatos nézeteit. Ezzel együtt valóban sikeres kapcsolatépítőnek tűnik, és ahogyan Indiában, úgy Törökországban is a legfelsőbb politikai és részben tudományos–művészeti elit tagjaival sikerült eszmét cserélnie.

1933 után már kevésbé aktívan utazott, ekkortól a Fővárosi Könyvtár Keleti Gyűjteményének felügyelője lett, ebbéli minőségében főleg a gyűjtemény gyarapítása és gondozása volt fő feladata. Ebben az időszakban sokat ír, és ekkor jelennek meg legfontosabb művei is. 1941-ben a visszacsatolt Kolozsváron szervez magyar őstörténeti kiállítást saját gyűjteményéből, majd 1944 márciusa után politikai nézeteltérésekbe keveredik munkatársaival a Fővárosi Könyvtárban. A könyvtáron belüli nézeteltéréseire részben egy nemrég megjelent tanulmány is utal, igaz, konkrétumok említése nélkül (Komoróczy 2010). Mindezek következtében 1946-ban nyugdíjazzák.

3. Indián nyár – Zajti Ferenc 1945 után

Zajti Ferenc aktív közéleti szereplője volt a Horthy-korszak Magyarországának. E korszak azonban 1944–45-ben ismert események folytán véget ért, Magyarország szovjet megszállás alá került, és egy demokratikus közbizalmat követően kommunista diktatúra évtizedei kezdődtek. Zajti Ferenc, a kor elszánt turanistája tevékenységét ekkortól kettősség jellemzi. Egyfelől beszünteti aktív turanista szervezőtevékenységét – igaz, ezt kényszerből is tette, hiszen 1948 után az összes turanista egyesületet betiltják mint a Horthy-korral többé-kevésbé szimpatizáló szervezeteket. Másfelől azonban továbbra is fenntartja magyar–indiai rokonságot hirdető véleményét, és megpróbálja magát és nézeteit az új rendszernek is reklámozni.

A Zajti iránt manapság feltétlen lelkesedők azon állítása, mely szerint Zajtit elhallgattatták a kommunizmus alatt, tehát csak részben igaz. A hozzá közel álló turanista szervezeteket valóban betiltották, ugyanakkor – Ablonczy Balázs adatai alapján – Zajti meglepően invenciózus eszközökkel igyekezett az új kommu-

nista hatalom közelébe kerülni.⁹ Valljuk be, korábban e téren már valóban kiváló képességekről tett tanúbizonyságot, komoly sikereket ért el a kiszemelt politikai-közéleti szereplők megnyerésében itthon és külföldön. Első lépésként 1945-ben Tolsztojról festett portrét ajándékozott az újonnan létrejött budapesti szovjet nagykövetségnek, 1949-ben pedig a Zeneakadémián előadást tartott *A szovjet-orosz ősi földek kapcsolatai Indiával az ó- és a középkorban* címmel. Emellett a Rákosi-korban továbbra is aktívan kampányolt az általa 1929-ben megálmodott indiai magyar Collegium Hungaricum ügyében. 1955-ben Mihályfi Ernő művelődési minisztert részletes tervekkel kereste meg az intézet felállítása tárgyában. E levelezésében a nemzeti szlogeneket lecserélve immár szovjet tudósokra hivatkozik a magyar–hun–gudzsár rokonság általa évtizedek óta dédelgetett nézete mellett érvelve. E levelek egyikében megjegyzi, hogy már 1905 óta foglalkozik szovjet–orosz őstörténettel. A korszakban élvezett szabadságát az is sejteti, hogy tudomásunk szerint 1946 után nem kevesebb mint hét egyéni vagy csoportos festészeti kiállításon vett részt, Aréna úti műtermében folyamatosan alkothatott, mozgásában, szabadságában a kommunista titkosrendőrség egyáltalán nem korlátozta (bár titkosszolgálati jelentések készültek az indiai követségen tett látogatásairól; Ablonczy 2016: 224).

Zajti Ferenc 1961 júniusában hunyt el hetvenöt évesen. Hívei körében élvezett mítoszának fontos részét képezi (a hívei szerint) a halála napján eltűnt, ellopott hatalmas könyvtára és hagyatéka. Az őt támogató írók, riportok, filmek és rokonai is azt a verziót támogatják, hogy a közel ötmázsányi iratot, könyvet a kommunista titkosrendőrség tüntette el, „ideológiai okokból”. Ugyanakkor más vélemények szerint a hagyatéok eltüntetésében komoly szerepet játszhatott Zajti egy családtagja, akit a művész 1945 után Aréna úti műtermében ismert meg.

⁹ Zajti lelkesedése minden határon túllépett még 1955-ben is. Mihályfihoz írt levelében még olyan apró részletekre is kitért, hogy milyen ételeket kellene felszolgálni az általa megálmodott indiai magyar intézetben (sörkifli és rizseshús, továbbá must szódával), vö. Ablonczy 2016: 224.

Zajti gyermekei rendőrségi feljelentést is tettek, ám csak annyit tudtak megállapítani, hogy a hagyatékot a MÉH-be vitték, és ott megsemmisítették. Ezzel kapcsolatban azt azért le kell szögezni, hogy akárhogy is ítéljük meg Zajti munkásságát, a veszteség tényleg jelentős. Mert bármilyen következtetéseket is vonhatott le az általa olvasott szakirodalomból, bizonyosan gazdag, közel ötven éven át gyűjtött könyvtára, izgalmas levelezése és művészeti gyűjteménye lehetett. Mindezek felelőtlen elpusztítása, eltüntetése komoly kultúrtörténeti veszteség, és ez a hiány nem segíti személyiségének, céljainak közelebbi megismerését sem, egyben teret enged a vele kapcsolatos mítoszok terjedésének is.

4. Zajti tudományos művei és tudományos mérlege

Írásunk aligha mutathatja be és elemezheti Zajti valamenyny munkáját. Az elemzést nehezíti az is, hogy életműve több jelentős Kelet-kutatási területre terjed ki. Egyszerre szól hozzá indológiai, iranisztikai, hebraisztikai–judaisztikai témákhoz, és emellett a magyar őstörténet terén is aktív, egy sor tudományág ismeretét követelve meg a bírálótól. Így e sorok írója inkább arra törekedett, hogy megvizsgálja Zajti Ferenc néhány nagyobb, életműve szempontjából fajsúlyosnak tekinthető munkáját és a korabeli tudományos életnek az ezekre adott reflexióit. Mindezt azért, hogy megkíséreljünk látletet adni arról, milyen tudományos fundamentumon alapulnak művei.

Fontos utalnunk rá, hogy minden jelentősebb művét 1919 és 1944 között alkotta; ezek a következők: *Az ősmagyarok hitvilága* (Budapest 1918; 2006), *Zarathustra Zend-Avestája* (fordítás és kommentár, Budapest 1919), *Jézus gyermekkora* (Budapest 1921) Zajti F. rajzaival, *A hun–magyar őstörténelem* (Budapest 1928), *Kapcsolataink Indiával* (Budapest 1929), *Zsidó volt-e Krisztus?* (Budapest 1936); *Magyar évezredek* (Budapest 1939; 1943), *Memorandum* (Budapest 1943) *Árpád Fejedelem honfoglalása* (Budapest 1944). Zajti csaknem kizárólag könyveket, monográfiákat írt, szakcikkek, tudományos folyóiratokban szereplő

tanulmányok szinte teljesen hiányoznak életművéből. Mindezen túl bármelyik Zajti-művet is vesszük kezünkbe, első pillantásra is látszik, szerzőnk nem sokat bíbelődött a lábjegyzetek vagy végjegyzetek kidolgozásával. Bár legtöbb művében vannak jegyzetek, ezek meglehetősen rövidek és szűkszavúak. Zajti stílusa inkább lendületes és érzelmes, olykor csapongó, amit azonban ne rójunk fel hibájának, hiszen számos más szerzőnél is megесik az ilyesmi.

4.1. Zarathustra Zend-Avesztája

(fordítás és kommentár, Budapest 1919)

Zajti Ferenc korai és egyben talán egyik legismertebb művéről van szó. Az Aveszta vagy Aveszta-i Zand a zoroasztriánus vallás szent könyve, heterogén alkotás, több részből tevődik össze, melyek hosszú évszázadokon keresztül szóbeli hagyomány útján terjedtek. Lejegyzésükre a Kr. u. 6. századnál korábban bizonyára nem kerülhetett sor, a lejegyzés és kanonizálás a korabeli szászánida Perzsiában történt meg. Zajti műve, mely első látásra sem tűnik kritikai kiadásnak, nem tartalmaz semmilyen támpontot arra vonatkozóan, hogy e művét milyen forrásokra támaszkodva írta. A szöveg esetében nem világos, hogy eredeti avesztaiból készült-e a fordítás, vagy már meglevő modern fordítást használt volna (bár ez utóbbi erősen valószínű). Igaz ugyan, hogy a lefordított Aveszta-szemelvények előtt – tehát nem az egész Avesztát fordította le – van egy bevezetés, és a szöveg után áll egy kislexikon is, de sem itt, sem ott nem közli, honnan meríti fordítását. Ami a szöveget illeti, érdemes a kor kimagasló magyar tudását, a Zajtihoz hasonlóan református Gaál Lászlót (1891–1964) idézni, aki 1926-ban és 1932-ben is foglalkozott Zajti iranisztikai munkásságával. Gaál, aki karcagiként, tiszántúli reformátusként szinte földije és egyben kortársa volt az újfelhértői származású Zajtinak, a Horthy-kor egyetlen komolyan vehető iranistája volt, a híres göttingeni iranisztika professzor, Friedrich Carl Andreas tanítványa. Gaál jól olvasott számos iráni és indi-

ai nyelven, avesztai, szankszkrit nyelvismerete jól adatolt, ilyen tárgyú publikációi jól ismertek.¹⁰ 1926-ben a *Kőrösi Csoma Archivumban* és 1932-ben a *Magyar Szemlében* publikált *Műkedvelők a magyar őstörténeti kutatásban* című írásában is kifejtette véleményét Zajti munkásságáról. Idézzük fel most Gaál 1926-os kritikájának főbb elemeit Zajti *Zend Aveszta* fordításáról: „Előre bocsájtjuk, hogy Zajti Ferenc könyve tudományos szempontból teljesen hasznavehetetlen. Ha ennek ellenére, s kissé későn mégis foglalkozunk vele, annak oka az a körülmény, hogy tárgyánál fogva a legszélesebb körökben kelthet érdeklődést. [...] Zajti műve nem azt tartalmazza, amit címe megjelöl. Nem az Avesztát, hanem annak csak egy kis részét fordította le, igaz, hogy éppen a legértékesebb részt, a »Gáthákat«, Zoroaszter verses prédikációit. Hogy milyen nyelvből fordította, nem tudjuk, de talán nem jogosulatlan az a feltevés, hogy nem eredetiből, amint azt egy jegyzete is tanúsítani látszik: »Az Aveszta legrégebbi részét képező úgy nevezett »Gathas« avagy fohászok. (6.l.). A ritkított szó talán német, de semmi esetre sem avesztai pluralis. A bevezető »tanulmány« volna hivatva, hogy Zoroaszter személyiségéről és élete nagy művéről tájékoztatást nyújtson. Ha csak az európai nyelveken megjelent munkák segélyével a legfontosabb dolgokat röviden és világosan összefoglalja a szerző, hasznos munkát végez. E helyett kapunk egy csomó mythost s még hozzá olyan formában, mintha azt nem a tudós kutató, hanem Zoroaszternek egy modern rajongója, a párszizmusnak nem is papja, hanem exaltált prófétája mondaná el. [...] Ami magát a fordítást illeti, ez lendületes nyelven, költői formában tolmácsolja Zoroaszter rosszul hagyományozott s nehezen érthető strófáit. Csak az a baj, hogy e csillogó dikcióhoz semmi, a tartalomhoz pedig nagyon csekély köze van Zoroaszternek. Ez állításunk igazolására untig elég lesz összevetnünk egy-két találomra kiragadott versszakot Zajti átvételében az eredeti nyomán készült szó szerinti fordítással. Ez fogalmat ad az egész fordítás minőségéről.

¹⁰ Gaál László életéhez és orientalisztikai munkásságához lásd Sárközy 2015: 374–386.

Zajti fordítása	Szó szerinti fordítás
Jasna XXX. 1.	
Akik hallgatni akarnak rám, azokhoz intézem mostan a szómat: hogy minden jószándékival mikép igyekezzen az ember úgy cselekedni, hogy örömtől sugárzó élete az Istenről szóló lehessen, – s hogy micsoda szent nyugalom, csendes béke lesz az: ahol a sötét mélységek felett az Úr lelke ragyog majd...	És most azoknak, akik vágyakoznak utána, el fogom mondani mindazt, amit a tudónak meg kell jegyeznie: az Úr dicséreteit, a Jó Szándékhoz (intézendő) imádásokat és azt az örömet, melyet a nagyon bölcs Igazság segítségével, melyet az ő fénykörével láthatunk meg.
Elrejtve, titkon, bensőnk valójából egy hang szól mihozzánk. – A szentlélek tiszta szava ez, sugallva gondolatodat, a kimondandó szót és cselekedetet – úgy mintha az Istentől magától, mintha az ő szent színeinek előtte állanál... És a boldog öröm, mely ilyenkor eltölt, felül emel földön s minden mennyeken.	A Bölcs Úr az Áldástadó Lélekkel és a Jó Szándékkal együtt, az Igazságnak megfelelő Tettel és Beszéddel együtt, az Egzséggel és a Halhatatlansággal együtt, az Uralkodás és a Kegyesség (szellemével) együtt: (ők) ajándékozzanak meg bennünket.” (Gaál 1926–1932: 177–179).

Gaál László kritikája szerint tehát Zajti Ferenc nem csupán nem tudott eredeti avesztai nyelven, és nem ismerte a téma tudományos szakirodalmát sem, de még az esetlegesen a rendelkezésére álló modern műfordításokat is meglehetősen szabadon kezelte, és valójában az eredeti avesztai szövegre egyáltalán nem hasonlító önálló alkotást publikált *Zend-Aveszta* címen. Gaál 1932-ben közzétett, a korabeli amatőr östörténészeket bemutató írásában újabb erősen kritikus megjegyzéseket találunk Zajti Aveszta-értelmezésével (nevezzük jobbára így) kapcsolatban: „A magyar Östörténet kezdeteit s a magyarság rokonait szintén Indiában keresi a Turáni Társaság egyik tevékeny tagja és legtermékenyebb írója, Zajti Ferenc. Nem nyelvész és nem történész, hanem lelkes magyar, aki nemzetének szolgálatot vél teljesíteni azzal, ha keleti olvasmányainak homályos vonatkozásait kapcsolatba hozza a magyarokkal. Valahogy először az Aveszta keltette fel érdeklődését, a párszik ezen ősi szent irata, melynél szárazabb és homályosabb tárgya nincs a filológiának. Zarathustra *Zend-Avestájá* címe alatt lefordította (nem tudni, milyen nyelvből) a *Yasna* című liturgikus könyv legrégebbi és legnehezebben érthető részét,

a Zarathustrának tulajdonított verses prédikációkat. E fordítás hasznavehetetlenségét, sőt megtévesztő jellegét annak idején ki-mutattam” (Gaál 1931: 268–269).

Egyébként némiképp abszurd, hogy a széleskörűen művelt tudós indogermanista Gaál László e korban előbb Nagykőrösön, majd Karcagon gimnáziumban oktatott a perifériára szorulva, miközben a nyelvészetileg nem túl képzett Zajti Ferenc a budapesti Fővárosi Könyvtár keleti könyvgyűjteményének felügyelőjeként tevékenykedett. A sors furcsa fintora, hogy Gaál csak 1949-ben kapott egyetemi katedrát, amikor a kommunista hatóságok eltávolították az amúgy általa vezetett karcagi református gimnáziumból annak államosításakor. Őstörténeti csodabogarakról szóló írásában találóan jegyzi meg Gaál egy helyen: „Tévedés volna azt hinni, hogy a nyelvtudományban és a vele mindig szorosabb kapcsolatba kerülő őstörténeti kutatásban ma már nem lehet olyan nézetekkel előhozakodni, amilyeneket ez-előtt száz esztendővel boldogemlékezetű Horvát István hangoztatott” (Gaál 1931: 262).

Gaál fenti fontos filológiai megjegyzéseire még annyit érdemes hozzátenni, hogy Zajti Zend-Aveszta-értelmezéséhez fűzött kommentárjaiban egyszer sem utal az Aveszta és az óiráni vallástörténet, óiráni filológia és történelem fontosságára és kontextusára. Zajti szemében Zarathustra egyedül és kizárólagosan csak „turáni próféta”, vagyis szkíta, tehát szerinte a magyarsággal rokon nép gyermeke. Konceptiója azonban, amint az Gaál László kritikájából is világosan látszik, elhibázott és nem kellően megalapozott. Zajti vagy nem ismeri vagy nem akarja említeni a már 1919 körül is elérhető iranisztikai kézikönyveket (például a *Grundriss der iranischen Philologie*-t), de a *Pallas Nagy Lexikon*-ában 1893 és 1897 között Kégl Sándor, a kor jeles katolikus háttérű magyar iranistája által írt magyar nyelvű nívós óiráni és óind vallástörténeti szócikkek ismerete sem mutatható ki 1919-es művében.¹¹

¹¹ Kégl Sándor számos iráni témájú szócikket jegyzett a *Pallas Nagy Lexikon*-ában, ezek között az alábbiak is szerepelnek: Zend-Aveszta, par-

4.2. Zsidó volt-e Krisztus? (Budapest 1936)

Zajti Ferenc szellemi érdeklődésének egy másik fontos terepe Krisztus életének újraértelmezése volt. Itt egy olyan szellemi irányzathoz kapcsolódott, mely Krisztus nem-zsidó származását akarta bizonyítani. E téren két művel is előrukkolt, először 1921-ben Krisztus gyermekéveiről írt könyvet, melyet saját rajzaival illusztrált, majd pedig 1936-ban jelentette meg a *Zsidó volt-e Krisztus?* című munkáját.

Zajti, mint ismeretes, végzett református teológiai tanulmányokat, és ekként feltételezzük, hogy alapos biblikus műveltség birtokában lehetett. Mégis érdemes megnézni, hogyan vélekednek Jézus nem-zsidó származásáról írt műveiről a kortársak. Itt két fontos kritikus véleményt volt szerencsénk megismerni, az egyik Szimonidesz Lajos (1884–1965) evangélikus lelkészé és vallástörténészé, a másik ifj. Alföldy-Boruss Dezső református lelképásztoré. Bár Szimonidesz erősen és vállaltan baloldali beállítottságú gondolkodó volt, és 1919 után elbocsájtották evangélikus lelkészi szolgálatából a kommün alatt vállalt szerepe miatt,¹² úgy érezzük, hogy Zajti Ferencsel kapcsolatos megjegyzései nem ideológiai, hanem teológiai alapokon nyugszanak. A továbbiakban kivonatolva közöljük Szimonidesz Lajos Zajti-kritikáját 1937-ben megjelent *Jézus a Harmadik birodalomban* című könyvéből, ahol Szimonidesz külön fejezetet szentel Zajti nézeteinek. Szimonidesz első fontos kritikái megállapítása Zajtival kapcsolatban a komoly szakirodalmi hiányosságok észrevételezése: „Krisztus származásának a kérdéséről Zajti Ferenc magyar könyvet is írt, mégpedig a tartalomjegyzékkel együtt 411 oldalasat, tehát elég nagyot ahhoz, hogy benne az idevonatkozó kérdéseket mind alaposan megtárgyalhassa és eldönthesse. Aki azonban ezzel a várakozással nyúl Zajti terjedelmes könyve után,

szik, parszizmus, Zoroaszter, Iráni nyelv és irodalom, a teljes lista az alábbi, Kégl életét feldolgozó honlapon található <http://kegl.mtak.hu/hu/14.htm> (letöltve 2017. november 28.).

¹² 1948 után tábori püspökké nevezték ki.

igen nagyot csalódik. Mert nyilvánvaló ugyan, hogy Zajti a kérdést is, megoldásait is készen találta s ha úgy akarja, nem kell vele mást tennie, mint sorra vennie ezt az irodalmat, Zajti azonban ezt annyira nem cselekedte meg, hogy – ha jól látom – 411 oldalas könyvében se Chamberlain, se Delitzsch, se Jung, se a többieknek még a nevét sem említi, vagyis egyáltalán nem veszi tudomásul, hogy Hildebrandtól Jacksonig hányféleképpen variálta a tudomány, az irodalom és az agitáció ezt a kérdést, vagy ha tudomásul vette és tudott róla, akkor ezt a könyvében gondosan elhallgatta. Lehet azonban a kérdésnek más megoldása is. Még pedig nem más, mint – származási kérdésekről lévén szó – a genealógiában szokásos ízről-ízre való menés, vagyis a származási tábla szakszerű összeállítása. Jézus Krisztus származásáról akad ugyan az evangéliumokban két családfa is, tehát ezek adatai helyességének az ellenőrzése és megvilágítása elsőrendű feladata lett volna ennek a munkának, azonban ebből sem találunk benne semmit, noha a kérdés feszegetése teológiai szempontból nem is egészen érdektelen, mert a családfákkal kapcsolatban többször nyílik alkalom mindenféle teológiai és történeti lehetőségek eldöntésére. Zajti azonban ezeket a kérdéseket is kikerüli” (Szimonidesz 1937: 45–46).

Szimonidesz másodsorban Zajti antijudaizmusát és szittyá-szkíta Jézus-tézisét kritizálja erősen, ahol nem kis mértékben fajelméleti és ezoterikus érvelést is felfedez érvrendszerében: „Következik a másik kérdéscsoport. Zajti úgy állítja be a dolgot, hogy Krisztus a szittyá faj vagy nemzet képviselője a szemitizmussal szemben. Ezen a ponton sem egészen világos a helyzet. Az elő-ázsiai népek közt vannak mindenféle népek, olyan szittyák azonban nincsenek, akik a zsidókkal közvetlen kapcsolatban állának. Az Eufrátesz és Tigrisz köze régi népei főle néhány ezer év alatt több későbbi kultúrréteg rakódott s ezzel bizonyos keveredés is járt, de az mégis csak bizonyos, hogy a babilóniaiak nagy része kétségtelenül sémita eredetű és műveltségű volt. A zsidók közvetlen szomszédai a szírek, szintén szemiták, az egyiptomiak ugyancsak fajrokonai a zsidóknak, a hettiták ellenben távolabbi szomszédok és hódítók, a szittyák pedig a világ

végén lakó hiperboreusok, akiknek a zsidó földön való szereplésük és évszázadokon keresztül fajtisztán való megmaradásuk egyáltalán nem tartozik azok közé a történeti valószínűségek közé, amelyekkel számolni lehetne. [...] Jézus Krisztus származásáról van aránylag benne [ti. Zajti könyvében – S. M.] a legkevesebb, azontúl pedig Jézus Krisztusról magáról is igen kevés. Néhány apokrif adat, több zsidó hivatkozás, mindenféle evangéliumi idézet, amelyeknek a történeti viszonyáról szó sincs s amelyeknek az egymáshoz való kapcsolatukat is mindenütt tisztázatlanul hagyja, ami mind arról tanúskodik, hogy Zajtinak vagy nincs semmi teológiai tudása, vagy egyszerűen túlteszi magát a teológiai tudás ily kérdésekben kötelező használatán. Aránylag sok figyelmet szentel Krisztus indiai kapcsolatainak, amit annnyival inkább tehet, mert indiai útja révén azok közé a szerencsések közé tartozik, akik ebben a vonatkozásban közvetlen helyszíni ismereteket is szerezhettek. Csakugyan emleget is egy indiai evangéliumot, amely arról szól, hogy Jézus Indiában járt. Ha már emlegeti, tudnia kellene, hogy ilyen evangéliumot a keresztény teológia nem ismer. Rendkívül nagy hálára kötelezte volna tehát a teológiát, ha ezt az evangéliumot megszerezte, ismertette vagy közölte volna. Nem tette egyiket sem. Ez pedig nagy hiba, mert azt mutatja, hogy Zajtinak nincs érzéke az iránt, melyik anyag a jelentős és értékes és a tudományt előbbrevívő” (Szimonidesz 1937: 47, 48).

Szimonidesz Zajti-kritikájának van még egy kifejezetten politikai vetületű vonulata is, melyben világosan rámutat Zajti szakmai hiányosságain kívül elfogultságára és ezoterikus felfogására is. „Ezekén kívül Zajti könyve lapjait tucatszámra olyan idézetek és fejtegetések töltik meg, amelyeknek Jézus Krisztus származása szempontjából nincs semmi jelentőségük s könyve alcíme, »a semitizmus és skythizmus nagy harca« szempontjából is csak akkor volna valami szerepük és hasznuk, hogyha Jézus Krisztus csakugyan szittya származású lett volna s hogyha benne csakugyan a szittya gondolkodás helyezkedett volna szembe a »semitizmus«-sal. Mivel azonban könyvében olyan bizonyítéknak még csak árnyéka sincs, amelynek az alapján Jézus Krisztus szity-

tyasága valószínű lehetne, mivel továbbá a »semitizmus« is igen sokrétű fogalom, amit közelebbről meg kellene határozni, ha lehetne, ennek a harcnak a körvonalai is igen zavarosak maradnak, mert az ember nem tudja, hogy ki ki ellen, mi mi ellen harcol s nagy a gyanúm, hogy ezek a semmikép meg nem fogható ellenfelek is csak Zajti könyvében kerülnek össze, mégha léteztek és abban a formában léteztek is, amint Zajti írja, mert a szittyák galileai telepe nagyon problematikus. Ezért Zajti könyvének ez az oroszlánrész tulajdonképp a tárgyhoz se tartozik, hanem csak holt ballaszt benne, így aztán a könyvből magára a kérdésre tartozó anyag édes-kevés marad s ami marad, annak sincs semmiféle bizonyító ereje» (Szimonidesz 1937: 51).

Zajti szakmai felszínessége és ezoterikus, a Bibliától merőben idegen felfogása áll ifj. Alföldy-Boruss Dezső nemrégiben publikált kritikája előterében is. „Gyakran a források is megbízhatatlanok. Mindenféle ellenőrizhetetlen gnosztikus és apokrif iratra, kopt szövegekre hivatkoznak. Máskor Origenész igen vitatható vélekedésével érvelnek. Komoly vizsgálat alá kellene venni ezeket a forrásokat. Példának okáért a II. századbeli apokrif iratokra való hivatkozás kérdéses Zajti *Zsidó volt-e Jézus?* c. könyvében. Eszerint András megkapja az Úr parancsát, hogy menjen Bythiniaába, »ahol övéinek *skythái*« várják. Tanítványával együtt a phrygiai Laodiceán keresztül a mysiai Odyssopolisba utazik, áthalad az Olymposon, s a bythiniai Niceába érkezik. Prédikálva és gyógyítva két évet tölt Niceában, szétrombolja az ottani bálványtemplomot, »a zsinagógát templomnak rendezi be, s Isten anyjának szenteli azt...« Ez a forrás hamis, mert valótlanyságot állít. András még nem követte a Mária-kultuszt, nem állíthattott templomot az istenanyának. Az istenanya kifejezés csak az efézusi zsinaton jelent meg 431-ben, amikor a különben tévtanító Nestórus így tiltakozott a *theotokosz* (Mária istenszüllő) dogmája ellen: »Ne tegyétek Máriát istenanyává.« Tehát, a nevezett irat – ha intellektuálisan becsületesek kívánunk maradni – érvként nem használható. Akik az ún. judeo-elemektől azért akarják megszabadítani a keresztyénséget, mert csak így tudják megélni magyar identitásukat, higgyék el: magasabb, több, ne-

mesebb vallást találnak meg Krisztus vallásában. Nem emberi vallásos produktumot, nem asztrál-függőséget, nem szellemektől való kapcsolatot, nem a női istenséget, hanem Istentől adott tiszta, igazi vallást, a sok bizonytalan, homályos, misztikus, gyakran hamisított ókori gnosztikus irat helyett pedig az ókor legbiztosabban hagyományozott dokumentumában, az Ó- és Újszövetségben kijelentett Jézus Krisztust. Azt persze nehéz eldönteni, kit milyen indulat vezet, amikor az igazságtól a mesékhez fordul. (2 Tim 4,4) De, hogy nagy fantázia kell ehhez, az bizonyos” (Alföldy-Boruss 2002: 6).

Szimonidészre visszatérve, súlyos kritikával illeti Zajti tudományos érvelését, módszertanát is, pontosabban annak szinte teljes hiányát. „Egyik is, másik is lehetséges. Azonban ebben a kérdésben nem az a mozzanat a döntő, hogy volt-e az ókorban járt út Indiába, vagy hogy maradt-e még azokból a bizonyos aranyakból, hanem az, hogy van-e valami adat és valami bizonyíték arra, hogy Jézus csakugyan járt Indiában, mert az »úgy tartom«, »azt vallo«, »úgy érzem« és »úgy látom« se nem adat, se nem bizonyosság, se nem érv, legkevesbé pedig olyan bizonyosság, amire »egy nemzeti faji alapon álló benső, mély vallásos meggyőződésből fakadó hit-elvet« lehetne alapozni, vagy »éltetni egy nagy lobogó tűzű egyházat, melynek belső tüze vallásos átélésből fakadó meggyőződés legyen, mentesülten a saját lelkére és arculatára egységesítő zsidó psyche káros terheitől«, mert egy ilyen egyház alapjaiban az ilyen bizonyítatlan történeti feltevések nincsenek helyükön s mindenképpen nagy bajokat okozhatnak” (Szimonidesz 1937: 49).

Összefoglalva, Zajti szellemi vezérfonala ugyanaz a *Zsidó volt-e Krisztus?*-ban, mint az *Aveszta* fordításában is, vagy mint a korábban is elemzett társadalmi-kulturális tevékenységében. Amint Zarathustra esetében is annak szkítasága és ezen keresztül magyar származása a lényeg, ugyanígy Jézus is szkíta eredetű és nem zsidó. Zajti ebben elsősorban a korabeli germán Jézus-tézist másolja, mely igyekezett Jézust germanizálni. E modellt nagyjából átveszi azzal a különbséggel, hogy Jézus nála már nem germán, hanem szkíta (vagyis magyar) származású. Mint azon-

ban láttuk, tézisé több szempontból is nehezen védhető szakmai érvekkel támasztotta alá, és vizsgálódása tárgyát ideológiai meggyőződésének és saját személyes világnézetének rendelte alá. El kell ismerni ugyanakkor, hogy nagyon sokat olvasott e könyve megírásához, forráskezelése ugyanakkor önkényes.

4c. Magyar évezredek (Budapest 1939)

Zajti Ferenc harmadik itt említendő műve az 1939-ben és 1943-ban is megjelent *Magyar Évezredek*. Terjedelmes, csaknem négyszázötven oldalas fő művéről van szó, melyben szinte addigi összes tézisé megismétli és összefoglalja, számos forrás felhasználásával (azonban itt is hangsúlyoznunk kell, hogy egyetlen keleti nyelven sem olvasott). Mindezeket túl korábbi turanisták, például Tóth Jenő festőművész magyar–indiai rokonsági tézisére is erősen épít ebben a könyvében. Ezzel együtt ez az a Zajti-mű, amelybe talán a legtöbb energiát fektette. Kezdve a „tizenkét-ezer éves” szkítaságtól az egész világon elterjedt pánszkítaságon keresztül jutunk el Buddha, Zarathustra, Jézus és Krisna szkítaságáig. Egy helyen egy térképet is közöl, amelyen különböző nyilakkal jelzi, hogy a szkíták Amerikában is jártak.

Mindezek mellett Zajti mélyen hisz abban is, hogy az indiai hunok, akiknek vélt utódait személyesen tanulmányozta 1928–1929-ben, egyenesen a Kárpát-medencéből vándoroltak a Dekkán-félszigetre. Emellett terjedelmes fejezeteket szentel Attilának és hadjáratainak, a Gömörvidékre Indiából visszavándorolt szkíták családnevei elemzésének, az udaipuri fejedelmek hun származástudatának, kiegészítve saját személyes néprajzi gyűjtéseivel, indiai „regösök” között tett állítólagos látogatásainak történeteivel és nyelvi adataival; hosszú listát készít a szkíták antik forrásokból származó jellemvonásairól, azok dicsőítéséről. Könyvéhez régészeti, művészeti illusztrációk sokaságát használja fel, többek között saját indiai gyűjtéseit is.

Zajti hozzászól a magyar nyelv fejlődéséhez is, ismét kevés szerencsésen. Szerinte a Halotti beszéd eredeti szövegét valaki

rosszul írta le; ha az Ómagyar Mária-siralom teljesen érthető, akkor a Halotti beszédnek is azonosnak kell lennie a mai magyar nyelvvel. A további szórakoztató részletek közé tartozik még, hogy a mai magyar nyelvet összehasonlíttja az Indiában található „turáni nyelvjárásokkal”, és hasonlóknak találja őket. E műve egyfajta pánturanista kiáltványként és saját személyes világnézete summázataként is felfogható. Indiai–magyar, pontosabban gudzsár–hún–magyar teóriájával kapcsolatban érdemes ismét felidézni Gaál Lászlót, aki korábban már említett 1931-es írásában terjedelmesen foglalkozik Zajti idevonatkozó nézeteivel is. Bár ez az írás még a *Magyar Évezredek* előtt jelent meg, tartalmilag nagyon is szorosan kapcsolódik az utóbbiban írtakhoz.¹³ A *Ma-*

¹³ „Az indiai rokoni kapcsolatok e lelkes apostola ugyanis időt, pénzt és fáradságot nem kímélve pár évvel ezelőtt Indiába utazott, hogy a feltetelezett rokonságot az autopszia meggyőző erejével bizonyítsa be. Egy ilyen határozott célkitűzésű útnak mindig eredményesnek kell lennie, mert különben attól kellene félni, hogy egy élet valónak hitt álmai szertefoszlása megzavarja az álmodozó lelki egyensúlyát. Így aztán ez az út is eredményes volt. Hazajövet Zajti az eredményekről indiai gyűjteményének kiállítása, Budapesten és a vidéken tartott számos felolvasás, továbbá két értekezés (India történetének ethnographiai problémái, Kapcsolataink Indiával, Budapest 1929) útján számolt be. A szerény terjedelmű füzetek számos képet is tartalmaznak, a szerző eredeti fölvételeit. Ez utóbbiak közül tanulságos az utolsó, melynek címirata »Zajti Ferenc, a magyar őstörténeti kapcsolatok nagynevű kutatója«. Mindez természetesen újságokban és a közönség körében nagy port vert fel. Nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a szerző kimutatta, hogy a párszik nem perzsák, hanem húnok; hogy világosságot derített, jórészt önálló kutatások alapján, Indialakóinak etnográfiai összetételére; kimutatta, hogy India őslakói a szittyák; megállapította a mervári mer népnek a magyarral sokban egyező fajiságát; megállapította, hogy a bhíl törzsek között szereplő magra nép hún ivadéknak tartja magát s ősi szókészlete magyar; azt állítja, hogy egy öreg magrai regős neki »ősi magyar nyelven« regét énekelt az udaipuri királyi házról s ő ezzel az egyénnel órákon át apró mondatcscákban magyar beszélgetést folytatott; állítja, hogy a gujár szó megegyezik a magyar gulyás-sal s így a gudzsáriatiak is hún-magyarok. Milyen szép is volna mindez, ha valóság volna! De a szép meséből legfeljebb egy szemernyi az igaz. A kétségbe nem vonható tények a következők. A párszik azok a perzsák, akik a Kr. u.-i VII. században az

gyar Évezredek értékei közé kell sorolni a felhalmozott gazdag képanyagot, mert Zajti valóban hatalmas szakirodalmat mozgott meg e könyve megírásához. Mindazonáltal forráskezelése és a levont konzekvenciák terén nem mutat változást korábbi műveihez képest. Úgy tűnik, fiatal éveitől fogva szentül hitt a szkíta alapú magyar–hun–indiai rokonságban, és mindent e gondolat bizonyításának rendelt alá. Lelkesedése töretlen maradt idősebb éveiben is, és jelentős szakirodalmat halmozott fel személyes ideájának altámasztása érdekében. Mindazonáltal semmilyen kritikai érzék nem szorult szerzőnkbe, a kritikátlan állítások és

arab hódítással együtt haladó iszlám elől menekültek Indiába s mentették magukkal Zoroaszter vallását, melyet az új, harcias vallás kipusztítással fenygetett. A párszi szó azt jelenti, hogy 'perzsa', a modern fárszi szónak az archaikus jellegű indiai perzsában használt alakja. Ezeket a párszikat vallásuk társadalmilag élesen elválasztotta úgy a mohamedán, mint a brahma vallású hinduktól s ha esetleg gudsarāti vagy maráthi hindukkal történt is vegyülés, az aligha nagymérvű s pontos anthropológiai vizsgálattal is nehezen volna kimutatható. Az az állítás, hogy húnok volnának, teljességből légből kapott. A gudsarāti nyelvet, mely az indiai Gudsarát tartományban mintegy 10 millió ember nyelve s egy árja-ind idióma, eltanulták s az új indiai zoroasztriánus theologiai irodalom nyelvévé tették. A gudsarātiak hún-magyar mivolta is nehezen volna kimutatható. Ez a probléma mélyen beletartozik az indiai etnográfia nagyon bonyolult és immár soha fel nem fejthető szövevényébe. A nyelv annyira árja-ind, mint amennyire román a francia vagy a spanyol, de amelyből ezerszer nehezebb volna kimutatni a hűnt, mint a franciából a frankot, vagy a spanyolból a nyugati gótot. Annyi bizonyos, hogy a faj keverék. Valószínű, hogy a tartomány eredeti nyelve nem ez volt, de akkor sem gondolhatunk hún-török nyelvre, mert ez irányban semmi támpontunk nincs, hanem vagy mundára, vagy még inkább dravidára, mely utóbbi még a mithoszt megelőző ősidőkben szorította ki az előbbi. A gudsarāti nyelv emlékei a XII. századig nyúlnak vissza (ó-gudsarāti), a modern gudsarāti irodalom a XIV. században indul meg. A gudsar nem azonosítható a magyar gulyás-sal, mert legrégibb ismert alakja a szanszkritban gudsara, melyből a prákrit gudsdarsa-n keresztül a modern gudsar szó származott, amelyet ma gudzar-nak vagy guzar-nak ejtenek. Etimológiája, mint a legtöbb népnév, homályos; hogy a magyar gulyással megegyező jelentést Zajti honnan veszi, nem tudom" (Gaál 1931: 269–270).

merész gondolattársítások következtében a tudományos irodalom ellenpontja Zajti e munkája, mely a tiszteletre méltó mennyiségű szakirodalom ellenére a 20. századi magyar délibábos őstörténeti nézetek enciklopédiájának, ősforrásának tekinthető. E művét is, akár a korábbiakét, a nagyfokú vizionárius felfogás uralja, egy nagy igazság, a pánturáni szkíta–hun–magyar egység nyomait keresi és találja meg Ázsia és Európa számos régi civilizációjában. Kinyilatkoztatásaiban egyenesen oda jut, hogy India legrégebbi, pre-indoárja kultúráit is turáni eredetűeknek minősíti, és hasonló céllal jár el a négy-ötezer éves Kárpát-medencei urnasírok turáni eredetének bizonygatásakor is.

Fontos aláhúzni, hogy Zajti a *Magyar Évezredek*-ben egyáltalán nem finnugor-ellenes. Ahogy barátja, Varga Zsigmond sem volt az. Ellenkezőleg, Zajti és Varga is igyekezett integrálni a finnugor népeket saját tézisébe, vagyis a turáni népek széles csoportjának egyikeként tartotta számon a finnugor népeket, igaz, csak nyelvrokonságukat hangsúlyozva.¹⁴

Hasonlóan korábban bemutatott műveihez, e könyvében is alig van helye kételynek és kritikának. Így végül feltevődik a kérdés, vajon klasszikus értelemben tudományos munkáknak tartathatók-e és szükséges-e tudományos mércével mérni őket? Hiszen ha a tudományos kritikai szellem helyett inkább víziókat, látomásokat és lelkesítő pánturáni szólamokat olvasunk, nem lenne-e helyesebb valamilyen turanista irodalmi vagy művészetfilozófiai irányzat műveinek számon tartani könyveit? A festőként is ismert Zajti nem inkább turáni víziókat fest itt – tollal? Ha így tekintünk rá, alighanem jobban megértjük. Megjegyzendő, hogy e műve nem kapott különösebb visszhangot a korabeli magyar szellemi életben, s egyetlen igen rövid 1941-es ismertetésen kívül nem sikerült más korabeli recenzió nyomára jutni.

¹⁴Varga Zsigmond és a sumerológia kapcsolatáról lásd Komoróczy 1976: 25.

5. Összefoglalás – Zajti Ferenc jelentősége, utóélete

Zajti Ferenc turanista sikerének titka alapvetően három fő tényezőben ragadható meg. Egyfelől rendkívüli személyes szuggesztivitása, a kortársak által is feljegyzett hiperaktivitása, turanista eszméiben való töretlen hite vitte őt előre élete folyamán Újfehértótól Budapesten keresztül Gudzsarátig, a Monarchiától a Horthy-rendszeren keresztül a kádárista Magyarországig. Másfelől számottevőnek tekinthető sikeres társadalmi, politikai és művészi beágyazottsága is, mely főleg 1920 és 1945 között bizonyult fontos tényezőnek, amikor sikeresen és hatásosan szólította meg a jobboldali magyar szellemi és politikai elit csoportjait, és eszméit hathatósan tudta terjeszteni művészi és részben más értelmiségi körökben is.

Zajti sikerének azonban talán a legfontosabb tényezője Trianon volt. A régi Magyarország szétverése, a megrendítő társadalmi és nemzeti trauma erősen kihatott és hat a magyar nemzettudatra is. A történelmi Magyarország megszűnése után egy traumatizált turanizmus születik meg, mely a „Nyugat által elárult” magyarokat a Nyugattól elfordulásra és a Keletben való vigaszkeresésre serkenti. Az 1918 előtti egységes turanista mozgalom több ágra szakad, s ez az új turanizmus a turáni népek szövetségében bízva reméli az elvesztett területi és politikai nagyság visszaszerzését. A Turáni Társaság már nélkülözte a magyar orientalistákat, s kiváltak belőle a radikális, olykor pedig megmosolyogtató csoportosulások is, akik a Trianon után felvirágzó, sem a tudományhoz, sem a régi magyar eredetlegendákhoz egyáltalán nem kötődő sumer, párthus, indiai, japán rokonsági nézeteket támogatták (Ablonczy 2016: 208–242).

Zajti írásai tollal készült óriási festmények, művészi, semmint tudományos alkotások, ahol gigantikus turanista víziók sejlenek fel egy sosemvolt szittyá aranykorról, mely Indiától Magyarorszáig ívelt. Lelkes, hazaszerető ember volt, aki sajátos eszméivel szeretett volna gyógyírként szolgálni a trianoni sokkból nehezen ocsúdó magyarságnak.

Zajti Ferenc egyértelműen a radikális turanista csoportokhoz állt közel, bár megjegyzendő, hogy életműve kettős rétegű. Tu-

ranista nézetrendszere, melyben a magyar–hun–szkíta rokonságot propagálta, általában erősebb hatást fejtett ki, de szűkebb értelemben mégis csak „magányos bölény”-ként szerepel, mert a korban még a turanisták közül is viszonylag kevesen szegődtek a magyar–hun–gudzsaráti és úgy általában a magyar–indiai rokonság hívévé. Ha általánosságban termékeny talajra hullottak is Zajti turanista, szkíta–hun–magyar eszméi, és hatása és tevékenysége valóban nagy sajtónyilvánosságot kapott, de az egzotikus és kulturálisan hazánktól megannyi vonásában különböző India mint a magyarság bölcsője azért nem ejtett rabul sokakat rajongói szűk körén kívül.

Zárszóként fontos leszögeznünk: Zajti Ferenc valódi jelentőségét akkor ítéldhetjük meg, ha a jelenkori turanisták tevékenységét tekintjük. Mindennek kiindulópontja az volt, hogy 1948 után a magyar turanista egyesületeket egységesen betiltották a kommunista hatóságok mint a Horthy-korszakhoz lazábban vagy szorosabban kapcsolódó szervezeteket. A magyar turanisták így illegálisba kényszerültek, de persze azért nem tűntek el teljesen, s maga Zajti is igyekezett tovább terjeszteni eszméit a megváltozott körülmények között 1945–48 után. Míg az 1945 előtti időszakból egyedül a Horthy-kor által is erősen pártolt finnugrisztika, valamint az akadémiai orientalizmus művelése maradt legális, addig a turanizmusba tartozó más irányzatok nem kapták meg a hivatalos támogatást. Mindez pedig az elnyomott igazság, a tiltott gyümölcs mítoszát termelte ki a hanyatló Kádár-korszakban, amikor is a turanizmus vadhajításai egyre népszerűbb szellemi csemegékké váltak. A jelenlegi Zajti-reneszánsz okait is valójában e tényben, a korábban illegális turanizmus iránti érdeklődésben látjuk.

Mert bizony Zajti Ferenc eszméi manapság reneszánszukat élik. Egyes munkái megjelentek reprintben, más művei pedig az interneten érhetők el, másfelől bizonyos tanításai nagy sikerrel jelentkeznek későbbi turanista szerzők műveiben. Badiny Jós Ferenc Jézussal kapcsolatos írásai például sok hasonló elemet hordoznak, amennyiben Jézust pártus származásának nevezi (Zajti inkább az indiai Jézus mítoszát propagálta). A turáni népek Zajti

által is erősen támogatott indoeurópaiak és sémik feletti szupremáciájának, felsőbbrendűségének mítosza is erősen jelen van a kortárs honi turanisták írásaiban. A turanizmus mai szerzői ugyanúgy lekicsinylően nyilatkoznak a turáni steppétől délre letelepedett népek (sémik, irániak, indoárják) kultúrájáról, amint-hogy azt Zajti is tette írásaiban és szóbeli megnyilatkozásaiban. Zajti indiai munkásságának is akadnak követői, akik máig lelkesen nyomoznak a hunok leszármazottai után a mai Indiában. Ezért is szükséges tehát, hogy – munkásságát megfelelő kontextusba helyezve – tisztán lássuk mozgatórugóit, ismerjük felkészültségét, írásainak szellemi hátterét. Írásunkkal ebben igyekezünk segíteni.

Hivatkozások

- Ablonczy Balázs 2016. *Keletre magyar! – A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Alföldy-Boruss Dezső ifj. 2002. *Magyar, pártus vagy zsidó? Jézus Krisztus származása*. Pécel: Ébredés Alapítvány.
- Aradi Éva 2012. Zajti Ferenc hagyatéka. *Magyarok Világszövetsége kiadványa*. (<http://www.egipatrona.hu/mvsz/index.php/2012-07-30-20-33-02/2012-07-30-20-39-52/2014-04-10-10-54-49/mtf-14?id=963> (letöltve 2017. november 27.))
- Baktay Ervin 2017. *Keleti levelek 2*. Szerk. Frazer-Imregh Monika – Kelényi Béla – Válóczy Róbert. Budapest: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum.
- Bangha Imre 2008. Rabindranath Tagore and Hungarian Politic. *Parabaas* 1–20. <https://www.parabaas.com/rabindranath/articles/pBangha.pdf> (letöltve 2017. november 18.)
- Bangha Imre 2011. *Jöttem a Gangesz partjairól – Bengáli kultúra és magyar irodalom*. Budapest: L'Harmattan.
- Dávid Ferenc – Oláh Péter 2012. Törökország és a kaukázusi régió szerepe a '40-es évek magyar külpolitikájában. *Szakmai Szemle* 2012/3–4: 183–192.

- Gaál László 1926–1932. *Zajti Ferenc: Zarathustra Zend-Avesztája*. Kőrösi Csoma Archívum 2. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság.
- Gaál László 1931. Műkedvelők a magyar őstörténet kutatásban. *Magyar Szemle* 12/5–8: 262–272.
- Komoróczy Géza 1976. A sumer-magyar nyelvrokonítás története. (Adalékok egy jelenség természetrajzához). *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 3–38.
- Komoróczy Géza 2010. Az ókori Elő-Ázsia a pesti egyetemen: nemzeti célok vagy tudományos kutatás. 2000. 2010/12. Online kiadás. <http://ketezer.hu/2010/12/komoroczy-geza-az-okori-elo-azsia-a-pesti-egyetemen-nemzeti-celok-vagy-tudomanyos-kutatas/>. (letöltve: 2017. november 24.)
- Pápai Szabó György 2012. Zajti Ferenc élete és munkássága. *Magyarok Világszövetsége kiadványa*. <http://www.egipatrona.hu/mvsz/index.php/2012-07-30-20-33-02/84-magyarsagtudomanyi-fuezte-tek/962-zajti-ferenc-elete-es-munkassaga> (letöltve 2017. november 25.)
- Rigó Krisztina é. n. *Zajti Ferenc őshazakutató és India*. Titkos Tudás Tárháza. <http://tttweb.hu/index.php?rovat=iras&id=104>
- Sárközy Miklós 2015. Gaál László, az iranista. In Örsi Julianna (szerk.): *A Jászkunság tudósai 2*. Szolnok: Jász-Nagykun Szolnok Megyei Tudományos Egyesület.
- Schmidt József 1926. Magyarok és fehér és fekete hunok és párszok vagy amit akartok. *Magyar Nyelvőr* 55: 3–6.
- Szimonidesz Lajos 1937. *Jézus Krisztus a Harmadik Birodalomban*. Budapest: Rekord.
- Zajti Ferenc 1925. Hírek. *Turán* 8: 55.
- Zajti Ferenc 1939. *Magyar Évezredek. (Skythia–hun–magyar faji azonosság)*. Budapest.

Feltalált hagyomány – használható múlt

A nyelvtörténet és eredetmítosz polemikus reprezentációi¹

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben a közbeszédben gyakori diszkurzív elemként jelennek meg az ősi magyar eredetre, valamint a nyelvi rokonság kérdéskörére vonatkozó, jellemzően az akadémiai tudományossággal szemben álló állítások. Ezekben a gondolatkörökben nemcsak ismétlődő elemeket fedezhetünk fel, hanem azt is láthatjuk, hogy az egyes elbeszélések tematikusan is összekapcsolódnak, azaz a magyar nép ősi története, nyelve és eredeti vallása egymással konvergáló narratív elemekként öltenek testet. Alkalmanként a nyelvi eredet ősi bölcsességekkel kerül összefüggésbe, máshol a magyarság történelme mitikussá, világtörténelmi jelentőségűvé duzzad. Olyan etimológizálások szemtanúi lehetünk, amelyekben a magyar nyelv szinte szakrálissá válik, míg a távoli idő homályába vesző eredetmítoszaink új jelentéseket és vallási tartalmakat kapnak.

E vallási, történeti, nyelvi formációk a felszínen ugyan meg lehetőségen heterogén polemizáló reprezentációként vannak jelen, ugyanakkor közös vonásuk, hogy alternatív módon tekintenek a magyarság múltjára, történelmének egyes szegmenseire, újraértelmezik legfontosabb történelmi szereplőinek tetteit, mítoszait, hagyományait és a legjelentősebb nemzeti szimbólumok

¹A publikációt az Európai Unió és a Magyar Állam támogatta, az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 sz. projekt keretében.

jelentéstartalmát. További jellegzetessége ennek a nemzeti, nyelvi és vallási összekapcsolódáshoz kötődő alternatív szemléletnek, hogy a háttérben álló érvelés szerint az akadémiai tudományban valamilyen külső, idegen érdekek által presszionált tudás közvetítődik, ezeknek célja pedig, hogy a magyarságot, illetve annak identitását elgyökértelenítse.²

Jóllehet a jelenség értelmezéséhez diszciplináris pluralitás és elméletek sokfélesége kapcsolódhat, a jelenlegi tanulmány egy szűkített, négydimenziós elméleti erőterben igyekszik kontextualizálni ezeknek a diskurzusmintázatoknak az okait. Egyrésztől fölhasználásra kerül a narratív pszichológia identitáskonceptiója (ezen belül a kollektív emlékezet assmanni teóriája), a hobsbawmi konstruált hagyomány fogalma, az eltérő nacionalizmuselméletek, illetve azok kritikai megfontolásai, végül pedig a poszt-szocialista nemzeti identitásnak azok a főbb pontjai, amelyek fogódzókat tudnak nyújtani a fent említett jelenségegyüttes interpretációs lehetőségeihez.

A gondolatmenet logikája szerint a polemikus nyelv- és történelemszemlélet ilyen jellegű kialakulásának oka a nemzeti önmeghatározás jellegzetes kelet-közép-európai narratívumaiban, illetve sajátos társadalomlélektani érzelmekészletében keresendők, a célja pedig egy olyan konzisztens identitásigény kifejeződése, amelyben megszüntethetővé válik a töredezettség, valamint feldolgozhatóvá válnak a történelmi veszteség-élmények.

2. Alternatív nyelv- és őstörténeti toposzok

Amennyiben az alternatív nyelv- és őstörténeti elképzeléseknek a gyökereit kívánjuk feltárni, úgy az első lényegi csomópontot a 18. és 19. századi nyelvrokonítási kísérletekben, valamint az ezzel összefüggő néprajzi kutatások megkezdésében kell keresnünk. Az ebben az időszakban kidolgozott elméletek egyik fő motivációja

² Korábbi munkáimban bemutattam ezt a jelenséget részletesen. Vö. Szilágyi–Szilárdi 2006, Povedák–Szilárdi 2014, valamint Szilárdi 2017.

a herderi nemzethalál víziója által kiváltott lázas igyekezet volt, amely a nemzeti tradíció és mitológia vizsgálati eredményeit hozta magával meglehetősen kiforratlan módszertani háttérrel. Ahogyan Diószegi Vilmos jellemzi: „a múlt századok magyarságát – tudósát és műkedvelő tudóskodóját egyaránt – az etimologizáló kedv tette híressé, sőt hírhedtté” (Diószegi 1978: 9).

A felvilágosodás korszakában megalapított Magyar Tudós Társaság egyik fő célkitűzése a magyar nép hitvilágának, nyelvének föltérképezése lett, a különböző pályázatok hatására pedig számtalan olyan munka látott napvilágot, amelyekben a magyarok eredetére vonatkozó teóriákat olyan romantikus elképzelések alkották, mint például a magyar–héber, magyar–perzsa, magyar–egyiptomi rokonság. Ennek oka vélhetően az volt, hogy a nagy-hírű, ókori keleti népek rokonsága sokkal előkelőbbben hatott, mint a „halzsíros” finnugor atyafiság gondolata (Békés 1991), illetve annak a gondolatnak a nyomatékosítása, amely szerint a magyar nép több ezer éves dicső civilizációk leszármazottja, sokkal erőteljesebb és biztosabb nemzeti identitást alkotott meg a Habsburg Birodalmon belül élő magyarságnak.

A korban élénk tudományos vita alakult ki az uráli és az egyéb (altáji, sumér stb.) rokonítás lehetőségeiről. Röviden áttekintve a nyelvrokonítási kísérleteket, elmondható, hogy a 16. és 17. században a humanista közvélemény a magyar nyelvet leginkább a héberrel rokonította, majd ez a teória a 17. század második felétől kiszélesedett, és megjelent az általában „napkeleti nyelvek”-nek elnevezett kapcsolatok feltérképezése. Idetartoznak a török, mongol, iráni, etruszk, egyiptomi, hettita, baszk, görög, szanszkrit, tibeti, japán nyelvekkel való összefüggést valló különböző nézetek (Bárczi–Benkő–Berrár 1978).

A tulajdonképpeni összehasonlító és történeti nyelvtudomány, valamint az ehhez kapcsolódó finnugor nyelvi rokonságot igazoló nagy horderejű tanulmányok és tézisek ellenére továbbra is megmaradtak a különböző délibábos elméletek,³ és a nyelv-

³ Ennek legekleatásabb példáját talán Horváth István munkásságában érhetjük tetten, aki minden eddiginél elszántabban próbálta bizonyítani a

rokonítási láz a 20. században sem hagyott alább. A legkirívóbb nézeteket a japán (Pröhle Vilmos), a kínai (Podhorszky Lajos és Velics Antal), a görög (Aczél József), valamint az angol (Fehér István) rokonságot valló elméletek alkották, majd a II. világháború után újra kibontakoztak a magyar–egyiptomi (Baráth Tibor), magyar–maya (illetve az atlantiszi elképzelésekhez hasonló Mu kontinensi, Csicsáky Jenő), magyar–etruszk (Kur Géza) teóriák. De nem hiányoztak az olyan szélsőséges elképzelések sem, mint például az ősmagyar nyelv az egész emberiség ősnyelve (Horváth István), amelyet távoli bolygók lakosai hoztak magukkal (Paál Zoltán, Pataky László, Plessa Elek).

Felsorolni is szinte lehetetlen a különböző műkedvelő nyelvészeti doktrínákat, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy a nyelvtudomány kialakulásától kezdve szemtanúi lehetünk egyfajta dilettáns nyelvrokonítási kontinuitásnak, amely kezdetben tudományos igénnyel formálódott, később egyre inkább vitázva, végül nyíltan elszakadva élt és él külön életet a szaktudományosság ellenében. A háttérben álló érvek (amelyek a nemzeti identitás kérdéskörében relevánsnak mutatkoznak) gyakorlatilag ugyanazok maradtak: a finnugor nyelvrokonság bevezetése a magyar nép elgyökértelenítésére vonatkozó osztrák, majd szovjet kísérlet; továbbá a Habsburg-uralom, kiváltképp a Bach-korszak, később a szovjet rendszer által kikényszerített halzsíros atyafiság mind-mind tévutakra vitte a magyar tudományt, és elfeledtette a magyarsággal annak dicső múltját.⁴

A néprajz, illetve nyelvész tudósok és műkedvelők 18. és 19. századi vizsgálódásai mára akadémikus szinten elavultnak tekint-

magyar nyelv ősi voltát. Horváth és követői szerint az emberiség ősnyelve a magyar volt, állításait pedig különböző népetimológiákkal támasztották alá („Pözsög a Szentírás mindenféle magyar nevektől”; Rédei 1998: 52). Ilyenek: Mózes, Simon, Áron, Babilon – Bábolna, Karthago – Kardhágó, Stockholm – Istókhalma stb.)

⁴Ahogy az az korábbi munkáimban jeleztem, ezek az elbeszélések gyakran megjelennek a hivatkozott polemikus nyelv- és történelemszemléletben egyfajta állandó elemként (vö. előző lábjegyzet).

hetők; a forrásanyagokat figyelmen kívül hagyó, elemző jellegű néprajzi munkák, csakúgy, mint a népetimologizálás nyomán sarjadó és szárbaszökkenő nyelvészeti írások mára csupán kultúra- és tudománytörténeti érdekességnek számítanak. Ettől függetlenül még mindig markánsan jelen van a hivatalos, akadémikus nyelvészeti állásponttal szembeni attitűd, és általánosságban elmondható, hogy az alternatív „ős-történelemszemlélet” tekintetében a nemzeti karakter, a hősi múlt, az eredet és kontinuitás, valamint a tradíciók hangsúlyos értelmezése a globalizált világban mintha olyan ellenmagatartásként jelenítődne meg, amely a pluralista értékrenddel szemben fejeződik ki. Ennek igazolásához a tanulmány a narratív nemzeti identitás kelet-közép-európai sajátosságaihoz tartozó elméleteket hívja segítségül.

3. Narratív pszichológia és önmeghatározás

Igen fontos látni, hogy népünk ősi története, vallása és nyelvének kérdése elsősorban a nemzeti önmeghatározás szempontjából fontosak, tehát ilyen értelemben érdemes az identitás fogalmát és a hozzá kapcsolódó megfontolásokat olyan keretparadigma-ként alkalmazni, amelyen belül a vizsgált jelenségegyüttes magyarázható.

Az önmeghatározás elméletei elsősorban pszichológiai vonatkozásúak, ám ezek közül is kiemelendő az a narratív pszichológiai megközelítés, amely azt hangsúlyozza, hogy az identitás mindig elbeszéléseken keresztül konstruálódik, és mint ilyen, nem statikus, hanem folytonosságában dinamikus. A narratív pszichológia egyik központi felismerése, hogy az ember – eleinte kezdetlegesen, majd az idő haladtával – egyre bonyolultabban megformált elbeszélésekben közli saját tapasztalatait, gondolatait, érzelmeit, illetve világról való interpretációit. Ezek az elbeszélések alkalmasak arra, hogy reflektív módon reprezentálják az egyén komplex és unikális társadalmi, történeti és kulturális kontextusát, ezáltal elválaszthatatlanok az identitás fogalmától (László 2005). Más megfogalmazásban az identitás alapvetően

narratív természetű,⁵ azaz az elbeszélés folyamatában artikulálódik, illetve abból bontható ki (Ricoeur 2001).

A modell újszerűsége és tudománytörténeti jelentősége az egyén és az élettörténet összekapcsolása, mivel ezekben az elbeszélésekben a saját történeteinket ragadjuk meg az emlékezésen keresztül. Az 1980-as évektől ennek a gondolatmenetnek köszönhetően nőtt meg az érdeklődés az életesemények mint identitáskonstruáló elemek vizsgálata iránt (Sarbin, Bruner, Gergen és Gergen stb). McAdams (1988) már egyenesen azt állítja, hogy az identitás voltaképpen maga a társadalmi-történelmi kontextusba ágyazott élettörténet, s mint ilyen, az identitáskonstrukció dinamikus folyamata a teljes életciklust magában foglalja (eképpen a serdülőkor eriksoni jelentősége hangsúlytalanná válik érvelésében).

A narratív pszichológia szerint a személyiség és annak elbeszélései mindig koherenciára és konzisztenciára törekednek, és ahogyan az egyén a saját történetének alkotóelemeit összekapcsolja, az élettörténet azáltal nyeri el integratív erejét. Az önmeghatározás teoretikusai ugyanakkor nemcsak a személyes önazonosság, hanem a csoportidentitás kérdéseivel is foglalkoznak. Röviden összefoglalva: ami az egyén identitásában az élettörténet, az analóg módon a csoport esetében a csoporttörténet, azaz ebben a tekintetben erős nyomatókat kapnak a csoport történelmének kollektív emlékei. Más szóval a csoporttagságból fakadó azonoságérzés egyik hangsúlyos eleme a kollektív emlékekben és történelmi elbeszélésekben rejlik (László 2005).

4. Kollektív emlékezet és identitás

A csoport kollektív emlékezetének tárgyalásához Jan Assmann gondolatait hivatkozhatjuk. Az emlékezet alakzatait illetően Assmann kultúratudományi elképzelésében három ismerv fogal-

⁵ Ahogyan Paul Ricoeur hangsúlyozza (2001): „az vagyok, akivé mesélem magam, illetve aki épp ilyen énelbeszéléseket mesél önmagáról.”

mazódik meg: a konkrét hely- és időbeli kötöttség (az emlékek meghatározott időben és térben gyökereznek), az adott csoporthoz való kötöttség (kizárólagos kapcsolat valamely valós csoport álláspontjához, amely az emlékezet révén képes tartósnak bizonyulni), valamint a rekonstruktivitás mint önálló eljárás. Ez utóbbi kiemelten fontos a jelenlegi téma szempontjából, ugyanis a rekonstruktivitás elve épp azt nyomatékosítja, hogy az emlékezetben nem a tiszta múlt őrződik meg, hanem azok a tartalmak, amelyeket a társadalom az adott idejű vonatkoztatási rendszerében képes megőrizni, utólag beletenni belőle.

Ezzel összhangban a narratív pszichológia teoretikusai állítják, a csoport ilyen emlékezetnarratívumai definitív jellegűek: azon túlmenően, hogy elemei a csoporttagok számára rugalmasak (a csoport céljainak megfelelően idomulnak), egyben biztosítják a közösségi létmód kereteit is. Csakúgy, mint a személyes narratívumok esetében, az elbeszélt tényeken kívül itt is olyan referenciamező konstruálódik, amely a jelenre és a jövőre vonatkozóan is plauzibilitási struktúrát képez, kijelöli a „világban való lét” elemi viszonyulási pontjait, szabályozza a személy- és csoportközi viselkedés lehetőségeit, valamint strukturálja az események értelmezését (Bar-Tal 2000, Liu–László 2007).

Visszatérve a kollektív emlékezethez, Assmann a fogalom kapcsán időbeli distinkciót is tesz oly módon, hogy elkülöníti a közelmúlt történéseit (kommunikatív emlékezet) a távoli idők homályába vesző eseményektől (kulturális emlékezet). A különbségtétel jelentősége ugyanakkor nemcsak az eltérő emlékezési struktúrák jellemzésében és elemzésében rejlik: az elkülönítés ellenére az assmanni elgondolás az identitás folytonosságának kialakítását a kétféle emlékezet, azaz a jelen és múlt összekapcsolásában látja.

Ebben az összekapcsolásban a hősök, ősök cselekedetei, valamint a régmúlt eseményei olyan idő- és térbeli pontot jelentenek, amelyből kiindulva az egyén és a közösség képes magát definiálni, illetve aktuális történelmi kontextusát meghatározni, s egyben ez biztosítja a folytonosságot is. Mindezek a történelmi narratívák – ahogyan arra mások is rámutatnak – a nemzeti kon-

tinuitás és a nemzeti szerepmegfogalmazások kulcsfontosságú elemei, amelyek mind a csoportszolidaritásban, mind a társadalmi legitimitás kérdésében központi helyet foglalnak el (Bindorfer 2002).

Az összekapcsolás jelentősége tehát a különböző identitástartalmak szinkronba állításában, valamint a csoportidentitás kerekeinek biztosításában rejlik. A kétféle emlékezet közötti viszony egyik leglényegesebb pontja, hogy a múlt rögzített elbeszélései alakítják a jelen, közelmúlt értékelésének módozatait. Az összekapcsolás és a rekonstruktivitás elvének elképzelései, vagyis a történelem narratív szerveződésének gondolata az utóbbi néhány évtizedben hangsúlyossá vált a történettudományban, illetve a szociálpszichológiában is (White 1973, Hull 1975, Gyáni 2000, László 2003). Ebben az értelmezésben a történetíró elsősorban elbeszélő, aki „cselekményesít”, azaz képes egy sor adathalmazból kerek, jól érthető szöveget alkotni azáltal, hogy bizonyos specifikumokat hangsúlyoz, míg másokat háttérbe szorít (White 1997). Ekképpen a történelem immár nemcsak események sorozataként értendő, hanem olyan elbeszélésként is, amely jelentéssel ruházza fel a tényeket, ezekben a jelentésekben pedig fellelhetőek a csoport működésének alapvető szabályai, identifikációs tartalmai, illetve viszonyrendszerének kiindulási pontjai is.

5. Nemzet

A történeti emlékeknek tehát a kollektív nemzeti identitás szempontjából kiemelt jelentősége van. Jóllehet a nemzeti identitás szakirodalma rendkívül sokrétű, az alternatív nyelv- és történelmi diskurzusok létrejöttének megértéséhez elsősorban az eltérő nacionalizmusok gondolatköre kapcsolódik szorosabban, amelynek kiindulópontja az, hogy a nemzetek fejlődése nem egyazon időben, párhuzamosan megy végbe, következtetése pedig az, hogy ezek a különbségek eltérő nemzeti identitást is hoznak létre.

Az eltérő nemzetfejlődési koncepciót elsőként Friedrich Meinecke német történész népszerűsítette, megkülönböztetve a

kulturális nemzet és a politikai nemzet fogalmát. Előbbi esetében a közösen megtapasztalt kulturális (nyelvi, vallási stb.) örökség, utóbbinál a közös politikai múlt és a berendezkedés egysége jelenti a nemzet alapját (Dieckhoff 2002). Az önkéntesen választott politikai közösség – a politikai nemzet – Rousseau társadalmi szerződésével épült be ebbe a paradigmába, az organikus nemzetfogalom nyelvből, irodalomból, illetve „népszellemből” elősejlő kultúrnemzeti koncepcióját pedig Herder honosította meg (Bakk 2002).

A meineckeai dichotómiát vette át és helyezte kontextusba Hans Kohn: eszerint a nyugati típusú nacionalizmus a felvilágosodás talaján állva a pluralizmust és a demokráciát képviseli, míg keleti „párja” irracionális, etnikai és kulturális alapú. A nyugati típus polgári, önkéntes konstrukció, a keleti pedig egy történeti közösség etnokulturális kifejeződése. Ugyanezt a megkülönböztetést alkalmazza többek között John Plamenatz: míg a polgári, civil nacionalizmus alapvetően a kulturálisan fejlett nemzeteket jellemzi, ezzel szemben az etnikai nacionalizmus irracionális, misztikus, etnocentrikus érzelmi mintákra támaszkodó primitív népcsoportokat, amelyeket alapvetően a kisebbségi érzés motivál (Kántor 2000).

A gondolatban rejlő értékítéletek miatt Kohn és Plamenatz elméletét számos kritika érte, ugyanakkor kétségtelen, hogy több társadalomtudós érvelt és érvel ma is a nacionalista tendenciák különbözőségeinek tekintetében, immár a konkrét történelmi és társadalmi helyzet figyelembevételével és az értékítélet elhagyásával. Egyfelől Kelet és Nyugat szembeállításánál nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a nemzetek kialakulása Nyugat-Európában időben korábbi folyamat eredménye, másrészt maga a nemzeti szerveződés más közegben kezdődött meg: míg Nyugaton állami keretek között bontakozott ki, addig Kelet-Európában a nemzet hamarabb alakult ki, mint az állam (Kántor 2000).

Az eltérő fejlődés következményei nyilvánvalóan érzékelhetőek (vulgárisan szólva) a nyugati és keleti államok tekintetében. Miként arra Schopflin (2003) is rámutat, a különbség okait el-

sődlegesen a nemzet spontán és nem spontán fejlődési útjában kell keresnünk. A kelet-európai államokban ugyanis a nemzetté válást egyrésztől a fejlett nyugati államoktól való félelem és nyomás motiválta, másrészt pedig a fejlődéshez szükséges tényezők nem voltak adottak, azaz a nemzetté válás egy más típusú úton ment végbe. Míg az újkori Európában létrejövő monarchiák gazdasági, politikai és közigazgatási megszervezése, valamint a kulturális homogenizáció együttesen a nemzetállamok kialakulása számára ideális gyújtópontnak bizonyult, addig a keleti régióban ez a folyamat éppen ellentétesen játszódott le: nem az állam hozta létre a nemzetet, hanem a nemzet kényszerült arra, hogy megalkossa az államot.

A különbség lényegi: míg a nemzetállamok nacionalizmusa az állam pozíciójának erősítését szolgálja, addig az állam nélküli nemzet célképzete, hogy politikai kereteket biztosítson a nemzet számára. Így a nemzetkonstrukció történetileg különböző módokon artikulálódhat a szubjektum és állam kapcsolatának milyensége alapján: a viszonyban a szubjektum mint állampolgár vesz részt (aki választ, akinek jogai és kötelességei vannak, a közös politikai részvétel hangsúlyozásával), vagy a szubjektum mint egy etnikum tagja (etnikai, nyelvi hangsúly).

Némely gondolkodó szerint, ellentétben a nyugati „állampolgári” kategóriával, a kelet-európai etnikai nacionalizmus kialakulásának okai alulteoretizáltak. John Gledhill (2005) például azt állítja, hogy a régióra vonatkozó elméletek általában olyan historizáló elemeket tartalmaznak, amelyek a folyamat lényegét nem ragadják meg.⁶ Gledhill a foucault-i paradigmához hozzácsatolja a herderi nemzetkonceptió kelet-európai értelmiségre

⁶ Egyrésztől Gellner és Anderson is belátják, hogy téziseik Kelet-Európában nem feltétlenül állják meg a helyüket (nem volt például lényegi ipar, ami az uniformizálás felé terelte volna a tőkéseket), másrésztől számos olyan történeti munka született, amely ugyan sorra veszi az eltérő (társadalmi, gazdasági, intellektuális, politikai, kulturális stb.) körülményeket, azonban egyik sem ad generalizálható teóriát a térségben mindenütt megfigyelhető jelenségre.

tett hatásait, és a nyugati eszmék keletre vándorlását Románia példáján keresztül általánosítja: a romantikus nemzeti eszmék hatására az „idegen” dominancia alatt élő népcsoportok esetében a leglényegesebb nemzeti kötőelem a nyelv lett, illetve a korai hatalmi-függetlenedési törekvések kudarcba fulladásával az értelmiség – mivel a politikai közösség kialakítása lehetetlennek tűnt – a (vélt) biológiai közösséget kezdte fókuszba állítani. A történeti és hatalomelméleti diskurzus összekapcsolásával Gledhill végeredményben arra a következtetésre jut, hogy a „nagyra nőtt család” eszméjének kelet-európai megalapozódása a hatalom igényeiben és logikájában bekövetkezett változás, valamint a torzult herderi üzenetből konstruált nemzeti romantika találkozásából, illetve annak metszéspontján jött létre, így a nemzeti önidentifikáció két legfőbb összetevője a nyelvi azonosság és az etnikai kötelék lett.

Schopflin a nyelv etnikai szerepéről írott tanulmányában (1998) a térkorlát nélküli működésnek arról a formájáról értekezik, amikor az etnicitás öndinamikája hatalomhordozóvá válik. Állítása szerint a 18–19. századi Kelet-Közép-Európában nem volt olyan hatalomörökség, amely integrálhatta volna a dinamikus etnikai helyzetet, így a nyugati világból érkező nemzeti elvek kapcsán a hatalmi biztosíték helyett a dinamika folytonosságát az értelmiség a nyelvben találta meg. A politikai önérdék-érvényesítés legfőbb tétjévé így maga a nyelv vált, és minden későbbi, más etnikai-hatalmi fenyegetés felbukkanásával ez az etnikai-nyelvi összefonódás erősebbé vált, mígnem a kettő szimbolikusan azonosult egymással. Schopflin ezt a folyamatot az önvédelmi mechanizmus tipikusan kelet-közép-európai jellegzetességének véli.

Schopflinhez hasonlóan a nyelv szerepét nyomatékosítja Tomasz D. I. Kamusella is. *Language as an instrument of nationalism in Central Europe* (2001) című tanulmányának következtéseiben hangsúlyozza, hogy amíg Nyugaton a nemzet és állam váltak szimbolikusan azonossá, illetve az állami keretek megszilárdulása megelőzte a nemzetállam kialakulását, addig Kelet-Közép-Európában a nemzet, nyelv és állam koncepciója egyesült, és a fejlődés menete fordított módon ment végbe, méghozzá olyan

domináns módon, hogy ez a különbség a 21. században is érezeti a hatását.

Schopflin másik, *Identities, politics, postcommunism in Central-Europe* című munkájában (2003) egy újabb elemet rendel Kelet-Közép-Európa specifikus nemzeti természetrajzához: azt állítja, hogy mivel az öndefiníálás és az ön-újradefiniálás mindig sokkal hatalmasabb külső erőkkkel szemben zajlott (zajlik), ezért ennek a kívülről jövő modernizációnak a mellékhatása a régióra jellemző önsajnálát és az alávetettség érzés.⁷

Hazai viszonylatban a nemzetről alkotott kollektív érzelmi beállítódásról talán a legtalálóbban Bibó István (1990) érvel. Eszerint az idegen hatalom jelenlétéből fakadó történelmi emlékek, valamint az annak ellenállni kívánó, nemzeti jellegű reakció miatt a kelet-európai térségben a demokrácia és a nacionalizmus fogalmai egymással szembe rendeződtek. A nyugati államok társadalmi berendezkedéséből adódó előny immár behozhatatlannak tűnt, illetve ami még fontosabb: a hátrány leküzdésére tett kísérletek kapcsán – az állami szervezetek hiányában vagy azoknak „idegensége” okán – nem volt más lehetőség, mint a kulturális szimbólumrendszer érvényesítése. A nemzetek harmonikus fejlődésében a bibói gondolat kulcsa a demokratizmus és a nacionalizmus egyensúlya, amelynek megbomlása súlyos zavarokhoz vezethet. Ilyen zavar, illetve következmény a létért való félelem állapota vagy a kultúra elpolitizálódása, illetve a társas folyamatokra alkalmazott találó kifejezés, a közösségi hisztéria fogalma.

Anélkül, hogy az eltérő nemzeti identitás elméleteit részletebben érintenénk a továbbiakban, érdemes kiemelni újra azt a két jellegzetes szempontot, amely magyarázhatja valamelyest a hazai őstörténeti, nyelvtörténeti alternatív elméletek kialakulását és szélesebb körű diszkusszióját. Az egyik, hogy a kelet-közép-európai nemzeti identitás nyelvi, etnikai, vallási jellegű,

⁷ Ilyen külső erőként tekinthetünk az ellenreformációra (a gondolatmenet szerint jóllehet a protestantizmus Nyugatról lett „ránk kényszerítve”, azonban az ellenállás egyáltalán nem volt konszenzuális, ennek ellenére a közép-európai gondolkodási stílus fontos eleme maradt).

középpontjában a származás és eredet áll, a másik, hogy kialakulását a szomszédos birodalmaktól való félelem motiválta, ez a fenyegetettségi állapot pedig tartósan beépült a régió nemzet-tudatának érzelemmintázatába.

6. Feltalált hagyomány

A nemzetté válás folyamatának kontextusában, illetve a nemzeti identitás vonatkoztatási pontjait illetően érdemes néhány bekezdést szentelni a Hobsbawm által meghonosított *invented tradition* (1983) koncepciójának is. Hobsbawm a feltalált, konstruált hagyomány fogalmát azoknak a formalizált gyakorlatoknak az összességére alkalmazza, amelyek rituális szimbolikus természetüknel fogva a viselkedési normákat az ismétlés útján vésik be, illetve amelyek a múlttal való folyamatosságra törekzenek. A kontinuitás ebben az értelmezésben gyakran látszólagos, e hagyományok esetében inkább az új helyzetre adott olyan adaptív válaszokról van szó, amelyek „a régi szituációkra való hivatkozás formáját öltik” (Hobsbawm 1983: 2).

A feltalált hagyományok a csoportkohéziót erősítik (vagy hozzák létre), és minden esetben a történelmet használják legitimációs eszközként. Sikereségük minden esetben a társadalom fogadókészségén múlik. Eredetüket tekintve többféle kiindulópont adódhat: létezik olyan hagyomány, amelyet egyetlen személy talált föl (például cserkészet), vagy amelyet valamilyen szervezet, hivatal vezet be (például náci szimbolika), illetve léteznek olyan esetek is, amikor a hagyomány csak részben kitalált, és másik részében azt társadalmi csoportok spontán módon termelik ki.

Hobsbawm a hagyományok feltalálásának origóját a gyors társadalmi átalakuláshoz köti, amikor is a korábbi társadalmi minták lerombolódnak, így a régi tradíciók alkalmazhatatlanná válnak az új rendszerben. A kitalált hagyományok funkciója a változó társadalomban egyértelműen a társadalmi kohézió és önazonosság (illetve a másoktól való elkülönülés) biztosítása, vala-

mint a társadalmi kapcsolatok strukturálása (Hobsbawm 1983: 263).

Praktikus szempontból kerül elkülönítésre a hagyományteremtés két formája: míg a politikai forma az állami kereteken belül szervezett, politikai és társadalmi mozgalmakban gyakorolt változatot képviseli, addig a társadalmi forma nem formálisan szervezett csoportok terméke. Mivel Hobsbawm érvelésében a modern nemzetállamok megjelenése precedens nélküli volt, így a hagyományok nagy része szükségszerűen kitaláltak minősül. Ilyen konstruált tradíciók például a felülről szervezett ünnepségek vagy látványos ceremóniák, a nemzeti himnuszok, nemzeti zászlók, de idetartozik a félig vagy egészen fiktív nemzeti mitológiák megalkotása is. Ebben az időszakban tehát – a régi hatalmi formák megszűntével – a lojalitás biztosításának új eszközei az új hagyományok lettek, amelyeknek konstrukciója javarészt az állami intézményekhez kötődött, ekképpen egy tudatos folyamat eredményeinek tekinthetők.

Az *invented tradition* kérdésköre végeredményben több szempontból is kapcsolódhat az alternatív történelmi, nyelvi diskurzusok elméleti kontextualizálásához, egyrészt mivel e gondolatkörök gyakran hivatkoznak a politikai formájú hagyományteremtés toposzaira (az előbbieken említett elemek, mint például a himnusz, a nemzeti zászló, nemzeti ünnepek vagy [kvázi]mitológiák formájában), másrészt pedig újabb, nem formálisan szerveződő hagyomány-rétegekkel gazdagítják mindezt.

7. A nemzeti identitás kelet-közép-európai vonatkozásai – posztoszocialista jellemzők

Az eltérő nemzeti fejlődésből eredő dilemmák a posztkommunista kelet-közép-európai vonatkozások tekintetében is széles körű társadalomtudományi diskurzust hoztak létre. Az itt felhasznált elméletek már nemcsak az állami, nemzeti fejlődés eltérő összefüggéseit veszik számba, de hangsúlyozzák azt is, hogy a kommunista diktatúra évtizedeinek következményei szintén súlyos

nyomot hagytak a régió másságának tekintetében, elsősorban azáltal, hogy lerombolták a tradicionális társadalmi struktúrákat és a társas identifikáció főbb pontjait (Salecl 1992).

A posztoszocialista állapotra reflektálva az utóbbi évtizedekben megjelentek olyan kifejezések, amelyek meghonosodtak a közbeszédben és a tudományos szaknyelvben egyaránt. A közdiskurzus egyik ilyen álló kifejezése a „posztoszocialista vákuum”, amely egyrészt a szocialista rendszer erodálódott morális értékeit emeli a középpontba, másrészt az összeomlott kommunista ideológia és a nyugati világból beáramló érték-pluralizmus találkozásából eredő légtüres teret hivatott jelölni.

Ennek az elképzelésnek különösen Kelet-Európában számos kritikája akadt, ezekben pedig több tényezőt is kifogásolnak a témával foglalkozó szerzők. Hoppenbrouwers gondolatmenete szerint például a vákuumteória alkalmatlan modell a kelet-közép-európai folyamatok megértésére, egyrészt mivel a mögöttes álló elképzelésben a kelet-európai polgár mint egyszerű, reflektálatlan, gyermekszerű individuum jelenik meg, másrészt, mivel az elmélet az anyagi körülmények és az egyéni moralitás kapcsolatát illetően hamis feltételezésekre ad okot. A következtetés szerint a „légtüres tér”-megközelítés helyett egyetlen tényezőre érdemes fókuszálni, ez pedig a demokratikus társadalom építése demokratikus struktúrák tapasztalata nélkül (Hoppenbrouwers 2002).

Niedermüller Péter *A nacionalizmus kulturális logikája a posztoszocializmusban* című tanulmányában több olyan összefüggésre hívja fel a figyelmet, amely a téma szempontjából részletesebb bemutatást és tárgyalást kíván. Egyrészt Hoppenbrouwershez hasonlóan a szerző ingatagnak és leegyszerűsítőnek véli azt a megközelítést, amely szerint a kelet-európai nacionalizmus kizárólag a szocializmust követő ideológiai vákuum természetes következménye (Beyme 1994, Franzke 1993, id. Niedermüller 1996), a nemzet politikai és társadalmi vonatkoztatási pontként való újramegjelenése ugyanis egyáltalán nem magától értetődő esemény. Ahhoz, hogy ez a megjelenés értelmezhetővé váljon, számba kell venni azokat a mechanizmusokat, amelyek ebben a folyamatban szerepet játszottak.

„E mechanizmusok egyike az a kiterjedt, a kelet-európai posztoszocialista országokban mindenütt meghatározó jelentőségű diszkurzus, amely a nemzetállam történeti és politikai eszményeit, a nemzeti kultúra, a nemzeti identitás és hovatartozás, a saját és az idegen, a történelem, az emlékezet és a történeti múlt egyes kérdéseit a posztoszocializmus kontextusában tematizálja és vitatja, s ezen keresztül egy új társadalmi rend kulturális koncepcióit és szimbolikus kereteit igyekszik felvázolni” – írja Niedermüller (1996). A posztoszocialista társadalmaknak pedig azt a szimbolikus arénáját, amelyben a politikai hatalomért vívott harc folyik a kulturálisan mintázott koncepciók segítségével, a ’nemzeti’ diszkurzusának nevezi.

A gondolatmenetben a nemzeti diszkurzus olyan komplex rendszernek tekinthető, amely azon túl, hogy túlmutat a klaszszikus keleti–nyugati nacionalizmus dichotómián, képes megmutatni a szimbolikus kulturális tér logikáját. Középpontjában a múlt kulturális reprezentációja áll, ennek szükségessége a rendszerváltozás kontextusában gyökerezik, kiindulópontja pedig a szocialista diktatúra történetírásának szándékoltan torz volta. A diszkurzus fő célja az ideológiai alapokon elhallgatott vagy megsemmisített nemzeti történelem visszaszerzése, reprodukciója és kontextusba helyezése, ennek megfelelően három egymással összefüggő stratégia fejthető fel a diszkurzus mechanizmusában: a történelem helyreállításának, restaurálásának és nacionalizációjának stratégiája. A helyreállítás folyamán a különböző történeti események új perspektívát kapnak, illetve szemantikai hangsúlyeltolódás figyelhető meg a múlt bizonyos történéseinek értelmezésében.⁸

Ugyanebben a folyamatban figyelhető meg a korábban elhallgattatott emberek narratíváinak hangsúlyossá válása. A mikroperspektíváknak ez az érvényesülése, illetve a különböző egyéni narratívumok összerendezésének és integrálásának sikertelensége

⁸ Ilyen hangsúlyeltolódás például a Tanácsköztársaság szereplőinek stigmatizációja, a trianoni szerződés és következményeinek fókuszba kerülése vagy a kommunista rémtettek megjelenése a történeti kánonban.

a posztszocialista társadalmakban nem teszi lehetővé a nagy történeti elbeszéléseket, így a makroszintű összefüggések „kiszorulnak a társadalmi horizontról”. Ennek következménye az, hogy a szocializmus története egybeforr egyes társadalmi csoportok kirekesztettségével, így a sérült történelem helyreállításának folyamata a múlt szimbolikus kisajátításához és „szimbolikus gyarmatosításához vezetett”, amelyben már a rekonstrukciós stratégia érvényesül.

A rekonstrukció mozgatórugója Niedermüller szerint az a tétel, hogy mivel a szocializmus fiktív narratívái és inerciarendszere elpusztították a történelmet, így azt a megmaradt töredékhalmazból rekonstruálni kell, ez pedig mind politikai, morális, és tudományos szempontból is szükséges.⁹ A történelem effajta szimbolikus újratereemtése mindig tudatos szelektálás eredménye: olyan múltbeli események kiválogatását jelenti, amelyeknek halmaza a jelen politikai-ideológiai terének és céljainak megfelelően reprezentálja a múltat. Ennek megfelelően a rekonstrukció a szocializmust megelőző, két világháború közötti időszak társadalmi rendjére fókuszál, amely időszak felértékelődik és politikailag sokak számára követendő példává válik.¹⁰ Kedvelt tárgya a rekonstrukciónak a történelmi idő szimbolikus tere: az új társadalom időbeli horizontjának hálózata megváltozik.¹¹ A burke-i vagy niedermülleri alapgondolatra utalva, a történelem rekonstrukciója végül mindig a demitologizálással kezdődik, és remitologizálással végződik.¹²

⁹A rekonstrukció nevében kapnak új nevet az utcák és terek, illetve jelennek meg a politikai rituálék korábbi helyszínei.

¹⁰ Ennek eklatáns példája Magyarországon a Horthy-nosztalgia, Romániában Antonescu, illetve Szlovákiában Tisó pozitív megítélése, vagy akár a zsidóüldözések bizonyos interpretációi, amelyek szerint egyedül a nácik tehetők felelőssé, hiszen a társadalom jelentős része sem a deportálásról, sem a haláltáborokról nem tudott.

¹¹ Bizonyos korábbi időpontok hangsúlytalanná válnak, némelyek középpontba kerülnek; jól példázza ezt az április 4-éhez és az október 23-ához kötődő változás.

¹² „A történelem rekonstrukciója végül is mindig mítoszok gyártásába csap át” (Burke 1991, id. Niedermüller, 1996).

A nacionalizálás folyamata ezt a re-konstruált történelmet igyekszik szélesebb politikai és ideológiai kontextusba helyezni, és olyan eredetmítoszokat teremteni, amelyek a posztoszocialista társadalmak számára képesek megindokolni és megalapozni saját létüket. Az eredetmítoszok alapvetően három lényegi halmazt jelenítenek meg: egyrészt a nemzet eredetét reprezentálják, másrészt a társadalmi rend szociokulturális koncepcióit mitologizálják, harmadrészt pedig az új társadalmi rend kulturális horizontjának felvázolásában játszanak szerepet. A nemzeti eredet mítosza az ősnép és őshaza narratíváit használja, és olyan fiktív kontinuitást céloz meg, amelyben a nemzeti önértékelés intenzív és szilárdabbá válik. A nemzeti identitás így a történeti tudat függvényévé válik, ekképpen e tudat újratermelődik, és politikailag bármikor instrumentalizálhatóvá válik.

A társadalmi eredetmítosz szintén lényegi elem a politikai térben: bizonyos kulturálisan meghatározott társadalomtörténeti kategóriák emblematizálásával e kategóriák politikai tartalommal tölthetők föl. A posztoszocialista országokban jellegzetesen ilyen a polgárság kategóriája, amelynél a mítosz beemeli a politikai ősök horizontját is, a kontinuitás által pedig legitimálni igyekszik a jövőbeli társadalmi-politikai rendet. A kulturális eredetmítoszok fókuszpontja az archaikus kultúra autenticitása és kontinuitása; ebből konstruálják a kulturális örökség szimbólum- és rítuskészletét, amelyhez alkalmazkodva reprezentálódik a nemzeti identitás. Az ősi kultúra mitikus képe a nemzetet homogén közösséggé alakítja, ennél fogva a nemzeti normarendszert a történeti múlt viszonyítási pontjában helyezi el, valamint az egységes kultúra víziójából egységesnek gondolja el a politikai és társadalmi célokat is.

A nemzeti diszkurzus produktumainak és funkcióinak tárgyalásában Niedermüller különösen fontosnak tartja a narratív abbreviaturák kérdését. Ez a koncepció azokat a nyelvbe ágyazott történeteket jelöli, amelyek nem mint elmesélhető, hanem mint már elmesélt, rögzített interpretációként jelennek meg a kommunikáció folyamatában. Ezek a rögzített sémák az adott kor műltfelfogásának központi eseményeire vonatkoznak, azaz sze-

lekción alapulnak. Ilyen narratív abbreviatúraként funkcionálhatnak kiemelt helységnevek (például Trianon, Pilis), időpontok (például 1956), fogalmak vagy személyek (például Horthy), amelyeket a nemzeti diszkurzusa plauzibilis tartalommal tölt föl.

A nemzeti abbreviatúrák ilyen értelemben tehát olyan (ideológiaiailag motivált) hívó szavak, amelyek előre rögzített és értelmezett szemantikai halmazokat tartalmaznak, amelyek mögött szelekción alapuló történelmi események állnak, amelyek erős politikai vagy kulturális érzelmi válaszokat válthatnak ki, és amelyek kizárólagos reprezentációként reflektálnak önmagukra. A nemzeti diszkurzusának fő célja egy olyan kánon létrehozása, amelyben az abbreviatúrák az egyedüli hiteles történelem forrásaiként tűnnek föl. A politikai és társadalmi élet szereplői mind a saját abbreviatúrájukat igyekeznek érvényesíteni, és ezáltal társadalmi csoportokat politikailag mozgósítani, ennek köszönhető, hogy a posztoszocialista országokban a történelem reprezentációja gyakran olyan politikai színezetet kap, amelyben az aktuális jelen és a múlt közötti határvonal elmosódik. Az azonos magyarázati keretben keletkezett abbreviatúrák összekapcsolódnak egymással és koherens történelmi képet mutatnak, ezt pedig a politika instrumentalizálja, azaz „nemzeti emlékezetként” jeleníti meg.

Ez a nemzeti emlékezet mindenképp identitásformáló erejű, a benne rejlő metaforák és tartalmak pontosan artikulálják a nemzet önképét önmaga és mások számára, továbbá a nemzeti emlékezet szimbolikus konstruktum, a történelem és kultúra olyan stilizált elemei mutatkoznak meg benne, amelyek a nemzet szubsztanciáját reprezentálják. Niedermüller érvelésében a kelet-európai posztkommunista országok esetében ez a nemzeti diszkurzus a politikai tér középpontjába került, és speciális történelemszemléletet konstruált: ebben a konstrukcióban olyan „szimbolikus oppozíció” működik, amelynek egyik oldalán a szocializmus által elnyomott „igazi” és „valós” nemzeti történelem, másik oldalán pedig a meghamisított és fiktív szocialista történelem artikulálódik. Ebben a kontextusban a „valódi” történelem a kontinuitást, a szabadságot, a „meghamisított” történelem a diszkontinuitást és a történelmi zsákutcát reprezentálja.

Az ebből fakadó „mi–ők” (vagy „saját–idegen”) distinkció valódi politikai tartalommal telítődik meg Kelet-Európában; a saját csoport a „nemzeti” középosztály, arisztokrácia vagy parasztság, az „idegen” csoportot a kommunisták, oroszok vagy éppen zsidók jelenítik meg.

A saját történelemben beékelődő idegen periódus ebben a történelemfelfogásban tehát lényegileg úgy jelenik meg, mint amelyet meg kell szüntetni, a kiiktatással pedig a történeti idő olyan új horizontja jön létre, amelyben (a megelőző periódushoz, azaz a két világháború közötti korszakhoz való visszanyúlás által) a nemzeti történelem kontinuussá válik.

Niedermüller találoan jegyzi meg, hogy a „nemzeti” diszkurzusa tehát nem a történelem visszatéréséről szól, hanem sokkal inkább a „történelemhez való visszatérésről”, a posztoszocialista országok esetében pedig mindenhol léteznek olyan csoportok, amelyek negligálni kívánják a történelem bizonyos szakaszait, és visszatérve egy megelőző ponthoz, a jövőt onnan akarják indítani (Niedermüller 2002).

Érdemes reflektálni ezekre a gondolatokra az alternatív nyelv- és őstörténeti diskurzusok tekintetében. A történelmi rekonstrukció jegyében ugyanis ezekben az elbeszélésekben megjelenik annak a szükségessége is, hogy immár nemcsak a szocialista múltat kell elhomályosítani, de minden idegen tényezőt át kell értékelni a nemzeti múltból. Ily módon az elsődleges visszakapcsolódási pont korábbra tolódik, mint a két világháború közötti korszak, és mivel így a nemzeti történelem perspektívája a múlt kiemelt, töredezett epizódjainak mozaikjából áll össze, a kontinuumot a távoli időbe helyezett mitikus ősről, nyelvi eredetről szóló elbeszélések (egykori aranykor) biztosítják.

További – az alternatív őstörténet narratívájának szempontjából – újabb reflexiós pontot kínál Varga Attila *Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán* című tanulmánya (2002), amely elsősorban a romániai nemzeti diskurzus fogyatékeiről értekezik. Három lényegi hibát állapít meg a szerző, ezek a következők: a történelem idealizálása, a Nyugat-ellenes klisék terjesztése, valamint a valós problémáktól való elrugaszkodás. A tör-

ténelmi idealizálásához tartoznak azok a nosztalgikus elvágódást kifejező elképzelések, amelyek a nemzeti államot valamilyen ősi előzményekből származtatják, ezáltal a nemzet igazolására a múlt újraírásával olyan történelemszemléletet alakítanak ki, amely a politikai és köznapi gondolkodással összekapcsolódik. A „múlt nemzete” így olyan képet közvetít a társadalom bizonyos csoportjai számára, amelynek elsődleges üzenete az, hogy a jövőben a nemzet olyan hatalmas (vagy még hatalmasabb) lesz, mint egykor volt.

A Nyugat-ellenes klisék esetében a diskurzus gyakran a romániai nemzeti-kommunista időszakban meghonosodott elemeket használ: a hangvételben megjelenik valamiféle „gőg és lebecsülés” a nyugati világgal szemben, különös tekintettel a történelmi sérelmekre. Ennek a retorikának sebezhető pontja az, hogy míg a „saját” történelmi igazságtalanságait rendkívül szenzitív módon kezeli, addig az általa más csoportok ellen elkövetett események vonatkozásában érzéketlen marad, vagy ami még rosszabb: indokolhatónak tartja azokat. Ezek mögött az elbeszélések mögött Varga szerint egyrészt az előző rendszerből örökölt reflexek, másrészt a kisebbségi érzések húzódnak meg. A valós problémáktól történő elszakadás okát a nemzeti specifikumok bizonyítási vágyával és az értékkeresés kényszerével magyarázhatjuk. Az olyan kategóriák keresése, felállítása ugyanis, amely szerint az adott nemzeti saját csoport (ebben az esetben a román nép) rendelkezik valamilyen csak rá jellemző morális vagy szellemi értékkel (például becsületesség, bölcsesség stb.), elvonja a figyelmet a – nacionalista retorika számára – másodlagos realitástól.

A magyar alternatív nyelv- és őstörténeti narratívumok kínáló analógiát szolgáltathatnak az előbbieken megfogalmazottakra, ugyanis mind a történelmi idealizálás, mind az idegen csoport kezelése (Nyugat-ellenes klisék), mind pedig a nemzeti értékek meghatározásának tekintetében egyértelműen hasonló sztereotip megfogalmazásokkal találkozhatunk, azzal a nyilvánvaló különbséggel, hogy a történelmi múlt – re-konstrukcióra kiválasztott – eseményei mások.

A kelet-európai nacionalizmus kérdéskörének vizsgálatába némiképp új nézőpontot emel be Renata Salecl. A nacionaliz-

musról, antiszemitizmusról és antifeminizmusról szóló tanulmányának (1992) kiindulópontja követi a poszt szocialista államok helyzetét értékelő írások logikáját; alaptétele az, hogy a Kelet-Európában megfigyelhető nacionalista tendenciák megerősödésének okai a kommunista elnyomásra adott reakciókban keresendők. Az érvelés központi gondolata abban a megállapításban rejlik, amely szerint a kelet-európai nemzeti mozgalmak erősen építenek a nemzetet erő vélt fenyegetésekre. Ennek koncepcióját Salecl pszichoanalitikus megközelítéssel magyarázza, a „mi” és a „közénk beférkőzött ellenség” viszonyának elemzését szlovén példán szemlélteti, illetve Jacques-Alain Miller nyomán kifejti, hogy a legnagyobb fenyegetettségérzés akkor következik be, ha a „másik” jól érzi magát, illetve valójában már az „ellenség” pusztá létezése fenyegeti a „saját csoport” létezését. A nacionalista narratívumok lényegi jellegzetességét továbbá abban látja megragadhatónak, hogy szubhúmán szinten ábrázolják az „idegen” csoportot, azaz gyakran még az emberi érzelmeket is elvitatják tőlük.

A már korábban hivatkozott Hoppenbrouwers-tanulmány érint még további olyan szempontot, amely a kelet-közép-európai vallási és nemzeti összefonódással kapcsolatos. A szerző úgy érvel, hogy a társadalmi újjáépítés nehézségeiből adódó csatlódottság légkörében megindul egy szelekciós folyamat, amelynek során társadalmi csoportok többé-kevésbé sikeres példákat kölcsönöznek egy olyan múltból, amikor a nemzet és vallás állítólagosan szilárd és harmonikus egységben létezett. Így jöhet elő az ideologizált történelem újrahaznosítása, így alakulhat ki az őshonos kulturális tárgyak felsőbbrendűségébe vetett hit vagy éppen a nemzeti ellenségeskedés. Vallási oldalról tehát ez a „két posztkommunista identitás rekonstrukciója”, másrésztől – írja Hoppenbrouwers – ezek a „kiemelt” kulturális tárgyak igen gyakran hasonlítanak az „elutasított” tárgyakhoz, azaz hasonlóan Schopflin gondolatmenetéhez, a fölény, illetve felsőbbrendűség érzése valójában szorosan kapcsolódik a kisebbséghez (Hoppenbrouwers 2002).

Ezzel összecseng Zygmunt Bauman *Postmodernity and Its Discontents* című munkájának egyik gondolata, amely itt konk-

lúzióként is érvényesíthető: „Minden társadalmi rend megteremti a maga elképzeléseit azokkal a veszélyekkel kapcsolatban, amelyek önnön identitását fenyegetik... Ezek a víziók mindig a társadalom önképének a negatív előjelű lenyomatai. Vagy a pszichoanalitikus megközelítés terminusaiban fogalmazva, a veszély a társadalom saját, létezésével és eszközeivel – azzal a móddal, ahogyan él és fennmaradását biztosítja – kapcsolatos belső ambivalenciájának a kivetítése” (Bauman 1997, id. Niedermüller 2002).

Az összefonódó, illetve a nemzeti identitásban ily mértékben megjelenő nyelvi elképzeléseket illetően Mirosław Hroch a politikai képzettség és tapasztalat 19. századi hiányára vezeti vissza, tudniillik ha hiányzik az alkotmányos társadalom elve és intézményei, akkor nem marad más, mint a nyelvi nacionalizmus. E kisállamok dezorientált státusában (a korábbi politikai rendszer összeomlásából fakadóan) a csoport végső soron saját nyelvi és kulturális közösségében kezdi el látni az utolsó biztos értéket. „Ha a társadalom csődöt mond, végső garanciaként megjelenik a nemzet” (Hroch, id. Hobsbawm 1992). Hobsbawm értelmezése szerint az ilyen esetekben az identitás, illetve a hovatartozás kérdése az anómia ellenszerévé válik.

8. Összegzés

A tanulmány az utóbbi évtizedekben egyre hangsúlyosabbá váló alternatív nyelv- és történelemszemlélet interpretációjához kívánt néhány társadalomtudományi fogódzót nyújtani. A jelenség magyarázatához az identitás szociálpszichológiai paradigmája jelentette a kontextuális keretet, majd a nemzeti önmeghatározáson belül elsősorban az eltérő történelmi nemzetfejlődés elméleti modellje, valamint a jellegzetesen Kelet-Közép-Európára fókuszáló szociológiai, politikatudományi értelmezések kínálták a főbb vonatkoztatási pontokat.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy ezeknek az akadémiai tudományossággal szemben álló polemizáló elméleteknek a célja

egy olyan szimbolikus tér és belakható történelmi múlt létrehozása, amelynek mentén konzisztens és koherens kollektív identitásforma alakítható ki. Ebben az önmeghatározásban a magyarság jelentős és kiemelt szerephez juthat, újraértelmeződhetnek történelmi veszteségek, csökkenthető a pszichológiai fenyegetettségérzés.

Mindenképpen szót érdemes ejteni arról, hogy az utóbbi néhány évben több hazai kutatás látott napvilágot a PTE Narratív Kutatócsoport és az MTA Pszichológiai Kutatóintézet együttműködésében, amely ezzel a társadalom-lélektani beállítódással, illetve ennek kollektív identitásbeli következményeivel és tulajdonságaival foglalkozik. Ezek közé tartoznak iskolai történelem-tankönyvek és néphistóriai elbeszélések szövegtankönyvén végzett elemzések (Szalai–László 2008), a csoportközi elfogultsághoz kapcsolódó kutatások (László–Csertő 2011), vagy a történelmi pályához kapcsolódó érzelemintázatának részletes elemzései (László–Fülöp 2011). További vizsgálatok irányultak még többek között a narratív belső perspektíva identitáskonstrukciós szerepének elemzésére (László–Vincze 2007, 2010, Tóth–Vincze–László 2006), illetve az érzelmek mérésére (Szabó–Banga–Fülöp–László 2011).

Az ehhez kapcsolódó empirikus eredmények alátámasztják a csoport történeteinek identitásképző és -meghatározó jellegét, illetve alapvetően arról tanúskodnak, hogy a nemzeti identitás hazai sajátosságaiban az identitásfenyegetettség és a markáns áldozati szerep, valamint a történelmi veszteségek alacsony szintű pszichológiai elaborációja figyelhető meg (László 2012).

Befejezésül Bodó Barna tanulmányát (1999) hivatkozom, amely értékes reflexiós pontokat nyújthat a fenti jelenségegyüttes értelmezéséhez. Eszerint az etnikai identitás úgy határozható meg, mint a társadalmi-politikai különbözőség igényével megjelenő olyan szolidaritásforma, amelyben a hazafogalommal összekapcsolva jelenik meg a közös név, nyelv és terület képe, illetve amelyben erőteljes hivatkozási pontokként artikulálódnak a közös kultúra elemei: a nyelv, a történelmi emlékek és tapasztalatok, a származás, valamint amely a vélt vagy valós közös tu-

lajdonságok és megkülönböztető jegyek számbavételét folytonos reflexió tárgyává teszi. Ezt az elképzelést más oldalról támogatja meg Hutchinson (2002), akinek véleménye szerint az „etnicitás” azért tulajdonít kiemelt szerepet az eredet és emlékezet kérdéseinek, hogy visszaszerezze a jelen számára megoldásokat kínáló „használható múltat”.

Hivatkozások

- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Bakk Miklós 2002. A nemzet és a modernitás nyelve. *Regió* 4: 33–38.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (szerk.) 1978. *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bar-Tal, Daniel 2000. *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. London: Sage.
- Bauman, Zygmunt 1997. *Postmodernity and Its Discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Békés Vera 1991. „Nekünk nem kell a halzsiros atyafiság!” – Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Beyme, Klaus von 1994. *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bibó István 1990. *Válogatott tanulmányok I-IV*. <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/> (Letöltve 2010. április 27.)
- Bindorffer Györgyi 2002. Történelmi tudat, nemzeti identitás. Svábok Baranyában és Pest megyében. In Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némédi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. 339–351.
- Bodó Barna 1999. Kultúra, identitásnarratívák, politika. In *Multikulturalizmus és ökuménia*. Temesvár: Szórvány Alapítvány. <http://bodo.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=16&p=927> (Letöltve 2006. 02. 12.)

- Burke, Peter 1991. Geschichte als soziales Gedächtnis. In Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.): *Mnemosyne, Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag. 289–304.
- Csertő István – László János 2011. A csoportközi értékelés mint a csoporttrauma érzelmi feldolgozásának indikátora a nemzeti történelem elbeszéléseiben. In Tanács Attila – Vincze Veronika (szerk.): *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged, 2011. december 1–2*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 211–223. <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2011>
- Dieckhoff, Alain 2002. Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése. *Regio* 13/4: 7–22.
- Diószegi Vilmos (szerk.) 1978. *Az ősi magyar hitvilág – Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII–XIX. századi művekből*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Franzke, Jochen 1993. Der „neue” Nationalismus im Osten Europas. In Erhard Crome – Jochen Franzke (Hrsg.): *Nation und Nationalismus. Aspekte der Annäherung an das Phänomen des Nationalen nach dem Ende des Ost-West Konflikts*. Berlin: Gesellschaft für Sozialwissenschaftliche Forschung und Publizistik. 77–100.
- Fülöp Éva – László János 2011. Érzelmek a valós csoportközi konfliktusokban, a csoportközi érzelmek történelmi lehorgonyozása. *Magyar Pszichológiai Szemle* 66/3: 467–485.
- Gledhill, John 2005. The Power of Ethnic Nationalism: Foucault's Bio-power and the Development of Ethnic Nationalism in Eastern Europe. *National Identities* 7/4: 347–368.
- Gyáni Gábor 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Hall, Stuart 1997. Multikulturalizmus. In Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/multikulturalizmus/pages/005_a_kulturalis_identitasrol.htm
- Hobsbawm, Eric J. – Ranger, Terence O. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Hobsbawm, Eric J. 1992. Ethnicity and Nationalism in Europe Today. *Anthropology Today* 8/1: 3–8.
- Hoppenbrouwers, Frans 2002. Religious nationalism in a Transformation context. *Religion, State and Society* 30/4: 305–316.
- Hutchinson, John – Smith, Anthony D. 1994. *Nationalism*. New York: Oxford University Press.
- Kamusella, Tomasz D. I. 2001. Language as an instrument of nationalism in Central Europe. *Nations and Nationalism* 7/2: 235–251.
- Kántor Zoltán 2000. Polgári nacionalizmus? *Provincia* 6.
<http://epa.oszk.hu/00200/00266/00006/c000118.html>
- László János 2005. A narratív pszichológiai tartalomelemzés. *Magyar Tudomány* 11: 1366–1375.
- László, János 2003. History, identity and narratives. In László, János – Wagner, Wolfgang (eds.): *Theories and controversies in societal psychology*. Budapest: New Mandate. 180–182.
- Liu, James H. – László, János 2007. A narrative theory of history and identity: Social identity, social representations, society and the individual. In Moloney, Gail – Walker, Iain (eds.): *Social representations and history*. New York: Palgrave–Macmillan. 85–107.
- McAdams, Dan P. 2002. A történet jelentése az irodalomban és az életben. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 157–174.
- Niedermüller Péter 1996. A nacionalizmus kulturális logikája a poszt-szocializmusban. *Századvég* 16: 91–109.
- Niedermüller Péter 2002. Elavuló fogalmak. *Regio* 13/4: 138–146.
- Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.) 2014. *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság mutidiszciplináris vizsgálata*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- Ricoeur, Paul 2001. A narratív azonosság. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 15–25.
- Salecl, Renata 1992. Nationalism, Anti-Semitism, and Anti-Feminism in Eastern Europe. *New German Critique* 57: 51–65.
- Schopflin, George 1998. Sprache und Ethnizität in Mittel- und Osteuropa. In: *Europäische Rundschau*. 26/4: 75–83.
- Schopflin, George 2003. Identities, politics, postcommunism in Central-Europe. *Nations and nationalism* 9: 477–490.
- Smith, Anthony D. 1991. *National identity*. London: Penguin Books.

- Szabó Zsolt Péter – Banga Csilla – Fülöp Éva – László János 2011. A csoportalapú érzelmek kutatása a szociálpszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle* 66/2: 361–380.
- Szalai Katalin – László János 2008. Az aktív és passzív igék gyakorisága történelmi narratívumokban. Történelemkönyvek szövegeinek narratív pszichológiai vizsgálata NooJ programmal. *A Magyar Pszichológiai Társaság XVIII. Országos Tudományos Nagygyűlése. Nyíregyháza 2008. május 22–24.*
- Szilágyi Tamás – Szilárdi Réka 2006. *Istenek ébredése. A neopogányság vallástudományi vizsgálata.* Szeged: JATEPress.
- Szilárdi Réka 2014. A magyar kortárs pogány narratívumok nemzeti identitáskonstrukciói. In Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.): 2014. *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság mutidiszciplináris vizsgálata.* Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. 11–24.
- Szilárdi Réka 2017. *Az újpogány vallási diskurzus narratív mintázatai.* Budapest: L'Harmattan.
- Tóth Judit – Vincze Orsolya – László János 2006. Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio* 15/1: 174–182.
- Varga Attila 2002. Nacionalizmusok a politikai és kulturális nemzet határán. *Regio* 13/4: 194–211.
- Vincze Orsolya – László János 2007. Mentális kifejezések jelentősége a perspektíva-felvételben a csoportidentitás tükrében. In Tanács Attila – Csendes Dóra (szerk.): *V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, Szeged 2007 december 6–7.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport. 250–258. <http://www.inf.u-szeged.hu/mszny2007>
- Vincze Orsolya – László János 2010. A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 65/4: 571–595.
- White, Hayden 1997. *A történelem terhe.* Budapest: Osiris.

Nagynak lenni múltunk által – mások ellenében

A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok
szociálpszichológiai háttere

1. Bevezetés

Egy 2016-ban végzett kutatás szerint a magyarok több mint egy-negyede úgy gondolja, hogy a finnugor elmélet téves. Ez a vélemény tehát meglehetősen elterjedt. Hogyan tehet szert ekkora népszerűsége egy áltudományos nézet, miért válhattak ennyire népszerűvé és szintén a mainstream politikai diskurzusok részévé magyarsággal kapcsolatos alternatív eredettanok, amelyek egyes-nesen „elhazudott eredetről”, „elhallgatott múltról” beszélnek?

Jelen tanulmány a finnugor nyelvrokonságot megkérdőjelező áltudományos politikai mitológiák szociálpszichológiai hátterének feltérképezésére tesz kísérletet. A cikk megközelítése ugyanakkor hangsúlyozottan szociálpszichológiai és nem szociálpszichiátriai: a valóságtól sokszor mégoly elrugaszkodott narratívákat is elsősorban normális, a szociális identításban gyökerező társadalom-lélektani folyamatokként, és nem kollektív patológiaként, valamiféle társadalmi szintű pszichózisként értelmezzük.

2. A magyar turanizmus és eurázsiai gondolkodás

A magyar eredettörténetnek régóta részét képezik a magyaroknak többek között hun, szkíta, sumér, pártus származásáról szóló elképzelések. Ezeket az elképzeléseket összefoglaló néven turanizmusnak nevezhetjük, ami bizonyos szempontból egyfajta sajátos, magyar eurázsianizmusként is értelmezhető (Kor-

kut–Akçali 2015). Bár ezek a turanista teóriák korábban, a 19. században még a politikai és tudományos főáram részének számítottak (lásd például Ablonczy 2016), a finnugor nyelvrokonsággal kapcsolatos nyelvészeti, néprajzi és történelmi kutatások eredményeképpen felhalmozódó tudományos bizonyítékok hatására a keleti eredetmitológiák mára inkább a tudomány partvonalára szorultak. A politikára vonatkoztatva ugyanez már nem jelenthető ki.

A jelenkori turanista eredetmítoszok, bár tartalmukban jelentős heterogenitást mutatnak, mindenféleképpen rendelkeznek bizonyos közös vonásokkal. Ezeket itt öt pontban foglalom össze. A múlthoz való viszonyt illetően

1. a turanista elméletek egyszerre hangsúlyozzák a magyarság keleti, ázsiai származását (és ezzel együtt gondolkodásának, karakterének vérmérsékletét), illetve
2. a magyarság valamilyen nagy, birodalomalkotó néphez (perzsa, török, hun stb.) való tartozását.
3. A finnugor nyelv- és néprokonságra vonatkozó tudományos kutatásokat ez az irányzat általánosan megkérdőjelezi, és ezért vitatkozik a magyarság származására vonatkozó tudományos kánonnal, „alternatív történelmi” elképzeléseket vázolvá fel. Ez a jelenre vonatkozóan
4. a turanista hagyományokkal rendelkező magyarság egyedi jellegének, a hagyományos kategóriákba való besorolhatatlanságának hangsúlyozásában („Sem nem árja, sem nem sémita”) nyilvánul meg. A jövőre vonatkozóan pedig
5. programot és kívánatos orientációt vázol fel: a magyarság gazdasági, politikai jövője Keleten van, nem Nyugaton.

Az alábbiakban mindezen közös vonások mentén együttesen tárgyalom a vonatkozó turanista eredetmítoszokat.

3. Turanizmus a politikában: a főszodorból a szélre, majd vissza

A turanizmus történelmi visszatekintésben közel sem mindig a politikai jobboldalhoz kötődött. A turanizmus szellemi-politikai támogatói között kezdetben nem csak olyan szereplők voltak jelen, mint Teleki Pál, de olyanok is, mint az első tanácsköztársaságban is szerepet vállalt Károlyi Mihály, illetve Jászi Oszkár, a polgári radikálisok vezetője (lásd például Ablonczy 2016). A második világháborúhoz közeledve azonban a turanizmust egyre inkább kisajátította a szélsőjobboldal, tanai beépültek a szélsőjobboldali csoportok és különösen a fajvédő mozgalmak ideológiájába (Paksa 2012), melyek, főként a Gömbös-kormánytól kezdődően, maguk is sok vonatkozásban a mainstream részévé váltak. A Turanista Szövetség, mely 1920-ban alakult, egyre több szállal kötődött a fajvédő mozgalomhoz (Gyurgyák 2007). A turanista mozgalmak a magyarság ázsiai eredetét hangsúlyozták, azt, hogy a magyarság a „hunok, szittyák, japánok, kínaiak, valamint különböző török és tatár nációk testvérnépe” (Gyurgyák 2007: 229), és vérségi kötelékben is él ezekkel. A magyarság különállásának, azaz „sem nem árja, sem nem sémita” jellegének hangsúlyozása egyszerre jelentett elméleti alapot az antiszemitizmusra, és adott választ a német kihívásra a semlegeség fontosságának hangsúlyozásával. A vallásosabb értelmezésekben a turáni faj mint Isten választott népe jelent meg.

A turanizmus mai politikai megnyilvánulásai, melyekkel tanulmányom elsősorban foglalkozik, szinte kizárólag a jobboldalon lelhetők fel. Persze a politikai baloldalon is megtalálhatóak a kelet (főleg Oroszország) felé fordulást szorgalmazó hangok mind az államszocialista nosztalgiával rendelkező baloldal Szovjetunióról, esetleg Kínáról alkotott pozitív képe miatt, mind a globalizációellenes újbaloldal Nyugat-ellenessége miatt. Ezek azonban ritkán öltik az eredetmítoszok formáját: a turanizmus fent említett közös vonásai közül gyakorlatilag csak egy jelenik meg bennük, a Kelet-orientált gazdasági és/vagy politikai jövő hangsúlyozása. A baloldali „orientalista” politikai követelések

mögül teljességgel hiányzik a romantikus ázsiai eredettörténet, ezek inkább a pragmatikus érvelésbe ágyazódnak – még akkor is, ha fő hajtóerejük a nyugati kapitalizmussal szembeni politikai elutasítás.

A jobboldalon azonban a turanista elképzelések sokszor a politikai fősodor közelébe jutnak, vagy annak részévé válnak. A turanista gondolat a ma a parlamentben lévő pártok közül legvehemensebben a Jobbik gondolatvilágában jelenik meg, bár a tanulmány írásának pillanatában közel sem olyan hangsúlyosan, mint korábban. A Jobbik gondolatvilága szervesen épít a magyar szélsőjobboldalon a 20. század történelmében dominánsan jelen lévő turanista hagyományra (Paksa 2012, Ablonczy 2016), aminek ugyanakkor már volt a rendszerváltás utáni politikában is erős lenyomata. Király B. Izabella maga is erősen terjesztette a turanista tanokat.¹ A rendszerváltás utáni intézményes, szélsőjobboldali politika emblematikus képviselőjének, a MIÉP-nek egy korábbi programjában egyenesen az a célkitűzés szerepel, hogy „A finnugor eredet helyett a magyarság valódi (szkíta-hun-avar) eredetét mutassák be az iskolákban, múzeumokban és az MTA-ban”². A Jobbik ideológiájában ez a tematika hagyományosan sokkal nagyobb szerepet kap. A párt 2010-es programja szerint eddig a jellemző tendencia „A múlt káros örökségeként folytatódott őstörténetünk meghamisítása, a finnugor származáselmélet hivatalos egyeduralma, valós származásunk és rokonságunk elhallgatása” volt. A megoldás pedig: „Valós őstörténetünk megismerésére, az erre irányuló kutatások támogatására és eredményeinek ismertetésére létrehozuk a Magyar Őstörténeti Intézetet” (Jobbik 2010).

A turanizmus a Jobbiknál ugyanakkor nemcsak negatív programként, a finnugor származás tagadásában jelenik meg, hanem pozitív törekvésként is: a „türk” népekkel való összefogásban (lásd még Ablonczy 2016). „Nem használtuk ki az abban rejlő

¹ <https://mno.hu/hetvegimagazin/turanizmus-tudosok-es-ujpoganyok-1357515>

² <http://miepit.gportal.hu/gindex.php?pg=35965198>

lehetőséget, hogy Belső-Ázsia türk népei a mai napig kétségek nélkül rokonként tekintenek ránk. A velük való rokonság szerves része ősi nemzettudatunknak, és azt a legújabb kutatási eredmények is meggyőzően igazolják.” Ebből pedig egyenesen következik egyfajta turanista politikai program: „A belső-ázsiai türk népek esetében a politikai és gazdasági kapcsolatépítést kulturális kapcsolatépítéssel alapozzuk meg, az ősi rokoni szálak mentén.” A párt korábbi alelnöke, Novák Előd 2013-ban a parlamentben jelentette be, hogy „A finnugor elmélet mára elavult”, ezért szükség van a honfoglalást megelőző időszak hiteles kutatására³ a már említett, a magyarság őstörténetét kutató intézet felállításán keresztül.

A Jobbik 2013-ban kezdődő fokozatos, a politikai közép felé való elmozdulásával (lásd például Krekó–Kovács 2016) az alternatív származástan egyre kisebb szerepet játszik a párt politikájában. A 2014-es választási programban a párt még megismétli korábbi javaslatát, hozzátéve, hogy „A finnugor származáselmélet ma már ezer sebből vérzik. Egyesek szerint kizárólag csak nyelvi és nem rokoni alapon tartható fenn, mások szerint még azon sem. Minden nemzet számára fontos kötelesség »honnan jöttünk?» kérdéseire megnyugtató választ adni... Kiemelten támogatjuk hazánk hagyományőrző rendezvényeit, közülük is kiemelten a legnagyobbat, a Kurultájt” (Jobbik 2014: 63).

A származástan fontosságát abban nyeri el, hogy megágyazzon egy a „keleti nyitáson” alapuló, jövőorientált külpolitikai és külgazdasági programnak is: „Magyarország a kizárólagos nyugati orientáció miatt elhanyagolta a keleti országokkal való kapcsolatát, más európai országokkal ellentétben nem aknáztuk ki a dinamikus bővülő kínai, orosz, indiai, török és belső-ázsiai piac lehetőségeit” (Jobbik 2014: 83). A politikai programban különleges szerep jut Oroszországnak és Törökországnak. Azonban míg az előbbivel való kapcsolattartást kizárólag pragmatikus okokkal magyarázza a program („Földrajzi helyzetünkre, Orosz-

³ <https://kuruc.info/r/2/115010/>

ország adottságaira való tekintettel stratégiai létkérdés, hogy Oroszországgal jó partneri kapcsolatokat tudjunk kialakítani” – Jobbik 2014: 83), a Törökországgal és a türk népekkel való kapcsolatot a közös származás is megalapozza: „Gazdaságilag és politikailag is szorosabb együttműködést alakítunk ki a határozott diplomáciai fordulatot és dinamikus gazdasági növekedést felmutató Törökországgal, a rokoni kapcsolatokra és a kölcsönös gazdasági érdekekre alapozva... A belső-ázsiai türk népek esetében a politikai és gazdasági kapcsolatépítést kulturális kapcsolatépítéssel alapozzuk meg az ősi rokoni szálak mentén (Jobbik 2014: 83).

A Jobbik politikájának gyakorlatában ugyanakkor együtt van jelen a Törökország felé való fordulást hangsúlyozó turanizmus és az Oroszország geopolitikai érdekeit középpontba emelő, hasonlóan a sajátos származást és minőséget hangsúlyozó eurázsiai elmélet (lásd még erről Korkut–Açali 2015). 2014-től, az orosz–ukrán válságtól kezdődően a párt nyilatkozataiban egyre gyakrabban jelentek meg az eurázsiai orientációra vonatkozó nyílt utalások. Vona Gábor például maga fogalmazott úgy egy 2014-es, orosz lapnak adott interjújában: »Eurázsiai vagyok«... vonzalmát részben ideológiai okokkal, »Putyin elnök a tradicionális családi értékek, a keresztény morál, és az eurázsiai civilizáció kulturális örökségének« megőrzése irányában tett erőfeszítéseivel való azonosulással magyarázva.⁴ Az Eurázsiai Unió Vona szerint „elkerülhetetlen és fontos”, és a vele való közelebbi kapcsolatépítés miatt is alakult meg nemrég a Magyar Eurázsia Társaság⁵. A párt Oroszországnak való kémkedéssel is vádolt politikusa, Kovács Béla egyszer azt is megfogalmazta orosz politikusok tár-

⁴ <http://www.orsosvilag.hu/?t1=sajtoszemle&chid=5170>

⁵ A szervezetről igen kevés információ lelhető fel a neten, így vélhetően nem különösebben aktív. Az internetről hozzáférhető információk alapján 2016-ban jegyezték be: <https://www.civilek.hu/civil-szervezetek/magyar-eurazsia-tarsasag/> és tagjai között van a Jobbik európai parlamenti képviselője, Balczó Zoltán: http://www.europarl.europa.eu/mepdif/96877_DFI_LEG8_rev1_HU.pdf

saságában, hogy Magyarországnak meg kellene fontolnia, hogy az Európai Unió helyett az Eurázsiai Gazdasági Unió tagja legyen (Juhász et al. 2015).

A Kelet felé való gazdasági és politikai nyitás fontossága ugyanakkor nem csak a Jobbiknál jelenik meg. Az Orbán-kormány 2010-ben indított, a korábban saját maga által is hirdetett⁶ Nyugat-orientált politikával szembemenő „keleti nyitás” politikájában alapvetően a magyarság gazdasági és politikai érdekeire és azon belül a kiegyensúlyozottabb külpolitikai kapcsolatrendszerre való hivatkozás jelenik meg. Ahogy Orbán Viktor 2017-ben egy indiai tőkéből is épült gyár avatásán megfogalmazta: „A keleti nyitás egy reálpolitika. Észre kell vennünk, hogy Ázsia, az ott fölemelkedő országok fontos szereplői lesznek az európai gazdaságnak, és lehetnek a magyar gazdaságnak is, hogyha jól csináljuk a befektetési politikánkat”⁷, hozzátéve, hogy fontos olyan házban élnünk, „aminek keletre is nyílik legalább ablaka”.

A keletre nyitás politikájaként tehát elsősorban nem a közös származás és múlt, hanem a jelen igényei és a jövő diktálta realitások miatt van szükség, így ez egyfajta pragmatikus Kelet-barátsággént jelenik meg („a következő évtizedekben... a világgazdaság termelési, kereskedelmi súlypontja nyugatról keleti irányba mozdul el”⁸). Bár koherens és a fenti kritériumok mindegyikének megfelelő turanista világnézetről semmiképpen sem beszélhetünk, a kormányzat egyes nyilatkozataiban megjelenik az ázsiai származásra utalás is. A miniszterelnök 2012-ben például így fogalmazott: „Az én filozófiám szerint az összefogás erő kérdése: ha van erő, van összefogás... Az ilyen félázsiai származékoknál, mint mi, csak így megy. Itt mindenki okos, mindenki tudja, mindenkinek van jobb ötlete.” Itt a származásra

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=QLmZUzDMKyA>

⁷ <http://www.miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-samvardhana-motherson-group-uj-gyaranak-avatasan/>

⁸ <http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-vietnami-magyar-uzleti-forumon>

vonatkozó elképzelések már a kormányzás szükséges és kívánatos – tekintélyelvű – természetére vonatkozó következtetéshez vezetnek. Érdekes, hogy Orbán Viktor ugyanezen beszédében a „veszekedős” habitus konszenzusos ellentpontjaként éppen a Finnországot is a tagjai között tudó skandináv országokat említette.⁹ Ezzel némileg egybecsengő módon egy török–magyar üzleti fórumon „a régi múlt kódébe vesző közös származás intellektuálisan izgalmas tényét”, a „török–magyar közös származás- és eredetlegendát” említette a két népet többek között összekötő kötelékek között.

Más, kormányzati vagy kormányközeli szereplők nyilatkozataiban, terveiben szórványosan megjelent a finnugor származással kapcsolatos szkepszis is. 2010-ben az akkori oktatási és kulturális miniszter, Szócs Géza kezdeményezte például a genetikai kutatási programot, mellyel DNS-vizsgálatokkal erősítették vagy cáfolták volna meg a magyarság finnugor eredetét, és „a finnugor elméleten kívül más őstörténeteket” pedig a tanterv inherens részévé tettek volna.¹⁰ Erre azonban végül – szerencsére – nem került sor.

A jelenlegi és az előző parlament egyik alelnöke, Lezsák Sándor több fórum révén is részt vesz a turanizmushoz kapcsolódó gondolatok terjesztésében. A Tolsztoj Társaság, illetve a Lakitelki Keleti Nyitás Akadémia¹¹ elsősorban az Oroszország és a szélesebb posztszovjet eurázsiai régió felé való nyitást szorgalmazó képzési, intellektuális központokként működnek. Itt ismételten az eurázsianizmus és a turanizmus egymásba játszását tapasztalhatjuk. Témánk szempontjából legfontosabb az évente megrendezésre kerülő és általa védnökölt hagyományörző rendezvény, a

⁹ <https://24.hu/belfold/2012/07/26/orban-veszekedos-felazsiai-nep-a-magyar/>

¹⁰ http://hvg.hu/itthon/20100614_szocs_geza_dns_julianus_balint_csanad?utm_exp=1324304-23.8USXuGWPRhWtdjJmAT-ShwQ.0&utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.hu%2F

¹¹ http://www.politicalcapital.hu/wp-content/uploads/PC_reactionary_values_CEE_20160727.pdf

Kurultáj¹², mely magát „Ősök napjaként”, „magyar törzsi gyűlésként” határozza meg. Ez szerint „erősíti hazánk keleti nyitási politikáját is, mert növeli a bizalmat a részt vevő nemzetek között”. A rendezvényen Lezsák szavai szerint „...a közép-ázsiai rokontudatot erősítjük. Ez a rokontudat jelenik meg a bizalmi kapcsolatokban, a bizalmi tőkében, és ezt lehet az élet valamenyny területén hasznosítani, akár a politikában, akár a testvérkapcsolatokban.”

Ebben a gondolatban expliciten megjelenik az eredetmítoszok egyik fontos tulajdonsága, az idősíkok összezsúszása: *a jövőre vonatkozó geopolitikai tervek, a jelenben megélt, vonzásokon és tasztításokon alapuló külpolitikai kapcsolatrendszer és a múltból alkotott nézetek kölcsönös egymásra hatása és szétszálazhatatlansága*. Nemcsak a múltból alkotott nézet formálhatja a jövőt, hanem fordítva is. Sőt, a Kelet felé fordulás mint általános külpolitikai-gazdaságpolitikai (pragmatikus) attitűd adhat termékeny táptalajt keleti származást hangsúlyozó eredetmítoszoknak is.

4. Turanizmus mint összeesküvés-elméleti narratíva

Az általános, Kelet felé fordulást hangsúlyozó külpolitikai-gazdasági irányvonal ellenére a kormányzati politikában a turanista eredetmítoszok nem mondhatóak jellemzőnek, inkább egyes elemeik jelennek csak meg sporadikusan a közbeszédben. A turanista eredetmítoszok képviselői saját magukat gyakorta éppen hogy nem a mainstream részeként, hanem az elnyomásra és nélkülözésre ítélt kisebbségként definiálják. Éppen ennek köszönhető, hogy gyakran ágyazódnak összeesküvés-elméleti narratívákba. Az összeesküvés-elméletek jellemzően (bár nem kizárólagosan) a marginális, kisebbségi véleményeket képviselő csoportokban jelennek meg azzal a nézettel összekapcsolódva, hogy a többségi vélemény intézményes képviselői az előbbieket

¹² <http://kurultaj.hu/>

elnyomják és üldözik (Inglehart 1987). Ezt persze kiegészíthetjük azzal, hogy egyes esetekben a többség is láttathatja magát elnyomott kisebbségnek.

Az összeesküvés-elmélet populista konstrukció, mely a nép és az elit szembeállításán alapul (Fenster 1999). Az összeesküvés-elméleti elképzelésekbe ágyazott turanista eredetmítoszok azt implikálják, hogy a finnugor nyelvrokonság elképzelése nemcsak hogy nem igaz, hanem egyenesen a domináns nemzetközi gazdasági és politikai szereplők által oktrojált elképzelés. Minél inkább a szélre megyünk a politikai paletta jobboldalán, annál könnyebben találkozunk a turanizmust a konspirációs elképzelésekkel ötvöző elképzelésekkel. Az elhazudott valóságról, a sumér, török vagy éppen pártus származásról pedig e szereplők és az általuk uralt hivatalos tudományos szervek szándékosan hallgatnak, melynek célja a magyarság „lent tartása”, önértékelésének rombolása, és annak tagadása, hogy Magyarország valamilyen nagy, rég vagy jelenleg is létező, birodalomalkotó, fényes múltú nép rokona. Így az elképzelés azt implikálja, hogy a magyarság a törökök, irániak, kínaiak, szkíták, sumérok, pártusok rokonaiaként a történelemben sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint a számarányuknál és földrajzi elhelyezkedésüknek fogva a történelemre kisebb befolyást gyakorló finnugor népek. Sárközy Miklós (2014) tömören és találóan fogalmazza meg ezt a jelenséget: „a 19–20. századi magyar dilettáns őstörténeti irodalom... rögeszmésen tagadta és Habsburg–zsidó tudományos-politikai összeesküvésnek kiáltotta ki a magyarság tudományosan bizonyított finnugor nyelvrokonságát és a turanizmus jegyében törekedett minél illusztrisabb nyelvi és/vagy etnikai rokonságot verbuválni a magyarság számára.”

Az összeesküvés-elméleti turanista-eurázsianista narratíva tehát az alábbi pontokban foglalható össze.

a) A finnugor elmélet tudatosan terjesztett hazugság.

Grespik László, aki nem sokkal írásának megjelentetése után lett Budapest Főváros Közigazgatási Hivatalának vezetője, például így fogalmaz *A finnugor-elmélet hazudik, Werbőczy István nem* című írásában: „Mint látható, Werbőczy és a magyarok mind

»antifinnugoristák« voltak, egészen a finnugor-elmélet célzatosan nemzetmúlt-romboló, kényszerrel való bevezetéséig” (Grespik 2000).

b) A hazugság célja: a magyarság nemes származásának eltitkolása.

Grespik fenti írásában azt is hozzáteszi: „Badiny Jós Ferenc sumerológus, nyelvész-történész professzor kutatásai bizonyítják, hogy Jézus nem zsidó, hanem vérünkből való pártus (szkíta-hun) herceg volt, vagyis Jézus vérrokonai vagyunk. Isten kiválasztott népe tehát a magyar, hiszen közülünk való hercegnő lett Isten gyermekének anyja” (Grespik 2000). Egyértelmű tehát: a magyarság elhazudott múltjának oka éppen a különlegessége.

c) A hazugság terjesztése és az igazság elhallgatása a nagyhatalmak érdeke.

Az összeesküvés-elmélet minden esetben az ismerős ellenségeket vetíti a gonosznak előfeltételezett események mögé. Ezek rendszerint a Habsburgok, a kommunisták, Franciaország, de lehetnek a zsidók vagy akár a mai nyugati nagyhatalmak is. Márác László dilettáns történétíró ezt például így fogalmazza meg: „A finnugrizmus akkor nyert teret, amikor Magyarország nem volt független ország, a Bach-korszakban, illetve a kommunizmus alatt, vagyis amikor súlyos fizikai és pszichológiai terrornak volt kitéve. Hunfalvy és Budenz, a Magyar Tudományos Akadémia nyelvészeti kutatásait az osztrák-német hatalmi-politikai célok szolgálatába állították.” Ahogy az fent szóba került, a nagyhatalmak alapvetően azért terjesztik a finnugor nyelv- és néprokonság gondolatát, hogy a magyarságot „lent tartás” és megfosszák önbecsülésétől. Johanna Laakso, a bécsi egyetem finnugrisztika professzora szerint a kommunizmus bukása után tapasztalható csak igazán az alternatív történelemértelmezések szélesebb körű elterjedése: „A finnugor elméletet először a bécsi, aztán a moszkvai imperialisták által kitalált történetnek tekintik, aminek a célja elsősorban a magyarok megalázása volt.”¹³

¹³ <https://www.hs.fi/sunnuntai/art-2000002628735.html>

d) Az akadémiai közösség csak ezeknek a látható vagy láthatatlan erőknak az ügynöke.

Az összeküvés-elméleti narratíváknak az is részét képezi, hogy a finnugor rokonságot hangsúlyozó mainstream tudományos intézmények a nagyhatalmak érdekeit képviselik, és ezért tudatosan törekednek mindezen elméletek „elhallgatására”, az emberek előli elrejtésére. Az anti-finnugrizmus ezért folyamatosan a mainstream történetkutatásokkal vitatkozik, és az utóbbiakra fordított forrásokat inkább az „alternatív” történelemkutatások javára gondolja fordítani. Novák Előd, a Jobbik korábbi alelnöke már említett parlamenti felszólalásában például kiemelte: az Őstörténet-Kutató Intézet forrását a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Intézetének költségvetéséből lehetne átcsoportosítani, utóbbi akár teljes állami támogatásának, illetve feladatkörének megvonásával. Az őstörténettel foglalkozó vitáknak ugyanis „az MTA nem tudott méltó keretet biztosítani, miként a kutatásoknak, esetleges expedícióknak sem”. A jobbikos képviselő kisebb sikernek nevezte, hogy pártja javaslatára a finnugor rokon népek napjáról szóló országgyűlési határozat végül a „finnugor nyelvrokonsággal rendelkező népek napjává” puhult pártja javaslatára.¹⁴

e) Az igazmondókat elhallgattatják, elnyomják, kirekesztik vagy üldözik.

Ezek a származástani, összeküvés-elméleti narratívák mind egy sémára épülnek fel: a nemes rokonság mások általi elhazudása mellett az igazság terjesztésének heroikus küzdelme is megjelenik bennük. Bakay Kornél (2010), az erősen vitatott munkásságú, a magyarokat leginkább a pártusokkal és a szkítákkal rokonító történész¹⁵ például hosszasan ír arról az üldöztetésről, melynek a finnugor elmélettel vitatkozó tudósok, politikusok ki vannak téve a nagyhatalmak és az érdekeiket képviselő akadémiai

¹⁴ <https://kuruc.info/r/2/115010/>

¹⁵ Nagy é. n.

ai világ részéről (a szerző széles körű üldöztetését egyébként mi sem mutatja jobban, mint hogy 2013-ban a Magyar Érdemrend tisztikeresztje [polgári tagozat] kitüntetésben részesült).

5. Az összeesküvés-elméleti narratívák pszichológiai előnyei

Az összeesküvés-elmélet saját megközelítésem szerint a kollektíve motivált megismerés egy fajtája (Krekó 2015). Kollektív, hiszen csoportidentitásokba ágyazódik, és csoporthagyományokat, csoportsztereotípiákat, csoportmítoszokat fejez ki. Nem tekinthető tehát egyéni patológiának, hanem „normális” jelenség. Megismerés, hiszen végső célja mégiscsak a világ értelmezése, jobb megismerése. Ugyanakkor motivált is, hiszen a valóságot olyan módon kívánja megismerni, hogy az a lehető legjobban megfeleljen a saját csoport pszichológiai érdekeinek. A magyarok keleti eredetéről szóló, gyenge alátámasztottságú elméletek, az ezeket világnézetté szervező turanista, eurázsiai és egyéb keleti nyelv- és származástörténetet hangsúlyozó ideológiák azért tudtak széles körben elterjedni, mert vágyteljesítő természetűek: sokan szeretnék, ha igazak lennének.

Az összeesküvés-elméletek paradox módon annak ellenére is népszerűek tudnak lenni, hogy fenyegető és félelmetes világképet rajzolnak. A világot ugyanis végső soron úgy mutatják be, ahogy azt pszichológiai érdekeik diktálják, nem ahogyan az a valóságban van. A közösségek még inkább, mint az egyének, képesek olyan képzeletbeli világot teremteni maguknak, melyben jobban érzik magukat, mint a valóságban, és erre nyújtanak kiváló példát az összeesküvéses eredetmítoszok.

Az összeesküvéses turanista eredetmítoszok legfontosabb célja értelemszerűen a kollektív önértékelés erősítése. A magyar népet rendszerint valami olyan néptől származtatják, melynek a világtörténelem formálásában komoly szerepe volt, és birodalmakat alakítottak ki, vagy éppen jelenleg is birodalmakat alkotnak. A dicső eredet elnyomók általi meghamisítása pedig éppen

azt bizonyítja: a magyar a kiválasztott nép, melynek a történelem formálásában különleges küldetése és felelőssége van. Ahogy Grespik László a magyarságra utalva fogalmaz: „Bizonyíthatóan szakrális világküldetésünk van.”

Ezek a keleti, konspirációs teóriákba oltott eredetmítoszok valójában a nemzetek „nagyzásos téveszméi”: kicsik vagyunk, és látszólag jelentéktelenek, de valójában a legfontosabbak a világban. Éppen ezért nem véletlen, hogy gazdasági és politikai válságok, frusztrációk nyomán rendre felerősödnek ezek a mítoszok (lásd például Sárközy 2014, Ablonczy 2016). Magyarországon például 1848–1849 után, Trianont követően,¹⁶ aztán a második világháború után az emigrációban erősödött fel ez a fajta gondolkodás. Az ohioi egyetem kutatói már két évtizede kimutatták, hogy az összeesküvés-elméletek erősítik a kollektív önértékelést kisebbségi csoportban, fekete diákok esetében. Akik jobban hittek az összeesküvés-elméletekben, azokra magas kollektív önértékelés (a feketékkel való erősebb azonosulás) volt jellemző (Crocker et al. 1999).

Miért? A legfontosabb szempont: akit üldöznek, az fontos. A paranoid számára pszichológiai előny, hogy az egész világ vele foglalkozik, ő a legfontosabb, ezért figyeli meg mindenki, és akarja eltenni láb alól. Azok kezdenek el ilyen teóriákban hinni, akik jelentéktelennek élik magukat. És bár ingoványos talaj a szociálpszichológiát az egyéni patológiákból levezetni, itt mégis láthatunk némi hasonlóságot: az egyéni paranoia és a kollektív összeesküvés-elmélet nem azonos, de izomorfikus (Zonis–Joseph 1994), tehát hasonló gondolkodási folyamatokat implikál. Az összeesküvés-elméleti turanista eredetmítoszok nemcsak hogy nemes rokonságot találnak a magyarság számára, de az üldöztetésről, a múlt elhallgatásáról szóló történetekkel még tovább növelik a kiválasztottságtudatot.

További előnye az összeesküvés-elméletnek, hogy az üldözöttek áldozati identitása erősebb csoportkohéziót is teremthet,

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=5KB7HPhpG6I>

és éppen ezért válhat az „elhazudott múlt” narratívája hatékony mobilizáló eszköz a (szélső)jobboldali populistá mozgalomak körében – nem csak Magyarországon.

Az összeesküvéses eredetmítosz továbbá politikai programot is ad, mégpedig a turanizmus által kijelölt Kelet felé orientálódás célkitűzésén túlmenően is. A hazugságot le kell leplezni, a hazugokkal szembe kell szállni, az igazságot meg kell ismertetni. A Jobbik fent idézett programjából egyértelműen kiolvashatók ezek a törekvések: az alternatív történelemkutatások támogatása, az akadémiai történelemkutatások háttérbe szorítása, majd a feltárt ősmagyar múltra építő, Ázsia felé forduló külpolitika. Grespik László fent idézett tanulmányában tömören foglalja össze, milyen fontos a múlt szerepe a jövő politikájának megformálásában: „A magyar jólétet a jövőteremtő dicsőséges ősmúlt fényében kell megteremteni.”

Az összeesküvés-elméletek továbbá a politikai indulatelvezés fontos eszközei is lehetnek, ahogyan azt korábbi kutatások is igazolták (Abalakina-Paap–Stephan 1999). Az összeesküvéses eredetmítoszok „főszereplői”, a nagyhatalmak és háttérhatalmak (a Habsburgok, a kommunisták, a zsidók, Franciaország, tehát általában a Nyugat) rendszerint azok a csoportok, amelyeket az eredetmítoszoknak háttérteret teremtő jobboldali, nacionalista ideológiai keret eleve főellenségekként előfeltételez. Így válhat szinte bármilyen csoport az éppen aktuális politikai kontextustól függően a finnugor „hazugság” fő terjesztőjévé. Ezek a teóriák így jó eszközül szolgálhatnak a politikai indulatelvezéshez. Az eredetmítoszok esetében ugyanakkor az is fontossá válik, hogy a magyarságnak ne legyen származási vagy akár nyelvrokonsági kapcsolata az „ellenséggel”. Ennek legérzékletesebb példáját nyújtják azok az elméletek, melyek egyszerre próbálják bebizonyítani, hogy Jézus Krisztus magyar volt – és ezzel párhuzamosan azt is, hogy nem volt zsidó (Sárközy 2014).

További előnye az összeesküvés-elméleteknek, hogy lehetővé teszik a felelősség átruházását. A magyarság dicső múltját

elhazudó külföldi erők felelőssé tehetőek például a magyarság 20. századi történelmi tragédiáiért, szenvedéséért, rossz döntéseierért, hiszen a dicstelen rokonságról szóló történetekkel tudatosan rombolták le a magyarság önértékelését.

6. Az összeesküvés-elmélet mint reakció

Mi segítheti ezeknek az elméleteknek a megszületését? Az összeesküvés-elméleti mítoszok egyfajta kollektív pszichés megküzdési mechanizmusként, új, váratlan, atipikus és kellemetlen eseményekre adott pszichológiai válaszként értelmezhetők (Krekó 2015). Nem véletlen, hogy történelmi, gazdasági és politikai traumák nyomán könnyedén szökkennek szárba az összeesküvés-elméletek és az eredetmítoszok egyaránt, hogy a jelen kényelmetlen valóságával szemben kényelmes hazugságokon alapuló, szép és dicső múltat teremtsenek. Minél kedvezőtlenebb a jelen megítélése, és minél több tényező fenyegeti a jelenben egy nemzet kollektív önértékelését, annál nagyobb eséllyel nyúlhatnak a tagjai olyan összeesküvéses mítoszokhoz, melyek a múlt nagyságának hangsúlyozásával, az elnyomók elleni heroikus küzdelmek sorsszerűségével és ezen keresztül a nemzet feltámadásának reményével pszichológiai menedéket nyújtanak.

Sárközy (2014) szerint az összeesküvés-elméleti eredetmítoszok prototípusának is tekinthető „Párthus Jézus” elmélet sikerét többek között a „történelmi frusztráció és kudarcélmény kompenzációja (főleg Trianon), illetve „széleskörű elszegényedés és ebből fakadó csodavárás-vigaszkeresés” is magyarázza. Ehhez hozzátehetjük, hogy Magyarországon a rendszerváltás által okozott társadalom-lélektani sokkok jelentősen hozzájárultak mind az összeesküvés-elméletek, mind az eredetmítoszok feléledéséhez és burjánzásához. Ezekben a helyzetekben pedig olyan módon kreálják az eredetmítoszokat – vagy éppen formálják át azokat –, hogy azokban a jelen konfliktusai, barátai és ellenségei rajzolódnak ki. Az összeesküvés-elméleti eredetmítoszok tehát sokkal in-

kább tekinthetők a nyomorúságosnak ítélt gazdasági-politikai körülményekre aktuálisan adott társadalmi-politikai válaszreakciónak (Vásárhelyi 2005), mint a történeti-politikai folklór szerves részének.

7. Eredetmítoszok nemzetközi kitekintésben

Mivel ugyanakkor az összetört kollektív önértékelés és a gazdasági-politikai traumák nem magyarspecifikusak, így az eredetmítoszok sem azok. Hasonló teóriák a környező országokban is megtalálhatók, és megtalálhatók voltak már a 19. században is. Ráadásul céljuk is nagyon hasonló volt: minél nemesebb származási történet felmutatásával kiemelkedni egy olyan régióban, ahol a kisebb országok sorsát alapvetően a nagyhatalmak (Németország, Oroszország és ezek elődei) formálják (Baár 2010). Talán ez teszi ezeket az elméleteket különösen elterjedtté a keleti, posztsovjjet blokkban.

Mivel a nemzeti frusztrációknak és a nagyhatalmaknak való kitettségéből fakadó kontrollvesztésérzésnek komoly szerepe van az eredetmítoszok formálódásában, e teóriák elterjedése és politikai ideológiává formálódása alapvetően jellemzőbb Európa keleti, mint nyugati felén. Nyugaton ugyanis egyszerűen kevesebb szükség van a nagyság bizonygatására. Sárközy Miklós (2014) szerint a poszkommunista és posztsovjjet országokban virágznak igazán, amire számos példát találhatunk. A dákoromán elmélet, a horvát–iráni, a bolgár–iráni, az azeri–szkíta, az azeri–sumér elméletek mind ugyanarra a sémára épülnek: az elhallgatott dicső múlt, a nagyság bizonygatása alapot formál a jelenlegi igények megformálására és a jövőbeli nagyság megteremtésére.

Minél kisebb és jelentéktelenebb egy ország, és minél kevésbé érzi tényleges befolyását, annál inkább keresi az ilyen mítoszok nyugalmát, és annál dicsőbb múltat próbál teremteni magának. Így válik az összeesküvés-elméleti eredetmítosz a pszichológiai és politikai kompenzáció eszközévé.

8. Szükségből erényt?

A turanista összeesküvés-elméleti eredetmítoszok vonzerejét talán egy inherens ellentmondásuk is eredményezi. Ezek az elméletek egyszerre bizonyítják a magyarság rendkívüliségét és egyediségét és a nagy sokasághoz való tartozását. A magyar nép nyelvében és származásában egyedi és megismételhetetlen, ugyanakkor egyediségét részben az adja, hogy bár a Kárpát-medencében él, nagy birodalomépítő keleti népek leszármazottja.

Az elhazudott dicső rokonság köré szerveződő összeesküvés-elméletek rendkívüli vonzerejét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a populáris kultúrában is megjelennek és tarolnak. Egy éppen ilyen narratívára épülő regény a *Da Vinci-kód*, igazi bestseller, az elmúlt évtized egyik legnagyobb könyvsikere volt közel 100 millió eladott példánnyal. A regényt 44 nyelvre fordították le, és a könyvből készült film igazi kasszasiker lett, mely 225 millió dollárnyi jegybevételt hozott világszerte.

A történet lényege dióhéjban annyi, hogy a főhős, Sophie Neveu a rendőrségnél dolgozó kép- és kódfejtő, rejtélyes módon egy összeesküvésbe keveredik. A harvardi szimbólumkutató-professzor, Robert Langdon siet a segítségére, hogy megmentsse és kikutassa a titkát. A főhőst számosan, köztük az Opus Dei emberei is meg akarják ölni, nem véletlenül. El akarják ugyanis titkolni a katolikus egyház több évezredes összeesküvését: Jézusnak voltak gyermekei feleségétől, Mária Magdolnától, és a főszereplő végső soron maga Jézus Krisztus leszármazottja. Ezt a katolikus egyház azért titkolta el, hogy senki más ne formálhasson jogot Jézus Krisztus vallási örökségére és spirituális hagyatékára.

Az eredetmítoszok többsége ugyanezen jellegzetes összeesküvés-elméleti narratívára épül: a finnugor eredetet valamilyen külső, megszállónak tartott vagy hegemon hatalom (a Habsburgok, a Szovjetunió, illetve újabban az Egyesült Államok, Brüsszel, vagy éppen az arctalan, misztikus „háttérhatalom”) által kreált és terjesztett hazug elméletnek tartják, melynek a célja a magyarok „valódi” (sumér, török, eurázsiai stb.) származásának eltitkolása és ezzel a magyarok önbizalmának lerombolása. Természetesen

nem minden turanista tartja a magyarokat, „a pártus magyarok – pártos Jézus” elmélet képviselőivel és a *Da Vinci-kód* főhősével összhangban Krisztus egyenes ági leszármazottjának, de a történelmi és ezáltal pszichológiai grandiozitás megteremtése teljesen nyilvánvaló funkciója az elméleteknek. A „kelethez” pedig ráadásul a vadság, a zabolátlanság, a nyers őszinteség romantikus mítosza is társul.

Ahogy fent már szó esett róla, az eredetmítoszok legalább annyira szólnak a jelenről és a jövőről, mint a múltról. A múlt-ról szóló elméletek ugyanis mindig a jelenről alkotott értékelés és a jövőre vonatkozó tervek tükrében íródnak. Ennek fényében válik érdekessé az utóbbi években tapasztalható trend, a turanista származástörténetek előtérbe kerülése és a finnugor elméletek háttérbe szorulása a politikai közbeszédben.

A finnugor származást tagadó összeesküvés-elméleti politikai mítoszok szociálpszichológiai szempontból nagyon „hasznosak”, hiszen javítják a kollektív önértékelést a másokkal közös gyökök és az egyediség párhuzamos hangsúlyozása révén. Egyszerre hangsúlyozzák az egyediséget és eredetiséget és a feloldódást egy szélesebb rokonságban. A kiválasztottság, üldözöttség, az összeesküvés nemcsak dicső, de kalandos és heroikus múltat is teremt. De mást is: sok jelenlegi és jövőbeli szövetségest. Ahogy Patrubány Miklós, a Magyarok Világszövetségének elnöke megfogalmazta: „Magyarország keleti nyitását 2004-ben világkongresszusi határozatként tálaltuk a magyar nemzetnek, és lássatok csodát: nyolc évvel később, 2012-ben az Orbán-kormány elindult ezen az úton, abba az irányba, ahol egymilliárd ember tekinti a magyarságot rokonnak, barátoknak, testvérnek.”¹⁷

¹⁷ <https://24.hu/belfold/2014/01/27/patrubany-miklos-aki-ro-az-nem-ir-s-aki-ir-az-nem-ro/>

Hivatkozások

- Abalakina-Paap, Marina – Stephan, Walter G. – Craig, Traci – Gregory, W. Larry 1999. Beliefs in Conspiracies. *Political Psychology* 20: 637–647.
- Ablonczy Balázs 2016. *Keletre, Magyar!* Budapest: Jaffa Kiadó.
- Baár, Monika 2013. Historians and Nationalism: East-central Europe in the Nineteenth Century. *Oxford: Oxford University Press.*
- Bakay Kornél 2010. *Hogyan lettünk finnugorok.* Budapest: Hun-Idea szellemi Hagyományörző műhely.
- Crocker, Jennifer – Luhtanen, Riia – Broadnax, Stephanie – Blaine, Bruce Evan 1999. Belief in U.S. government conspiracies against blacks: Powerlessness or system blame? *Personality and Social Psychology Bulletin* 25: 941–953.
- Fenster, Mark 1999. *Conspiracy theories: Secrecy and power in American culture.* University of Minnesota Press.
- Grespik László 2000. A finnugor-elmélet hazudik, Werbőczy István nem. <http://www.sinergo.de/magyar nyelv/Grespik.htm>
- Gyurgyák János 2007. *Magyar fajvédők.* Budapest: Osiris Kiadó.
- Hanula Zsolt 2016. *Ki vagyunk éhezve az univerzum szeretetenergiájára.* https://index.hu/tudomany/2016/12/16/ki_vagyunk_ehezve_az_univerzum_szeretetenergiajara/
- Inglehart, Ronald 1987. Extremist political positions and perceptions of conspiracy: Even paranoids have real enemies. *Changing conceptions of conspiracy.* 231–244.
- Jobbik 2010. *Radikális változás. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzeti önrendelkezésért és a társadalmi igazságosságért.* <https://www.jobbik.hu/sites/default/files/jobbik-program2010gy.pdf>
- Jobbik 2014. *Kimondjuk. Megoldjuk. A Jobbik országgyűlési választási programja a nemzet felemelkedéséért.* https://www.jobbik.hu/sites/default/files/cikkcsatolmany/kimondjukmegoldjuk2014_netre.pdf
- Juhász Attila – Győri Lóránt – Krekó Péter – Dezső András 2015. „Eurázsiai vagyok” – *A magyar szélsőjobboldal kapcsolata a Kremllel.* Budapest: Political Capital.
- Korkut, Umut – Akçali, Emel 2015. Deciphering Eurasianism in Hungary: Narratives, Networks, and Lifestyles. In Laruelle, Mar-

- lene (ed.): *Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe–Russia Relationship*. Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books. 175–192.
- Krekó, Péter 2015. Conspiracy Theory as Collective Motivated Cognition. In Bilewicz, Mikhal – Cichocka, Aleksandra – Soral, Wiktor (eds): *The Psychology of Conspiracy*. London: Routledge. 60–67.
- Krekó Péter – Kovács Mónika 2016 „Tesztoszteronpárt”-e még a Jobbik? Nemi különbségek és szavazási motivációk a néppártosodó Jobbik szavazó-táborában. In Kovács Mónika (szerk.): *Társadalmi nemek. Elméleti megközelítések és kutatási eredmények*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó – Eötvös Loránd Tudományegyetem. 219–236.
- Nagy László é. n. *Meddig terjed az alternativitás határa? Hungarista tankönyvsorozat kicsiknek és nagyoknak*. Történelemtanárok Egylete <http://docplayer.hu/82512-Nagy-laszlo-meddig-terjed-az-alternativitas-hatara-hungarista-tankonyvsorozat-kicsiknek-es-nagyoknak.html>
- Paksa Rudolf 2012. *A magyar szélsőjobboldal története*. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Sárközy Miklós 2014. *A párthus Jézus megalkotói*. <https://pcblogger.atlatszo.hu/2014/10/01/a-parthus-jezus-megalkotoi/>
- Vásárhelyi Mária 2005. *Csalódások kora: rendszerváltás alulnézetben*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.
- Zonis, Marvin – Joseph, Craig M. 1994. Conspiracy Thinking in the Middle East. *Political Psychology* 15: 443–459.

Anyanyelvünk és népünk előéletéről fabrikált tévtanok háttere

Az anyanyelvünk eredetéről és rokonságáról való (egykor még naiv és ártalmatlan) spekulációk a 15–16. századi grammatikaíróink munkásságában tűntek föl először, amikor azt tapasztalták, hogy nyelvünk nagymértékben különbözik a szomszédos germán és szláv világ nyelveitől, valamint a latintól (és annak leszármazottaitól).

A 19. században főleg egyes dzsentrik és hétszilvafások ágáltak anyanyelvünknek akkorra már teljes bizonyossággal igazolt finnugor rokonsága ellen, csak később bővült ki e gárda egyéb, főleg tanulatlan emberekkel, majd a 20–21. században még tanult személyek is bekéredzkedtek e „nemes” klubba, és le is sülyedtek annak a szintjére.

Jó ideje figyelem a nonszensz nyelvészek és őstörténészek ténykedését, mert igen jól lehet szórakozni a (sokszor anonim) véleménynyilvánítók tudálékoskodó és egymásnak legtöbbször ellentmondó megnyilatkozásain, amelyeket egyebek közt az interneten tesznek közzé; eközben alighanem sikerült autodidakta dilettantológussá lennem. A fölöttébb furcsa közlemények közt különösen mulatságosak a teljesen tanulatlanok „nemzetmentő” megnyilatkozásai, akik ilyenféle közlésekkel árasztják el a nyilvánosságot: „őseurópaiak vagyunk, 35.000–40.000 éve élünk a Kárpát-medencében – keletről jöttünk, többször is elfoglaltuk a hont, tehát »hazajöttünk«”, „a magyar az ősnyelv, belőle származtak a világ nyelvei”. Idézek továbbá egy, az elődeinkkel kapcsolatos páros gyöngyszemet is: „nincs 6 ezer éve, hogy Isten

megteremtette az embert” ↔ „hja, s egyből nekifogtak piramisokat építeni”...

Némely személyek ugyancsak részben „nemzetmentő” megfontolásból nem áttallanak olyasmit állítani, hogy a történeti-összehasonlító finnugor nyelvészet eredményei a zsidóknak, a németeknek és az oroszoknak a magyar nemzetet gyalázó koholmányai; továbbá Trefort Ágoston szájába akartak gyömöszölni egy maguk kitalálta ostobaságot, miszerint „nekem... mint miniszternek... az ország érdekeit kell nézmem, és ezért a külső tekintély szempontjából előnyösebb finnugor származás princípiumát fogadom el, mert nekünk nem ázsiai, hanem európai rokonokra van szükségünk. A kormány a jövőben csakis a tudomány ama képviselőit fogja támogatni, akik a finnugor eredet mellett törnek lándzsát.”

A politika is megpróbált beletenyeregni a tudományba. Évekkel ezelőtt egy hajdani kulturális ügyi államtitkár fogalmazott így – akinek ezáltal sikerült szubkulturális ügyi államtitkárrá „avanzálnia”: „magam is kíváncsi vagyok, hogy a finnugor elmélet hogyan állja ki a genetikai összevetés próbáját” (lásd Honti et al. 2010b: 199–200, Honti 2012: 137). A jelek szerint e képtelenség egy egyetem (!) bizonyos tanszékén termékeny talajra hullott egy disszertációban, amelyben ez olvasható: „A finnugor-honfoglaló genetikai kapcsolat hiánya arra utal, hogy a magyar nyelv finnugor rétegeit nem lehet a honfoglalókhöz kötni, ellenben a magyar nyelvben meglévő masszív török nyelvi réteget nagy valószínűséggel hun eredetűnek tekinthetjük. Ez újabb kérdéseket és kutatási irányokat nyit a magyar nyelv lehetséges eredetéről, és rokonsági viszonyairól. [Bekezdés] Eredményeink fontos[,] eddig nyitott kérdéseket válaszolnak meg, és ezzel számos szakterületen újabb kutatási irányokat nyitnak. A magyarok eredetének kérdése továbbra sem tekinthető lezártnak, hiszen genetikai adataink és a régészeti adatok alapján valószínű, hogy a hun eredetű népesség már a honfoglalás kor[á]ban is kisebbségben lehetett a Kárpát-medencében. A magyarok eredetének tisztázása további genetikai, régészeti, történészi(,) és nyelvészeti vizsgálatokat igényel” (Neparáczki 2017: 87–88). Ugyanazon egyetemnek a

genetikával foglalkozó intézetében, ahol a most idézett értekezést elfogadták, méltó módon nagy adag kávézaccból próbálják kihámozni egyebek közt nyelvi múltunkat (lásd http://hvg.hu/tudomany/20170926_magyar_ostortenet_honfoglalas_hunok_avarok_nyelve_magyar). A tudományba becsempészni kívánt dilettantista kísérleteket csak így kommentálhatom: no comment! Helyettem azonban Bálint Csanád régész kommentálta a „Szürrealizmus, genetika és egyebek: rövid reagálás a »honfoglalók ősei hunok voltak« felvetésre” (lásd a „hvg.hu–avarok” web-oldalon) című írásában. Legutóbb hasonló karakterű őstörténeti ötletelések kritikáját Fodor István (2017) fogalmazta meg.

A genetikának és a nyelvtudománynak azonban semmi köze sincs egymáshoz, vö. „A magyar sajtót követve felfigyeltem a javaslatra, miszerint a magyar genetikai rokonságot és nyelvi rokonságot együtt kellene vizsgálni, mert szervesen összetartoznak. Mindkettőt kell, lehet is vizsgálni, de két olyan tudományág, melynek objektuma különböző, szakmai apparátusa szintén, semmivel sincs több közük egymáshoz, mint a biciklinek a szemüveghez. Ezt a nyelvészek, és mi, genetikusok is már régóta tudjuk...” (Imreh 2011: 128, még vö. Honti 2012: 216); de némely szegedi genetikusok nincsenek tisztában ezzel.

Egy kolléganőm, Fancsaly Éva kifogásolta, hogy a szakemberek nem kívánnak nyilvános vitába bocsátkozni a dilettánsokkal, hogy meggyőzzék őket ötleteik tudománytalan voltáról, és inkább arra buzdít, hogy simogassuk meg a dilettánsok buksi fejét, és párbeszédes formában próbáljuk meggyőzni őket tévedéseikről (Fancsaly 2010: 60), ami persze teljesen kilátástalan próbálkozás lenne; ezt egy kollégám okkal hárította el: „meddő minden olyan, bár... jószándékú kísérlet, mely szeretne nyilvános párbeszédet, vitákat a két fél között” (Vásáry 2012: 472). Azt hiszem, a fent említett egyetemi intézetnek a tudományos matatóssal szórakozó alkalmazottaira, tanultnak tűnő buksijaira is ráférhetne némi simogatás, ha a szakemberek hajlandók lennének idejüket és erejüket ilyesmire fecsemleni...

Futólag szólok egyes tanult emberek téveszméiről is, akik nem tudnak vagy éppen nem akarnak eligazodni a tudományok-

ban, akik például régészeti végzettségűek, de finnugor nyelvészeti szakképzettségűek is akadnak köztük. Ez utóbbiak közt vannak olyanok is, akik a magyar nyelvet nem finnugor eredetűként propagálják, de olyanok is, akik származását nem tagadják ugyan, de hókuszpókuszokkal próbálják átértelmezni előtörténetét.

Meghökkenítő, hogy egy régésznek (!) – a ló másik oldalára bukva – tudomása van finnugor kori katonai akciókról, a had és az uraság intézményéről, a szervezett körülmények közötti többlettermelésen alapuló adóztatásról, továbbá jelentős ugor kori kerti növény- és gyümölcstermesztésről is (Vékony 2002: 127, 143, erről lásd Honti 2004).

Valamikor egy hazai finnugrista még kritikusan írt a képtelenségekről: „Az ilyen esetek nem a nyelvtudomány, hanem a tudományozociológia és még inkább a pszichiátria kompetenciájába tartoznak. Az érdemes szerzők összekeverik a szabadságot a szabadossággal, ill. a véleményalkotás szabadságát a tudomány megalapozott kutatásokra épülő megnyilatkozásaival” (Pusztay 2000: 41–42, 2002: 47–48). Később azonban ő is csatlakozott a butaságok szerzőinek széles táborához, aminek beszédes bizonyítéka, hogy a finn *sulka* 'toll' ~ magyar *toll* szókezdő mássalhangzójának megfeleléséről szólva ezt írta: „akár egy magas presztízsű, foghiányos személy kiejtésének utánzásával is megmagyarázható az *s > t* változás” (Pusztay 2011: 17). A fonetikában valamelyest is jártas kutató számára azonban nyilvánvaló, hogy mind az *s*, mind a *t* képzésében a nyelvhegyen kívül részben a fogínynek és főleg a felső fogsor elülső tagjainak van szerepük, vagyis a nyelvhegy nem képezheti ezen mássalhangzókat a hiányzó fogakkal érintkezve... Amikor e szerző egy dialógusos könyvecskében egyebek közt „elméleteiről” értekezett, általam (is) elkövetett „tudományhoz méltatlan, csúsztatásokkal és durva kirohanásokkal teli” rágalmazásnak minősítette a bírálóat tárgyául szolgált közléseinek megemlítését (lásd Füzfa 2015: 85), noha pontos idézetekben és forrásutalásokkal mutatták be a szerzők (köztük én is) az ő állításait (Honti et al. 2010a passim, 2010b passim, Honti 2012 passim).

A finnugrisztikát (is) tanult „nemzetmentő” dilettánsok tudommal kevésbé aktívak északi nyelvrokonaink körében, de azért

akadnak náluk is ilyenek, vannak ott is komoly nyelvészeti képzésben részesült „ifjú lázadók”, „reformerek” avagy „forradalmárok” (ahogy ezek egyike minősítette csoportjuk öregecske tagjait), akik magyarországi elvtársukkal versengve fújnak egy követ. Egy kitűnő finn fonetikus, az időközben elhunyt Kalevi Wiik, akinek előadásait egyetemistaként hallgathattam, ráérős nyugdíjasként igazán „forradalmi” tanokkal lepte meg a szakmai világot és az érdeklődő nagyközönséget. Ezek legfurcsábbika, hogy szerinte a mai uráli nyelvek távoli közös őst beszélt népesség egykor Észak-Európát a brit szigetektől az Urálig népesítette be (lásd Honti 2012: 193)... Az észti trojkatag, Ago Künnap pedig egy kiváló német finnugrista nyakába varrta saját képtelenségét, ami persze nyilvánvaló csalás (erről lásd Hasselblatt 2010a: 150–151, 2010b: 154–155, 156). Egyébként e finnugrista trojka mindhárom tagjának van saját hazájában néhány igen vérszegény epigonja...

Vannak más külföldiek is, akik vadabbnál vadabb ötletekkel házalnak. Ezek egyike olasz, aki az indogermán történeti-összehasonlító nyelvészetről is hasonló hozzáállással nyilatkozott (Marcantonio 2009), és akinek indogermanisztikai ötleteiről két, ugyancsak külföldi szakember írt nem éppen hízelgő értékelést: „Angela Marcantonio nem annyira a tudományos igazság kiderítésében érdekelt, hanem a saját tudományos tevékenysége iránti figyelem felkeltésében” (Jakubovič 2011: 228); „Érvéltse minden téren jelentős hiányokról és tudatlanságról tanúskodik” (Bichlmeier 2012: 303). Ezen olasz szerzőnek sikerült megtévesztenie egy német kutatót az uráli nyelvcsaládról kiízzadt sületlenségeivel, aki őrá hivatkozva írta: „Az indogermánnal ellentétben az urálira nem lehet átfogó alapnyelvi morfológiát rekonstruálni” (Kausen 2013: 356–357); ez is szép példája a nonszensz tartalmú ötleteknek és romboló hatásuknak.

A különféle fórumokon (könyvekben, a nyomtatott sajtóban és az interneten) gyakran találkozni olyan, magyaroktól és nem magyaroktól származó álmélködő közlésekkel, amelyek szerzői értetlenkedve kérdezik, miképpen teremhet köztünk ilyen feltűnően sok elvakult álmodozó.

Most erre idézek egy példát, amelynek finn szerzője egyúttal utal egy szintén értetlenkedő olasz kollégára: „A finn olvasót megint elképeszti az alternatív felfogások magyarországi nagy népszerűsége és aktualitása, valamint a témával kapcsolatos publikációk nagy száma. A finn és a magyar kultúra, társadalom és mentalitás közti különbségek jelentősnek mutatkoznak. Nehéz elképzelni, hogy Finnországban a finn nyelv eredetéről ilyen széles körű vita lenne, és hogy egy ilyen vita a politikai retorika részévé válhatna. Amint Danilo Gheno írja cikkében: »Úgy tűnik, magyarnak lenni valamiféle állandó nyugtalanságot táplál«” (Mantila 2012: 181).

Amennyire én meg tudom ítélni, a magyar nonszensz nyelvészet és őstörténet tanulatlan apostolainak megnyilatkozásai

- a) a szinte végtelen tudatlanságból fakadó szereplési kényszertermékei,
- b) a sértett nemzeti öntudat beteges megnyilvánulásai,
- c) míg a hazai és a külföldi tanult személyek esetében a feltűnési viselkedés produktumai.

Az ilyen szerzőknek a témával kapcsolatos megnyilatkozásai legfőbb ismérvei a tudatlanság, a torzítás és a nagyotmondás. Valószínűleg igaza van a korábban még józanságról tanúbizonyságot tett, fentebb idézett kollégának, amikor a tudományozociológia és még inkább a pszichiátria illetőségi körébe utalandónak tekintette némely nézetek kiizzadóinak és terjesztőinek vizsgálatát; én azonban inkább talán csak pszichiátereke bíznom a jelenség tanulmányozását, mivel a nyelvtudományhoz és az őstörténethez semmi köze sincs...

Összegzésül: A tanulatlan nyelvészkedőknek és őstörténészkedőknek fogalmuk sincs a tudomány által feltárt tényekről, a tanult személyek pedig negligálják azokat, és feltűnési viselkedésből szerepelnek kényszeresen a nyilvánosság előtt (e kérdéskör egészéről részletesen lásd például Honti 2012).

Hivatkozások

- Bichlmeier, Harald 2012. Marcantonio, Angela (Hrsg.): The Indo-European language family: questions about its status. *Zeitschrift für Celtische Philologie* 59: 300–305.
- Fancsaly Éva 2010. A magyar nyelv rokonsága. *Acta Hungarica Universitatis Eszekiensis* 2: 46–51.
- Fodor István 2017. Östörténeti „tovább” képzés finnugristáknak. *Finnugor Világ* 22/3: 50–53.
- Füzfa Balázs 2015. „Önmagad útját járd!”. Puszta János Prima Primissima-díjas nyelvészprofesszorral, íróval, költővel beszélget F. B. Vasszilvagy: Magyar Nyugat Könyvkiadó.
- Gheno, Danilo 2010a, 2010b. Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről. In: Honti et al. 2010a: 121–142, 2010b: 125–146.
- Hasselblatt, Cornelius 2010a, 2010b. Ahol az igazi forradalom van. In Honti et al. 2010a: 143–159, 2010b: 147–163.
- Honti László 2004. Vékony Gábor, Magyar östörténet – magyar honfoglalás. *Magyar Nyelv* 100: 486–489.
- Honti László – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.) 2010a. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Honti László – Csúcs Sándor – Keresztes László (szerk.) 2010b. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Második, bővített kiadás. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Honti László 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Imreh Sz. István 2011. Raskó István: Honfoglaló gének (elfoglalt könyvismertető). *Magyar Tudomány* 172: 126–128.
- Jakubovič, I. S. [Якубович, И. С.] 2011. The Indo-European Language Family: Questions about its Status. Angela Marcantonio (ed.): Journal of Indo-European Studies, Monograph Series 55. Washington: Institute for Study of Man. *Journal of Language Relationship* / Вопросы языкового родства 6: 143–146.

- Kausen, Ernst 2013. *Die Sprachfamilien der Welt. Teil 1: Europa und Asien*. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Mantila, Harri 2012. Kampf gegen die Unwissenschaft (A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Chefred. László Honti). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 61: 177–181.
- Marcantonio, Angela 2002. *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*. Publications of the Philological Society 35. Oxford UK – Boston USA: Blackwell Publishers.
- Marcantonio, Angela 2006. *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok és statisztika*. Budapest: Magyar Ház.
- Marcantonio, Angela 2009. Evidence that most Indo-European lexical reconstructions are artefacts of the linguistic method of analysis. In Marcantonio, Angela (ed.): *The Indo-European Language Family: Questions about its Status*. Journal of Indo-European Studies, Monograph Series, No. 55. Washington, DC: Institute for the Study of Man. 10: 1–46.
- Neparáczki Endre 2017. *A honfoglalók genetikai származásának és rokonsági viszonyainak vizsgálata archeogenetikai módszerekkel*. PhD értekezés. [Kézirat.] Témavezető: Dr. Török Tibor. Társ-témavezető: Dr. Pálfi György. Szeged: Biológia Doktori Iskola. Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Genetikai Tanszék.
- Pusztay János 2000. Nyelvünk rokonítási kísérletei. In Sipos Lajos (szerk.): *Pannon enciklopédia. Magyar nyelv és irodalom*. Budapest: Dunakanyar Könyvkiadó. 41–42.
- Pusztay János 2002. Nyelvünk rokonítási kísérletei. In Sipos Lajos (szerk.): *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*. Második, javított kiadás. Budapest: Dunakanyar Könyvkiadó. 47–48.
- Pusztay János 2011. *Gyökereink. A magyar nyelv előtörténete. Milyen áfium ellen kell orvosság?* Budapest: Nap Kiadó.
- Raskó István 2010. *Honfoglaló gének*. Budapest: Medicina Könyvkiadó Zrt.
- Vásáry István 2012. Honti László: Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismerveiről. Tények és vágyak. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 471–476.
- Vékony Gábor 2002. *Magyar őstörténet. Magyar honfoglalás*. Budapest: Nap Kiadó.

Őstörténet és társadalmi tudat

Ahhoz, hogy világossá tegyem mondanivalómat, egy rövid kitérőt kell tennem. Richard Wagner *A nürnbergi mesterdalnokok* című operája utolsó felvonásának utolsó jelenetében a nemesi származású Stolzingi Valter lovag megnyeri az énekversenyt. Ez a céhbe való felvétellel, babérkoszorúval és Pogner bíró lányának, Évának, kezével jár. Nürnberg polgárai ünnepelni készülnek, de ekkor váratlan fordulat áll be. A nemes fiatalember „fájdalmas hevességgel, elutasítóan” így énekel:¹

„*Ne, Mester, nem*” – s miközben gyengéden Évára pillant így folytatja:

„*Boldog akarok lenni anélkül, hogy mester lennék.*” [will ohne Meister selig sein].

A polgárság és a nemesi rend kibékülése majdnem meghiúsul. A jelen lévő nürnbergi nép Hans Sachsra, a cipész-költőre tekint, aki előlép, megragadja Valter kezét, majd így énekel:

*Ne nézze le a mestereket
És tisztelje a mesterségüket!
Mindaz ami dicséret nekik
Az önnek gazdagon hasznára van.
Nem őseinek, – legyenek bármily kiválók –
nem címerének, lándzsájának, kardjának*

¹A német szöveget lásd a függelékben. A magyar szöveg saját fordításom.

*köszönheti, hogy költő lett,
azzá önt egy mester tette.
Neki köszönje ma
nagy szerencsáját.*

Majd később így folytatja:

*Vigyázzon! gonosz viszály fenyeget!
Előbb szétesik a német nép és ország,
s hamis, idegen méltóságában
már egy herceg sem érti népét.
Idegen gőzök idegen kacatát
ültetik nekünk a német földbe.
Hogy mi a német és mi a valódi?
Senki sem tudná már,
ha nem élne a német mester becsülete.*

*Ezért mondom önnek:
becsülje német mestereit,
mert akkor idéz jó szellemeket
és segíti működésüket,
mert ha köddé válik a szent római birodalom
nekünk mégis megmarad a szent német művészet.*

Stolzingi Valter, a nemes lovag, belátja Hans Sachs, a mester és polgár igazát, átveszi művészetével kiérdemelt jutalmát, és elfoglalja helyét Nürnberg polgárai között.

Mint látjuk, a kialakuló német nemzeti tudatot, legalábbis Richard Wagner interpretálásában, a német polgár, a városi mesterek képviselik szemben a nemességgel és az erre büszke (*Stolz*) lovaggal szemben. A német hercegek, az arisztokrácia romlásnak indult, elidegenedett, elvesztette kapcsolatát a németséggel, idegen érdekek kiszolgálójává, idegen gőzök képviselőjévé vált. A németiséget, a német nemzetet a polgár és a polgárok által létrehozott, fentartott és gyakorolt művészet őrzi.

A kelet-európai és ezen belül a magyar nemzeti tudat más-ként alakult. A nemzeti tudat fő hordozója a nemesség, s elsősorban a köz- és kisnemesség, a dzsentri. A dzsentri, mint ezt a németekre vonatkozóan Wagner írja, származására, címerére, s harckészségére büszke, attól kiváló, hogy ősei és így származása is kiváló. A mester, a polgár ezzel szemben teljesítményére, alkotására, művészetére, mesterségére büszke. Két különböző értékrendszerre épülő, két különböző csoporttudattal állunk szemben: az egyik szerint *azért vagyok kiváló, mert őseim kiválóak*, a másik szerint *azért vagyok kiváló, mert kiválót alkottam*. Mindkét tudattartalom jelen van ugyan a magyar társadalmi tudatban, de az ősök kiválóságának, dicsőségének nagyobb a jelentősége, mint a teljesítménynek, az alkotásnak, a tettek kiválóságának.²

A nyelvünk finnugor rokonságát tagadóknak nem a nyelvészeti tényekkel van vitájuk,³ hanem azzal, hogy ez a finnugor nyelvrokonság szerintük az ősöktől elveszi a dicsőséget. Márpedig a dzsentri értékét az ősök értéke adja meg. Ennek a csoportnak a tudatában kialakult egyfajta *kognitív disszonancia*. A megalázt jelent csak a dicső múlt tudatában lehet valahogy elviselni,

² Ennek az aránytalan és torz nemzettudatnak elsődleges forrása iskoláink tananyaga. Az egészséges, kiegyensúlyozott nemzettudat formálása hiányzik mind az iskolai tananyagból, mind a közbeszédből, a politikai beszédéről nem is szólva. A legtöbb iskolás fel tudja sorolni a hét vezér nevét, de nem ismeri még hét Nobel-díjasuk nevét sem a tizenháromból. Álljon itt ezért a nevük, s hogy melyik évben milyen tudományból vehették át kiüntetésüket: Lénard Fülöp (fizikus, 1905), Bárány Róbert (élettan, 1914), Zsigmondy Richárd (kémia, 1925), Szent-Györgyi Albert (élettan, 1937), Hevesy György (kémia, 1943), Békésy György (élettan, 1961), Wigner Jenő (fizika, 1963), Gábor Dénes (fizika, 1971), Elie Wiesel (béke kutatás, 1986), Polányi János (kémia, 1986), Oláh György (kémia, 1994), Harsányi János (közgazdaságtan, 1994), Kertész Imre (irodalom, 2002), Herskó Ferenc (kémia, 2004). Polgárosodásunk torzulását jelzi, hogy tizenhárom Nobel-díjasunkból csak ketten éltek Magyarországon.

³ A magyar nyelv finnugor eredetének vitására új, eddig ismeretlen nyelvi tényekre és a nyelvtudomány elfogadott módszereivel történő igazolására lenne szükség. Ehelyett tudatosan keverik a nyelvet, a népet és a nemzet eredetét.

részlegesen feloldani. Azok a nézetek tehát, amelyek joggal vagy alaptalanul ezt a dicső múltat akarják elvenni a magyarságtól, nem *lehetnek* igazak. A finnugor nyelvrokonság elutasítása ezen a *lelki kényszeren* alapul.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a tudattorzulás nem volt része a magyar paraszt tudatának. A magyar paraszt meséjében a szegény ember legkisebb fia saját hőstettei révén nyeri el a királylány kezét és a fél királyságot. Sikere és ennek jutalma, a boldogsága, nem származásán, hanem *tettein és segítőin* alapul. A magyar parasztság azonban szinte teljesen dezintegrálódott, szerepe a magyar társadalmi tudat alakításában gyakorlatilag megszűnt.

Ugyanakkor a magyar dzsentri társadalmi tudatának hordozóihoz jelentős csoportok csatlakoztak a 19. század közepétől kezdve. A sok forrásból kialakuló magyar polgárság nem kis része utánózni kezdte a kisnemest, a dzsentrit, és nemcsak szokásaiban, viselkedésében, hanem gondolkodásában is asszimilálódni igyekezett. A magyar irodalom nagyjai, Ady, Mikszáth, Móricz és sokan mások remekül leírták ezt a folyamatot.

A magyar dzsentri 1945 után súlyos sérelmeket élt át. Míg a 19. században és a 20. század első felében a polgárosodás útjai többé-kevésbé nyitva voltak, addig 1945 után minden polgárosodás előtt bezárult a kapu. A polgár, a „burzsoá” szitokszóvá vált, a megbélyegzetteket üldözték, kitelepítették, ki- és elzárták a felsőoktatásból. Az elnyomás lelki terhét csak a múlt dicsősége oldhatta.

A rendszerváltás után újra megnyílt a polgárosodás lehetősége. Ez azonban, úgy tűnik, megrekedt, és újra torzul. A teljesítmény helyébe a politikai kapcsolat, az alkotás helyébe az ügyeskedés, az eredmény helyébe a látszat, a jog helyébe a papír lép. Félő, hogy társadalmi tudatunkban újra értékválság áll elő. A dicsőnek hirdetett „festett egék” uralják a közgondolkodást, az egyén és a magyarság értékét nem teljesítményei, hanem régmúltba hanyatlott ősei jelentik.

Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy a magyar őstörténettel, közelebbről a magyar nyelv történetével kapcsolatos tudománytalan hiedelmek és vélekedések gyökere a magyar tár-

sadalmi tudatban, azon belül a magyar dzsentri, majd a tőle átörökölt érték- és gondolatvilágban található. Ez a nézet akkor fog megszűnni, amikor a társadalomban a független egzisztencia lesz a meghatározó, a társadalmi tudatban a teljesítmény kerül az értékrendszer központjába.

Tisztelt megjelentek! Még egyszer szeretném világossá tenni, a most kezdődő vita szándékaink szerint *nem* egyes nézetekről, nem is a tudománytalan nézetekről szól. Arról szeretnénk vitát nyitni, hogy *miért* olyan szívósak a magyar nyelv és a magyarság eredetével kapcsolatos tudománytalan vélemények. Ennek nyilván sok oka van, ezek megvitatására jöttünk össze.

Függelék

Az idézett Wagner szöveg eredetije⁴

WALTHER

(mit schmerzlicher Heftigkeit abweisend)

Nicht Meister! Nein!

(Er blickt zärtlich auf Eva)

Will ohne Meister selig sein!

(Alles blickt mit grosser Betroffenheit auf Sachs)

SACHS

(schreitet auf Walther zu und fasst ihn

bedeutungsvoll bei der Hand)

Verachtet mir die Meister nicht, / und ehrt mir ihre Kunst! / Was ihnen

hoch zum Lobe spricht,

fiel reichlich euch zur Gunst.

Nicht euren Ahnen noch so wert, / nicht eurem Wappen, Speer noch

Schwert,/dass ihr ein Dichter seid,

ein Meister euch gefreit, / dem dankt ihr heut' eu'r höchstes Glück.

⁴<http://www.wagneroperas.com/indexmeistersingerlibretto.html>

Drum denkt mit Dank ihr dran zurück, / wie kann die Kunst wohl
 unwert sein,
 die solche Preise schliessest ein?
 Das uns're Meister sie gepflegt / grad' recht nach ihrer Art, / nach
 ihrem Sinne treu gehegt,
 das hat sie echt bewahrt:
 blieb sie nicht adlig, wie zur Zeit, / da Höf' und Fürsten sie geweiht, /
 im Drang der schlimmen Jahr' / blieb sie doch deutsch und wahr;
 und wär' sie anders nicht geglückt, / als wie wo alles drängt und drückt,
 ihr seht, wie hoch sie blieb im Ehr':
 was wollt ihr von den Meistern mehr?

Habt Acht! Uns dräuen üble Streich': / zerfällt erst deutsches Volk und
 Reich,
 in falscher wälscher Majestät / kein Fürst bald mehr sein Volk versteht,
 und wälschen Dunst mit wälschem Tand / sie pflanzen uns in deut-
 sches Land;
 was deutsch und echt, wüsst' keiner mehr, / lebt's nicht in deutscher
 Meister Ehr'.
 Drum sag' ich euch: / ehrt eure deutschen Meister!
 Dann bannt ihr gute Geister; / und gebt ihr ihrem Wirken Gunst,
 zerging' in Dunst / das heil'ge röm'sche Reich, / uns bleibe gleich
 die heil'ge deutsche Kunst!

VOLK

Ehrt eure deutschen Meister
 dann bannt ihre gute Geister
 und gebt ihrem Wirken Gunst
 zerging' in Dunst
 das heil'ge röm'sche Reich
 uns bleibe gleich
 die heil'ge deutsche Kunst!